

**THE BOOK WAS
DRENCHED**

**TEXT PROBLEM
WITHIN THE
BOOK ONLY**

**TEXT PROBLEM
WITHIN THE
BOOK ONLY**

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192616

UNIVERSAL
LIBRARY

भारत-गमस्व-ग्रन्थमाला-पुण्य सव्विसावें.

सुखाचा शोध.

न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।

—भगवान् श्रीकृष्ण.

१९१७.

(सर्व हक्क स्वाधीन.)

प्रत एका आण.

कापडी प्रत एक रुपया.

PUBLISHER :

P. S. BHASE,

Manager,

BHARAT GOURAV GRANTHA MALA,
Girgaon, Bombay.

Printed by

Keshav Ravaji Gondhalekar

at his

JAGADHITECHU PRESS,

432 Shanwar Peth, Poona.

प्रकाशकाचे दोन शब्द.

गवान् श्रीकृष्ण यांच्या आशीर्वादाने भारत-गौरव-ग्रंथमालेचें हे सव्विसावें पुष्प तयार झाले असून ते आह्मी आमच्या आश्रयदात्यांना प्रेमपूर्वक आदर करित आहो. प्रिन्स विस्मार्क हें बावीसावें पुष्प प्रसिद्ध झाल्यावर धली तीन पुष्पे न मिळतां हे सव्विसावे पुष्प एकदम कोटून आलें, जें कित्येकांस आश्चर्य वाटून किंत्वेकांचा निष्कारण घाटाळा होण्याचाहि भव आहे. प्रिन्स विस्मार्क या पुस्तकाचा पहिला भाग जेव्हां प्रसिद्ध झाला, तेव्हा त्या सोबत एक सूचना पत्र जोडून आह्मी आमच्या आश्रयदात्यांना एक कादंबरी आणि प्रिन्स विस्मार्क यांच्या चरित्राचा दुसरा भाग अशा दोन पुस्तकांचा स्वीकार करण्यासवधाने विनंति केली होती. ही आमची विनंति पुष्कळ आश्रयदात्यांनी मान्य करून आह्मांस योग्य असे उत्साहनहि दिले; परंतु कांही थोड्या आश्रयदात्यांनीं या वावर्तीत आपला राज्य गौरवसमज करून घेतला आहे, असे आह्मांस दिसून आले आणि म्हणून या वेळी आह्मांस आमची योजना बदलणे भाग आले. कांहीं थोड्या आश्रयदात्यांच्या देखील ग्रंथमालेवर रोप होऊं नये, अशी आमची चिन्ता असल्यामुळे प्रिन्स विस्मार्क यांच्या चरित्राचा दुसरा भाग तयार करण्यास अगदी थोडा अवकाश उरल्या असतांहि त्या अगोदर तयार झालेले 'सुग्याचा शोध' हे पुस्तक आश्रयदात्यांकडे प्रथम पाठविले आहे. प्रिन्स विस्मार्कचा दुसरा भाग आणि सुग्याचा-शोध, हीं दोन पुस्तके एकाच व्ही. पी. ने पाठविण्याचा उद्देश कोणता, हे आह्मी विनंतीपत्रांत स्पष्ट नमूद केले होते. युरोपांतल्या महायुद्धाने मुद्रण सामग्री प्रत्येक क्षणीं शून्य होत असून ग्रंथप्रकाशनाचा धडा अधिकाधिक विकट होत चालला आहे. युद्धापूर्वी जो कागद दोन अडीच आणे रस्तल होता, तोच आतां साठ नऊ आणे रस्तल मिळतो; आणि याच न्यायानें याकीच्या वस्तूहि त्याच झाल्या आहेत. अशा स्थितीत आठ आण्यांस दोनशें सव्वा दोनशें आनांचें पुस्तक देणें अशक्य असल्यामुळे आश्रयदात्यांवर किंमतीचा बोजा वाढवितां एकदम दोन पुस्तके पाठवून आह्मी आमचें नुकसान थोडें

फार भरून काढणार होतो. जर आह्मी दोन पुस्तकें सव्वा रुपयांच्या व्ही. पी. ने पाठविलीं असतीं, तर ग्रंथमालेचा खाली लिहिल्याप्रमाणें फायदा झाला असता:—१ आश्रयदात्यांचें नांव लिहिलेला वेषणाचा कागद, जितका एका पुस्तकाला लागतो, तितकाच दोन पुस्तकांना लागला असता. २ एक वेळच्या पत्ते वगैरे लिहिण्याच्या श्रमांतच दोन पुस्तकें गेलीं असतीं. ३ प्रत्येक आश्रयदात्यांच्या मागें टपालखर्चाच्या दृष्टीनें सुमारें एक आण्याचा फायदा झाला असता. ४ मागें रेंगाळत पडलेलीं पुस्तकें लवकर लवकर छापून निघालीं असतीं; आणि ५ दोन पुस्तकांची किंमत एकाच वेळीं आमच्या हातीं पडल्यानें आह्मांस पुढील पुस्तकांसाठीं पुष्कळसा कागदहि खरेदी करून ठेवतां आला असता. या इतक्या फायद्यांना मुकावें लागल्यामुळें ग्रंथमालेचें किती नुकसान झालें आहे, याची कोणासहि अटकळ करतां येईल. कांहीं थोड्या आश्रयदात्यांनीं भलत्याच शंका घेतल्यामुळें आणि कित्येकांनीं कांहीं विलक्षण सूचना केल्यामुळें आज आह्मांस हें एकच पुस्तक आश्रयदात्यांच्या भेटीला पाठवावें लागत आहे. एकदम दोन पुस्तकें येतील अशी आशा बाळगणारांची यामुळें पुष्कळ निराशा झाली असेल; परंतु वर लिहिलेल्या कारणांचा विचार करून ते आह्मांस क्षमा करतील असा भरंवसा आहे.

आह्मी एका नव्या पुस्तकाबरोबर एक जुनें पुस्तक पाठविणार आहो, असा कित्येकांनीं गैरसमज करून घेतला, तर कित्येकांनीं एका नव्या पुस्तकाबरोबर बाजारांतल्या दुसऱ्यांच्या कादंबऱ्या पाठविणार कीं काय असाहि प्रश्न केला. वास्तविक कादंबरी व चरित्र हीं दोन्ही पुस्तकें ग्रंथमालेंतूनच प्रसिद्ध होणार व तीं दोन्हीहि नवीं असणार, हें आह्मी त्या सूचनेत स्पष्ट जाहीर केलें होतें. तसेंच कित्येकांनीं सूचनाहि मोठ्या गमतीच्या केल्या आहेत. मी चरित्रांचा भोक्ता आहे, तेव्हां माझ्याकडे फक्त चरित्रेंच पाठवीत जा किंवा मी कादंबरीचा भोक्ता आहे, तेव्हां माझ्याकडे फक्त कादंबऱ्याच पाठवीत जा; अशाहि कित्येकांनीं सूचना केल्या आहेत. परंतु या व्यवस्थेनें ग्रंथमालेचें किती नुकसान होणार आहे, याचा मात्र कोणी विचार केला नाही. ग्रंथमालेंतून जें प्रत्येक पुस्तक प्रसिद्ध होईल,

कावयास गेले होते आणि सहा सात विद्यार्थी नाना विषयांवर बोलत बसले होते. एखाद्या विषयास रंग चढावयाचा, एकादा विषय मागे पडावयाचा आणि केव्हां केव्हां अगदीं क्षुल्लक विषयावर देखील रंगें माजावयाचीं, असें या विद्यार्थ्यांच्या बैठकींत हरहमेश होत असे. एकानें शेक्सपीयरला चांगलें ह्मणावें, तर एकानें गटेला वर चढवावें. जणूं काय हे दोघेहि महा कवि या विद्यार्थ्यांच्या प्रशंसेची वाट पहातच बसले आहेत. एकानें केसरीची स्तुति करावी तर दुसऱ्यानें सुधारकाची करावी. घटकेंत हा विषय बाजूला पडून मराठींतील ग्रंथकारांवर ही विद्यार्थी मंडळी घसर-वयाची. वाईट पुस्तकावर चांगले अभिप्राय वर्तमानपत्रांत कसे येतात ? गचाळ ग्रंथकारांना हे वर्तमानपत्राचे संपादक स्कॉट किंवा डॉ. जान-सनच्या पंक्तीला नेऊन कसे बसवितात वगैरे अमुक एका विषयावर हे विद्यार्थी चर्चा करीत नसत, असें शपथ वाहून सांगण्यास कोणीहि तयार होणार नाही. त्या दिवशीं नाटकें आणि नट हा विषय मोठा रंगांत आला होता. 'नटांचा दर्जा' असें एक विद्यार्थी ह्मणाल्याबरोबर दुसरा विद्यार्थी 'चार दोन आणे दिले असतां तोंडाला रंग लावून नाचण्या-इतका' असें ओरडला. त्याबरोबर अर्थातच साऱ्या विद्यार्थ्यांत हंशा पिकला. इतक्यांत एक विद्यार्थी गंभीर चेहरा करून ह्मणाला, 'आपण एक सुवर्णपदक देण्याचें योजिलें आहे' तेव्हां 'कोणाला ? कशाला ?' ह्मणून सगळ्या विद्यार्थ्यांनीं प्रश्नांचा भडिमार केला. उपरि निर्दिष्ट विद्यार्थी पुन्हां गंभीर चेहरा करून ह्मणाला, 'कोणत्याहि नाटकमंडळींतला प्रसिद्ध नट दारूबाज आणि विश्वयोषितांच्या घरीं भटकणारा नसल्यास, त्याला हें सुवर्णपदक मिळेल.' पुन्हा सगळे विद्यार्थी खो खो हंसले. दुसरा एक विद्यार्थी ह्मणाला, 'वा ! ही वर्तमानपत्री कीर्ति संपादन करण्याची खूप नामी युक्ति शोधून काढली, आणि शिवाय नुकसान सुळींच नाही. कारण सुवर्णपदकाला हात लावावयाला कोणताहि नट पुढें येणार नाही. ज्याबद्दल आमचा नटवर्ग अभिमान बाळगीत आहे, आणि नाट्यक उत्कृष्टता या दोन गोष्टींची ज्यांना खरोखर आवश्यकता वाटते त्यांना कुशल व अभिनयकुशल नटवर्ग तुझ्या या सुवर्णपदकाचा धि

करील. ' तिसरा एक विद्यार्थी मध्येच तोंड खुपसून हसणाला, ' तर मग जो कित्येक नटांवर सुवर्णपदकांचा वर्षाव होतो, तो या दोन दुर्गुणामुळे होतो, हें उघड दिसतें, आणि हसणूनच मोठे मोठे लोक हीं पदके देण्यासाठीं धांवतात ! ' या विद्यार्थ्याला पुढें बोल्ड न देतां एक विद्यार्थी चटकन एका टेबलावर चढून एकाद्या बड्या वक्त्याप्रमाणें हावभाव करीत हसणाला, 'सम्भ्र गृहस्थहो, आपल्या राष्ट्राच्या कल्याणासाठीं, देशाच्या हितासाठीं आणि समाजाच्या उन्नतीसाठीं आपल्या महाराष्ट्रीय नाटकांनी या दोन दुर्गुणांचा संग्रह केला, याबद्दल आपण त्यांचे अभिनंदनच केले पाहिजे. ' हें व्याख्यान आणखीहि रंगास आलें असते: पण तितक्यांत पोस्टाचा शिपाई पत्रें घेऊन आल्यामुळे हा विषय तितकाच राहिला आणि त्यामुळे नटवर्गाची बरीच अब्रु वांचली.

पोष्टाच्या शिपायाची आणि विद्यार्थ्यांची बरीच गट्टी जमली होती तो पत्रें घेऊन आला म्हणजे सर्व विद्यार्थ्यांची त्याच्यावर टोळधाड पडे आजहि तो आंत शिरतांच सर्व विद्यार्थ्यांनी त्याच्यावर हल्ला चढविला पोष्टाच्या शिपायानेंहि ही आपत्ति टाळण्याची युक्ति योजून टेबलेली होती तो सगळ्यांची पत्रें दाराच्या आंत फेकून चटकन चालता होई. या क्रमा प्रमाणें आजहि त्यानें आंत पत्रें टाकतांच एका विद्यार्थ्याने वुर्मुक्षित याचका प्रमाणे तीं घाईनें उचलून घेतली आणि पोष्टाच्या शिपायाचे बाकीचे काम तोच करूं लागला. ' रामचंद्र नारायण देशपांडे ' पांडुरंग सदाशिव भावे ' वगैरे नांविं तो मोठ्यानें वांचूं लागला व एकेक विद्यार्थी पुढे येऊन आपले आपलें पत्र घेऊं लागला. ज्यांना घरून पत्र आलें नाहीं, ते अर्थातच थोडे हिरमुसले झाले. जे विद्यार्थी बाहेर भटकावयाला गेले होते, त्यांचीं पत्रें त्या विद्यार्थ्यानें टेबलावर ठेवलीं. इतक्यांत एका विद्यार्थ्यानें टेबलावरचें एक पत्र पाहून मोठ्यानें हंसण्यास सुरुवात केली. अर्थात

३ विद्यार्थी त्याच्याभोंवतीं गोळा झाले आणि " कायरे रामभाऊ, हंसतोस का ? " हसणून त्याला विचारू लागले. तो पुन्हा हंसून, " दिनकर विश्वंभर देशमुख यांच्या पत्रांतला मजकूर वाचून मला लें. त्याचे वडील लिहितात, ' येत्या उन्हाळ्याच्या सुटींत तुम्हां

हळू हळू सगळे विद्यार्थी पानांवरून उठून आपापल्या खोलींत जाऊन अभ्यासाच्या वगैरे उद्योगास लागले. दिनकरचें मन मात्र थोडेसें अस्वस्थ झाल्यामुळें तो अभ्यास न करतां एका खुर्चीवर संचित बसला होता. रामभाऊ, विश्वनाथ व पांडुरंग हे तीन विद्यार्थी त्याचे विशेष स्नेही असून ते त्याच्या गांवाकडचेच राहणारे होते. दिनकराच्या वडिलांनीं पाठविलेलें पत्र आतां दिनकराच्या हातीं असून त्यासंबंधानंच तो विचार करीत होता. तो बी. ए. चा अभ्यास करण्यासाठीं जेव्हां मुंबईला आला, तेव्हांपासून त्याच्या विचारांत बराच पालट होऊन समाजमुधारणेकडे तो वरेंच लक्ष पुरवीत असे. हळू हळू केवळ मुंधारकांच्या भाषणां वगैरेवरून विवाहाच्या बाबतींत त्याचीं कांहीं मते दृढ झाली होती. आपला विवाह एका प्रौढ व सुंदर मुलीबरोबर व्हावा, तिला चांगलें लिहितां वाचतां येत असावें, बाजाची पेटी बाजवितां यावी, थोडेसें गातांहि यावें, आपल्या समवेत तिनें बाहेर हिंडावयास यावें. वगैरे गोष्टींनीं अलंकृत अशी आपली भावी पत्नी असावी, असें दिनकरला वाटत असे.

दिनकरला असे वाटत होते, याबद्दल त्याला विशेष नांवें ठेवण्यांत कांहीं अर्थ नाहीं. समाजसंस्कृतीविषयीं ग्वोल व दूरवर दृष्टि न पोहोचविता जे विचार करतात, त्या सर्व तरुणांना व हौशी गृहस्थांना असंच वाटत असते. असे वाटण्याचें कारण त्यांच्या अंतःकरणांत एक विलक्षण इच्छा उत्पन्न झालेली असते, हे होय. ही त्यांची इच्छा म्हणजे 'सुखाचा शोध' ही होय. ऐहिक सौख्यासाठीं स्त्रीची जोड सर्वथा योग्य अशी मिळावी, असें प्रत्येकास वाटत असते; परंतु त्यासाठीं समाज-मुधारक तरुण नशिवावर हवाला ठेवण्यास कबूल नसून प्रयत्नानें हें सुख मिळविलें पाहिजे, असा त्यांचा अट्टाहास आहे. आपल्या पसंतीप्रमाणें स्त्री मिळवूनहि जर यांच्या संसाराचे नऊतेरा निपावणेबारा झाले, तर मात्र हे नशिवावर हात ठेवण्यास कबूल होतात. आपणास प्रति स्वर्गसुख मिळावें, ही इच्छा प्रत्येकाची असणे स्वाभाविक आहे; पण त्या बरोबर स्वतःच्या योग्यतेचाहि विचार जमेस धरावयाला पाहिजे. प्रत्येक तरुणानें रंभेसारख्या सुंदर स्त्रीचें पाणीग्रहण करण्याची प्रतिज्ञा करणें आणि प्रत्येक तरुणीनें हि

केवळ मदनाच्या पुतळ्यांसाठीच वरमाळ तयार करणें या दोन्ही गोष्टीहि अव्यवहार्य होत. याच दृष्टीनें विद्या व संगितादि ललित कलांविषयार्थहि परस्परांचे विचार केवळ काव्यमय किंवा स्पष्टसृष्टीतलें असूनहि भागावयाचें नाहीं. स्वप्नसृष्टि आणि व्यवहार यांत जमीन अस्मानाचें अंतर आहे आणि ह्मणूनच केवळ मुखाच्या काव्यमय कल्पनेंत दंग होणें ह्मणजे व्यवहार सोडणें होय. व्यवहार ह्मणजेच समाजाची संस्कृति. विवाह हे समाजाच्या संस्कृतीसाठीं न होतां ते जर केवळ काव्यमय मुखाच्या कल्पनेनें होऊ लागले, तर विवाहांतला सत्वांश निघून जाऊन वाकुस मात्र हातीं लागेल आणि अशा अत्यंत निकृष्ट ऐहिक मुखाच्या वाकुसापासून कोणताहि समाज उन्नतीस पोहोंचणार नाही. निरनिराळ्या राष्ट्रांचे इतिहास हेच शिकवीत आहेत, पण स्वभावतःच मोहासक्त मनुष्य इतक्या ठेचा खात असूनहि पुन्हां त्याच मार्गाने मुखाचा शोध करतांना आढळून येतो.

दिनकर चिकित्सक बुद्धीचा नव्हता असें कांहीं नाहीं; तथापि त्याची मुखाची कल्पना बरीच दृढ झाली होती. आपल्या भावी पत्नीचें चित्र त्यानें आपल्या मनोभूमीवर रंगवून ठेवलें होते. पतीवरोबर विनयानें वागून स्वभावतःच लाजणारी मुरडणारी पत्नी त्याला नको होती, तर पुरुषां इतक्याच धोंटपणें समाजांत वावरणारी पत्नी त्याला पाहिजे होती. अंगावर गोठपाटल्या घालून देवाल्याच्या भोंवतालीं प्रदिक्षणा घालणारी लक्ष्मी त्याला नको होती, तर पायांत बूट घालून पतीवरोबर सहल करणारी मेनका त्याला पाहिजे होती. ताकाच्या भांड्यांत रवी घुसळून ते कर्णकटू सूर काढणारी गृहकृत्यांत दक्ष अशी स्त्री त्याला नको होती, तर दिवाणखान्यात खुर्चीवर बसून 'हमोनियम' चे गोड स्वरकाढणारी ललिता त्याला पाहिजे होती. 'इकडे प्रकृतीला जपत जावें,' हें पत्रांत विनयानें लिहिणारी लजावती त्याला नको होती, तर 'प्रियकराची तब्यत बरी आहे ना ?' असें विचारणारी विदुषी त्याला पाहिजे होती. पतीचें दर्शन होतांच गालांतल्या गालांत हंसून सरकन माजघरांत जाणारी भित्री पोर त्याला नको होती, तर पतीचें घरांत पाऊल पडतांच त्याच्याशीं हस्तांदोलन करण्यासाठीं धांवणारी धैर्यशालिनी त्याला पाहिजे होती. दिनकर अशा विचारांत दंग

झाला ह्मणजे तो स्वतःशींच ह्मणे, 'माझी ही एवढी इच्छा पूर्ण झाली, तर स्वर्गमुखहि मी तुच्छ मानीन !' पण—

एका लहानशा कागदाच्या चिटोऱ्यावर त्याच्या बापांनं अवघ्या चार दोन ओळीच लिहिल्या होत्या; पण तेवढ्यानं त्याच्या अंतःकरणांत सागरा-प्रमाणे खळवळ उडाली होती. 'माझे लग्न करण्याचा माझ्या बापाला काय अधिकार? मी वाटल्यास लग्न करीन अथवा असाच राहीन. बापांनं पसंत केलेल्या मुलीबरोबर मी जन्म कंठावयाचा ह्मणजे ती एक शिक्षाच होय. गोपाळराव भागवत ह्मणजे कुलीन व घरंदाज घरण्यापैकीं एक बडे गृहस्थ, हे मला माहीत आहे; पण मुलगी कुलीन असली ह्मणजे बाकीचे सगळे गुण तिच्या आंगी असतातच, असे काहीं नाहीं. 'मुलगी सुस्वरूप आहे' असे आमचे वडील ह्मणतात; पण नाकडोळे साधारण बरे असले, ह्मणजे त्या मुलीला सुस्वरूप ह्मणण्याचा. प्रघातच आहे ! खरें सौंदर्य ह्मणजे काय, हे तरी या मंडळींना कोठे समजतें आहे? पुष्कळ स्त्रिया सुंदर असूनहि योग्य अभिनयाच्या (एट्रिकेट) अभावामुळें त्या सुंदर आहेत, असे समजून देखील येत नाहीं. छेः ! बाबांनां मला खरो-खर मोठ्या सकटांत टाकले. कॉलेजांत शिकणाऱ्या एकाद्या मुलीशीं विवाह करून खरे वैवाहिक मुख मिळविण्याचा माझा निश्चय त्यांना कसेंहि करून कळविलाच पाहिजे.' अशा प्रकारचे अनेक विचार दिनकरच्या चित्तांत त्या पत्राने घोटूं लागले.

दिनकरच्या एकंदर स्वभाव वैचिन्यांतील ही वैवाहिक सुखाची काव्य-मय कल्पना सोडून दिली, तर बाकीच्या दृष्टीने, तो मोठा बाणेदार व उदार प्रकृतीचा होता, असेच कोणाला ह्मणावे लागेल. त्याची बुद्धि तीक्ष्ण असून वाचनहि दांडगे होते. मातृभूमीबद्दल त्याला विलक्षण अभिमान होता व तिच्या कल्याणासाठीं तो वाटेले ते कष्ट सोसण्यास तयार होता. स्वदेश व स्वदेशबांधव यांविषयीं तो बोलूं लागला म्हणजे त्याचें हृदय गाहिल्या सारखे येत असे. त्याचें त्याच्या कुटुंबांतील मंडळींवर विलक्षण प्रेम होतें. आईबापांविषयीं त्याच्या मनांत पूज्यभावहि दांडगा होता. दिनकरच्या अशा विसंगत स्वभाव असल्यामुळें वडिलांच्या पत्राचा त्याच्यावर

मोठा विलक्षण परिणाम झाला होता. वडिलांना हो झणून कळवावे, तर एका शेंबड्या लेबड्या गृहिणीबरोबर जन्म कंठावा लागणार आणि त्यांना नाही झणून कळवावे, तर त्यांची विलक्षण अवज्ञा केल्यासारखे होणार! अशा अडचणीत या वेळीं दिनकर सांपडला होता. शिवाय वडिलांचा स्वभाव त्याला माहीत नव्हता असे कांहीं नाही. त्याच्या बापाचा स्वभाव त्याच्या हिपेक्षां बाणेदार वृत्तीचा असल्यामुळे आपलें नकारार्थी उत्तर वडिलांच्या मानी स्वभावाला अर्थातच पसंत पडणार नाही आणि त्याचा परिणाम कांहीं भलताच झाल्यावांचून राहणार नाही, हीहि भीति दिनकरला वाटत होती. वडिलांची समजूत घालण्यासाठीं झणून त्याने विद्रुत्ताप्रचूर शब्दांनीं एकदोन तरजुमे तयार केले; पण ते पाठविण्याचें त्यास धैर्य झालें नाही. शेवटीं गांवीं गेल्यावर आईच्या मध्यस्थीनें हे लग्न मोडावयाचें असें त्यानें ठरविलें आणि झोंप घेण्यासाठीं तो अथरुणावर पडला. पण तें मनोव्यथेचें भूत त्याच्या छातविर रात्रभर नाचत राहिल्यामुळे त्याला चांगलीशी झोंप लागली नाही. ती रात्र त्यानें स्वप्नसृष्टीतच घालविली.

अशा विलक्षण चिंतातुरावस्थेंत दिनकरचा एकेक दिवस जाऊं लागला. त्याला ही एक मोठी आपत्तीच वाटली; पण ती कशी टाळावी हें मात्र त्याला समजेना. विशेष परिचित अशा स्नेह्यांजवळ तो जेव्हां बोलूं लागे, तेव्हां त्या मुलीबरोबर लग्न न करण्याचा त्याने जणूं कृतानिश्चय केला आहे, असें दृष्टोत्पत्तीस येई. अशा स्थितींत दिनकरचे कांहीं दिवस गेले आणि उन्हाळ्याच्या सुटीमुळें कॉलेज वंद झाल्यावर तो आपल्या घरीं निघून गेला. वडील बंधु व मातोश्री या दोघांच्या मध्यस्थीनें हें लग्न आपण मोडूं असा त्याला मोठा विश्वास होता. आपला युक्तिवाद आपल्या आईबापास पसंत पडेल, अशी त्याला फार आशा होती; पण तो घरीं जाऊन आठदहा दिवस झाले नाहीत, तोंच त्याने स्वतःच आपल्या मित्र मंडळीस लग्नाची पत्रिका पाठविली. रामभाऊ, विश्वनाथ व पांडुरंग या तिघांच्या हातीं जेव्हां आमंत्रणपत्रिका पडल्या, तेव्हां त्यांना परकाष्ठेचें आश्चर्य वाटलें व ते तिघेहि मोठ्या आनंदानें दिनकरच्या गांवीं त्याच्या लग्नासाठीं हजर झाले.

प्रकरण दुसरें.

वन्हाडांतल्या प्रसिद्ध उमरावती शहरापासून जवळच असलेल्या रामपूर गांवां दिनकराचे वडील रहात होते. त्यांचे नांव विश्वंभर देशमुख असून त्यांचे सगळे घराणे सदाचारसपन्न असल्याबद्दल फार प्रसिद्धी होती. त्यांचे वरेंच शेतीचें उत्पन्न असून थोडे देशमुखीचें इनामहि होतें. या-शिवाय त्यांच्या स्वतःच्या विठ्ठल मंदिरासहि थोडें कायमचें उत्पन्न होतें. हें मंदिर त्यांच्याच घराण्यांतील कोणी पूर्वजाने बांधलेले असून त्याची व्यवस्था चांगली रहावी ह्मणून कित्येक धनिक गृहस्थांनी मंदिरास कांहीं शेतजमिनी इनाम दिलेल्या आहेत. रामपूर हे गांव जरी लहानसेच आहे, तरी तेथील हवापाणी उत्कृष्ट असल्यामुळें थोडी बाहेरच्या श्रीमान लोकाची वस्ती नवीनच झाल्याने ते गांव आतां कांहीं अगदीं खेड्यांत मोडत नाहीं. या गांवच्या जमिनी जात्याच मुपीक असल्यामुळे लोक साधारण सुखी आहेत, असें म्हणावयास कांहीं हरकत नाहीं. गांवाच्या मानाने गांवांत देशमुखीचांचे घर मोठे असून शेकडो वर्षांपासून या देशमुखांच्या घराण्यानें जो लौकिक मिळविला आहे, तो अद्यापीहि कायम असल्याचे दिसून येते. निदान या कादंबरीच्या कथानकाच्या काळापर्यंत तरी खऱ्या गृहस्थ-धर्माचा नमूना ह्मणून जो तो रामपुराच्या देशमुखांच्या घराकडे बोट दाखवीत असे. कुटुंब फार मोठें असून त्या मानाने आदा होता असे नाहीं. पण असे असूनहि या कुटुंबांत केव्हां तटाबखेडा झाल्याचें कोणासहि समजलें नाहीं. एके वेळी या घराण्यांत चार चार पांच पांच कतें पुरुष असूनहि त्यांच्यांत कुरवुर न होतां सर्वांनी एकमेकांच्या विचारानें काळ काढल्याचें लोक सांगतात. काळाच्या ओघांत हें पन्नास साठ माणसांचें कुटुंब रोडून आतां अवघीं दहा पांच माणसे या कुटुंबांत होती. देशमुखांच्या दाराशीं आलेला अतिथी विन्मुख जावयाचा नाहीं, अशी प्रसिद्धी होती व तो क्रम विश्वंभर देशमुखांनींहि कायम ठेविला होता. गांवांत त्यांना सगळे विसूकाका ह्मणत. विसूकाका फार सालस, शांतवृत्तीचें व दयार्द्र अंतःकर-

णाचे होते. विठ्ठलमंदिराची व्यवस्था ते फार चांगल्या प्रकारें ठेवीत व वाडवडिलांनीं घालून दिलेल्या नियमाप्रमाणें आल्या गेल्या आतिथ्याभ्यागताचा यथाशक्ति सत्कारहि करीत. पुष्कळ गांवच्या लोकांचा उमरावतीस जाण्याचा रस्ता रामपुरावरूनच असल्यामुळें त्यांच्या घरीं पाहुण्यांची नेहमीं गर्दी असे. घरांतील बायकामंडळींना यामुळें फार श्रम होत; पण त्याबद्दल त्यांनीं कधीं कुरकुर न करतां त्या नेहमीं आनदानें आल्यागेल्यांचा सत्कार करीत असत. या कारणामुळें विसूकाकांविषयीं सर्वांच्या मनांत आदर वसत असे. याशिवाय ते लेखणीचे पक्के कारकून असून विद्वानहि होते. त्यांनीं संस्कृताचा चांगला अभ्यास केलेला असून थोडेंस इंग्रजीहि त्यांना येत होती. तसेंच ते फार भाविक होते. श्रीविठ्ठल मंदिराचे जे कांहीं वार्षिक उत्सव होते, ते उत्सव ते अत्यंत श्रद्धेनें करीत. ते वारकरी सांप्रदायापैकी असल्यामुळें त्यांचें प्रेमळ भजन श्रीविठ्ठलापुढें नेहमींच होई; पण ते उत्कृष्ट कीर्तनहि करीत आणि पुराणहि फार चांगलें सांगत. अशा अनेक कारणामुळें विसूकाकांविषयीं सर्वांच्या मनांत प्रेम वसत होते. त्यांच्या स्वतःच्या कुटुंबांत कधीं तंडा बरेचदा होत नसेच; पण तो गांवांतहि होतां कामा नये असा त्यांचा वचक होता. उमरावतीच्या कचेरींत रामपूरचा दिवाणी किंवा फौजदारी कोणताहि तंडा नसावयाचा, असा विसूकाकांचा लौकिक होता. गरिबांविषयीं त्यांच्या अंतःकरणांत फार दया होती. कोणाचें दुखलें खुपले म्हणजे विसूकाका त्यांच्या घरीं हजर व्हावयाचे. केवळ औषधपाणीच नव्हे, तर रोग्याची सेवा करण्याची देखील त्यांची तयारी असावयाची. प्रसर्गीं महार आणि मुसलमान यांच्या सारख्या रोग्याजवळ जेव्हां या कर्मठ ब्राह्मणाची स्वारी दृष्टीस पडे, तेव्हां पुष्कळांना आश्चर्य वाटे आणि कित्येकांचे डोळे अश्रूंनीं भरून येत. विसूकाकांचा हात अंगावर फिरला म्हणजे रोग्यासहि फार समाधान वाटत असे. अगदीं गरीबाच्या घरच्या लग्नकार्यासहि विसूकाका हजर असवयाचे. एकंदरींत विसूकाका म्हणजे रामपूरच्या लोकांना देवाप्रमाणें पूज्य वाटत होते.

हेच विसूकाका आमच्या दिनकरचे वडील होत. विसूकाकांचें वय

सुमारें पंचावन्न वर्षांचें असून त्यांचे वडील बंधु सात आठ वर्षांपूर्वीच वारले होते. वडील बंधूस एक मुलगा व एक मुलगी अशीं दोनच अपत्यें असून मुलगा उमरावतीस नौकर होता. या मुलाचें नांव भास्कर. त्याचें वय तीस पस्तीस वर्षांचें असून त्याला उमरावतीस कोद्यांत पन्नास रुपये पगार मिळत होता. मुलीचें नांव यमुना. ती नेहमीं सासरींच असे. केव्हां केव्हां माहेरीं येत असे. वडील बंधूची स्त्री अद्याप जिवंत होती. तिचें नांव अन्नपूर्णा. घरांत सगळ्यांत वडील अशी तीच असून तिच्या आज्ञेंत घरांतील सर्व लहानमोठीं माणसे वागत असत. ती खरोखरच नांवाप्रमाणें अन्नपूर्णा होती. दाराशीं कोणींहि येवो, त्याला ती संतुष्ट करून मार्गस्थ करीत असे. दररोज पांढूरगाची पूजा करून ती जेव्हां देवाजवळ आशीर्वाद मागे, तेव्हां म्हणे, 'देवा, मला दुसरें कांहीं देऊ नकोस. दाराशीं येणारा अतीथ अभ्यागत विन्मुख जाऊ देऊं नकोस म्हणजे झाले.' त्या माऊलीची ही इच्छा देवानेंहि पूर्ण केली. विसूकाकांच्या स्त्रीचें नांव यशोदा असें होतें. ही यशोदा स्वभावानें अन्नपूर्णेंचीच वहीण होती. विसूकाकांना तीन अपत्यें होतीं. दोन मुलगे आणि एक मुलगी. वडील मुलाचे नांव दिनकर असे असून तो मुंबईस कॉलेजांत शिकत होता. धाकट्याचें नांव दिवाकर. तो उमरावतीस भास्करजवळ राहून हायस्कुलांत शिकत होता. सगळ्यांत धाकटी मुलगी बारा वर्षांची असून तिचें नांव सत्यभामा असें होतें. तिचें लग्न झालें असून तीहि केव्हां केव्हां माहेरीं येत असे. भास्करचें लग्न झालें असून त्याला एक दोन लहान मुलांजवळहि होतीं. भास्करच्या बायकोचें नांव उमा असें होतें. असे एकंदर सात आठ माणसांचें हें कुटुंब असून तें मोठ्या गुण्यागोविंदानें रक्षित होतें.

सुमारें गांवांत एक मराठी शाळा असून फौजदारकचेरी होती. या शाळेचा प्रिन्सिपल ऑफीसहि होतें. गांवांत पंचवीस तीस घरें ब्राह्मणांचीं असून बाकी तीन चारशें घरें अन्य जातीचीं होतीं. या गांवाजवळून चार दोन मोठाले रहदारीचे रस्ते गेलेले असल्यामुळे व्यापारहि बरा चालत असे. सुमारें वटविण्याचा व दाबण्याचा एका गुजराथ्याचा एक कार-

खानाहि या गांवीं होता. देशमुखाच्या घराला घर म्हणण्यापेक्षां वाडा म्हणणे अधिक सयुक्तिक होईल. अगदीं पुढच्या बाजूला मोठें थोरलें अंगण असून त्यांत नाना प्रकारचीं फुलझाडे व तुळशी, बेलाचींहि कांहीं झाडे होतीं. या अंगणांतच मध्यभागीं विठ्ठलमंदिर असून मागच्या बाजूला विसूकाकांचा वाडा होता. हें अंगण, मंदिर व वाडा नेहमी स्वस्थ व व्यवस्थित असे. स्वभावतःच विसूकाकांच्या घरांत आंगळपणा असा कोणासहि खपत नसे. त्यांच्या वाड्यांत परक्याचे पाऊल पडले, म्हणजे तेथे लक्ष्मीचा व सरस्वतीचा वास आहे, हें सहज कळून येऊन त्यास साहजिक आनंद होई.

विसूकाकांनीं दिनकरच्या लग्नाच्या बाबतीत त्याला नुसते मुचवून इकडे त्यांनीं लग्नाची तयारी हळू हळू चालविली होती. यमुना व सत्यभामा तेवढ्याचसाठीं माहेरीं आल्या होत्या. यमुनेने आपली तिन्ही मुलेहि बरोबर आणलीं होती. भास्करची स्त्री उमा हीहि आपली मुले घेऊन उमरावतीहून आली होती. अर्थात् या वेळीं पोरवाळांनीं घर भरलेले असल्यामुळे विसूकाकांच्या घराला अधिकच सौंदर्य प्राप्त झाले होतें. गोपाळराव भागवत यांची मुलगी त्यांनीं दिवाकरसाठीं पसंत केली होती. रामपुरापासून पधरा सोळा कोसांवर असलेल्या मांडवगड गावाचे गोपाळराव भागवत हे रहिवाशी होत. त्यांचें घराणें फार जुने, कुलीन व खानदानाचें असल्याबद्दल प्रसिद्धि होती. तसेंच ते घरांचे खाऊन पिऊनहि सुखी होते. विशेषतः मुलगी सुखरूप व बाळबोध वळणाची असल्यामुळें ती विसूकाकांना फारच पसंत पडली व गोपाळरावांनाहि दिनकरची एकंदर वृत्ति आवडल्यामुळें हें लग्न अगदीं निश्चित झाले होतें. तिथीनिश्चय देखील झाला होता.

दिनकर मुंबईहून निघाला तो उमरावतीस आला. तेथे दिवाकराला बरोबर घेऊन रामपुरास आला. घराचें एकंदर पालटलेलें स्वरूप पाहून त्याची स्थिति अधिकच चमत्करिक झाली. आपले विचार वाडिलांस कसे कळवावेत याचा तो सारखा विचार करीत होता; पण या बाबतींत त्याला कांहींच करतां आलें नाहीं. अखेरीस ही गोष्ट त्याच्या वाडिलांकडूनच

वटाघाटीस निघाली. पोस्टाच्या शिपायानें एके दिवशीं कांहीं पत्रें विसूकाकांच्या हातीं दिल्यावर ते तीं पत्रें पहात असतां त्यांनीं दिवाकराला आंत पाठवून अन्नपूर्णाबाईंना बाहेर बोलावून आणले. ते म्हणाले, “अन्नपूर्णा, गोपाळराव भागवत आपल्या सर्व मंडळींना बरोबर घेऊन उमरावतीस लग्नाला गेले होते. ते लग्न आयोपून उद्यां आपल्या येथें सगळ्या मंडळींसह येणार आहेत आणि येथें एक दिवस मुकाम करून मग मांडवगडाला जाणार आहेत. घरांत कांहीं कमजास्त आहे नाही ते पहा. त्यांच्या पंक्तीला गांवांतील चार गृहस्थांना जेवावयालाहि बोलावतां. मुलगी त्यांच्याबरोबरच आहे. ती युक्तीनें दिनकरच्या दृष्टीस पडेल अशी मुलीकडून कांहीं तजवीज कर. हो, नाही तर मुलगी मला पसंत नव्हती, असें तसें कांहीं म्हणावयाला नको. ज्याची वस्तु त्यानें पाहिलेली वरी.”

असें हणून विसूकाका हसूं लागले. अन्नपूर्णाबाईंनाहि हंसू आलें. त्या हणाल्या, “मुलगी नक्षत्रासारखी आहे, ती त्याला नापसंत पडावयाला काय झालें ? आणि नावडणाऱ्या मुली देखील पुढे आपोआप आवडतात. आपल्या घराण्यांत कोणाचीच लग्नें इतक्या कसोशीनें झालीं नाहीत, असें असून कोणाचाच संसार बिघडला नाही. मग दिनकरच्याबद्दल एवढी चवकशी कां ? ”

विसूकाका हणाले, “वैनी, आमच्या वेळचा कालमान आतां राहिला नाही. आतांच्या तरुण मंडळींना काय वाटते आणि काय नाही, तें कोणी सांगावें ? ”

अन्नपूर्णाबाई यावर अधिक कांहीं न बोलतां घरांत गेल्या आणि विसूकाकाहि दुसऱ्या उद्योगास लागले. दुसऱ्या दिवशीं पत्राप्रमाणें गोपाळराव भागवत मंडळींसह विसूकाकांच्या घरीं येऊन दाखल झाले. या मंडळींत लग्नाची मुलगीहि होती. गोपाळरावांचा येण्याचा हेतु वास्तविक अगदीं निराळा होता. त्यांच्या सौभाग्यवतीच्या मनांतून जांवईबुवांना पहावयाचें होतें व त्याप्रमाणें तिला जांवई पसंतहि पडला. या संधीचा फायदा दिनकरनेंहि घेऊन आपल्या भावी पत्नीचें दर्शन त्यानें घेतलें. मुलीचा गौर

घर्ण, सुवक बांधा आणि रेखलेले अवयव हीं पाहून दिनकर कांहींसा मुग्ध झाला होता, असें झणावयास कांहीं हरकत नाही. घरांतल्या बायकांनीं तर या संधीचा चांगलाच फायदा घेतला. कोणी तिच्याकडून गाणीं झणून घेतलीं, कोणी तिला चटण्याकोशींबिरी करण्यास सांगितल्या आणि अन्नपूर्णाबाईंनीं तर तिला युक्तीनें पंक्तींत वाढावयाला देखील पाठविलें. या परीक्षणामुळें मुलगी अर्थातच सर्वांना पसंत पडली होती; पण दिनकरची अवस्था मात्र वेड्यासारखी झाली होती. मुलगी सुंदर असून गृहकृत्यांत दक्ष आहे, हें त्यानें स्वतःच पाहिलें होतें; पण एवढ्यानें त्याचें समाधान होण्यासारखें नव्हते. आपल्या भावी पत्नीचें मन किती सखोल आहे, तिचे विचार किती उदात्त आहेत, तिची बुद्धिमत्ता किती दांडगी आहे, ज्ञान संपादनाची तिला कितपत हौस आहे आणि ललितकलांची तिला कितीशी गोडी आहे, हें त्याला कळावयाला पाहिजे होतें; पण तें न कळल्यामुळें त्याचा निश्चय असा कांहींच झाला नव्हता. केवळ मुग्ध-वस्थेमुळें एकेक दिवस गमावणें म्हणजे जाणूनबुजून आपत्ति ओढून घेणें होय, असें वाटून वरील गोष्टीस तीन चार दिवस झाल्यावर अन्नपूर्णा-काकूची त्यानें गांठ घेतली आणि इकडच्या तिकडच्या गोष्टी काढून त्यानें आपले ' उदात्त ' विचार तिला कळविले. दिनकरचें हे अज्ञान पाहून काकूला त्याची दया धाली; पण तिने त्याच्याजवळ कांहीं न सांगतां चिरंजिवाचा मनोदय विसूकाकांना कळविला. विसूकाकांना दिनकरच्या या विचारांचा राग न येतां उलट हसूंच आलें. ते दिनकरला बोलावून म्हणाले, " दिनकर, घरांतल्या आम्हां सर्वांच्या मते तुला योग्य अशी मुलगी आम्हीं पसंत केली आहे. आतां तुझ्या दृष्टीनें तिला कांहीं कांहीं गोष्टी येत नाही म्हणतोस, त्या तूं तिला शिकव म्हणजे झालें. आम्ही उत्कृष्ट प्रकारचें सुवर्ण तुझ्या स्वाधीन करणार आहों. त्याचा तूं तुला आवडेल तसा अलंकार तयार कर म्हणजे झालें. एकादा आइता तयार केलेला अलंकार मोठा मनोहर दिसतो; पण अशा वेळीं हिणकस सोनें पदरांत पडण्याचा फार संभव असतो. तुझा काय विचार आहे, तें मला आतांच सांग, म्हणजे त्या गृहस्थास तोंडघशीं पाडल्याचें पातक तरी मला

लागणार नाहीं.” असें ह्मणून विसूकाका दिनकरच्या उत्तराची वाट पाहूं लागले; पण दिनकर कांहींच बोलला नाही. तेव्हां विसूकाका पुन्हा म्हणाले, “ मग वैशाख शु॥ १० चा मुहूर्त कायम करण्याबद्दल मी गोपाळरावांना लिहूं ना ? ”

“ हो. ” एवढेंच उत्तर देऊन दिनकर घरांत निघून गेला. वडिलांचें म्हणणें त्याला सर्वथा पटलें. आपल्या मनांतल्या सर्व गोष्टी शिकण्यासारखी मुलगी आहे, हें त्यानें स्वतःच पाहिलेलें असल्यामुळे वडिलांचेंच म्हणणें त्याला सर्वथा पसंत पडलें. अशा रीतीनें लग्नाला त्याचें मन तयार झाल्यावर आपल्या मित्रमंडळीस त्यानें स्वतःच आमंत्रणपत्रिका पाठवून त्यांना रामपुरास बोलावून घेतलें. त्याचे ते तिघेहि मित्र उमरावतीचेच राहणारे असल्यामुळे ते पत्राप्रमाणे एक दोन दिवसांतच रामपुराला येऊन दाखल झाले. विसूकाका देशमुखांच्या घरांतील एकदर व्यवस्था, टापटीप व आल्यागेल्यांचा सत्कार पाहून त्या तिघांहि स्नेह्यांना ग्वऱ्या गृहस्थाश्रमाचें दर्शन झाल्याप्रमाणे वाटले व त्यामुळें त्यांचे तेथे मोठ्या आनंदाने दिवस जात होते.

दिनकराच्या लग्नाला दोन दिवस राहिल्यावर विसूकाकांनीं गांवांतील विशेष ओळखीच्या अशा पांचपन्नास गृहस्थांना सहकुटुंब सहपरिवार बरोबर घेतले आणि ते मांडवगड येथें येऊन दाखल झाले. गोपाळराव भागवतांनीं त्यांची सर्व व्यवस्था फार चांगल्या प्रकारें अगोदरच करून ठेवली होती. जुन्या पद्धतीप्रमाणें सर्व लग्नसोहाळे योग्य प्रकारें होऊन हा विवाह समारंभ मोठ्या थाटानें पार पडला. तंट्यामांडण वगैरे कांहीं एक झाले नाहीं. इतक्या थाटानें व आनंदानें पार पडलेला असा विवाहसमारंभ हा मांडवगडला पहिलाच होय, असें तेथल्या लोकांना वाटल्यावांचून राहिलें नाही. या सर्वांचें कारण विसूकाकांची विलक्षण दक्षता हें होय. दिनकरच्या पत्नीचें नांव सर्वांच्या विचारानें लक्ष्मी असें ठेवण्यांत आलें. स्वतः दिनकरला हें नांव कितपत आवडलें असेल तें असो; पण स्वतः अन्नपूर्णाकाकुर्नी ‘ आज आमच्या घरांत ही लक्ष्मीच येत आहे ’ असें म्हटल्यावर त्यालाहि तें नांव आवडून घ्यावें लागलें. इंदिरा, सरोजिनी किंवा असेंच

कांहीं तरी ' रोम्यांटिक ' नांव पत्नीचें ठेवावयाचें त्याच्या मनांत होतें; पण त्याच्याच बहिणी वगैरे विरुद्ध गेल्यामुळें लक्ष्मी या निरस नांवानेंच त्याला लग्नांतले व्यवहार करावे लागले. लग्नसमारंभ आटोपल्यावर बरोबर लक्ष्मीला घेऊन ही सर्व मंडळी रामपुराला परत आली. गांवांतल्या ओळखीच्या लोकांचा रुसवा राहून नये ह्मणून विसूकाकांनीं एक मोठी गांवजेवणावळ देण्याचें ठरविलें होतें व ती जेवणावळ होईपर्यंत दिनकराने आपल्या तिघां स्नेह्यांना ठेवून घेतलें होतें. आदितवारी ही जेवणावळ फारच सतोषकारक रीतीनें पार पडली. विसूकाकांची दक्षता व थोरपणा हीं या वेळीं या तिघां स्नेह्यांच्या चांगलीं नजरेस आलीं. गांवांतील ब्राह्मण, वाणी, उदमी, मराठे वगैरे झाडून साऱ्या परिचित गृहस्थांना जेवण्यास बोलावण्यांत आले होतें. जातीरिवाजाप्रमाणें निरनिराळ्या पक्ती केल्या असून जागेच्या अडचणीमुळें त्या निरनिराळ्या वेळीं बसविण्यांत आल्या होत्या. आमंत्रणें देण्याचे काम भास्कर व दिवाकर या दोघांवर सोंपविण्यांत आले होतें. विसूकाका वेळोवेळीं याद्या तपासून कोण आला, कोण नाही, ते पहात होते. इतक्यांत त्या गांवचा रामा धोबी अद्याप जेवण्यास आला नाही, असें त्यांच्या लक्षांत आलें. त्याबरोबर ते दिवाकराला हांक मारून म्हणाले, “ अरे दिवाकर, त्या रामा धोब्याला बोलावणें केले होतंस ना ? ”

दिवाकर उमरावतीस हायस्कुलात सातव्या इयत्तेत शिकत असल्यामुळें आणि प्रत्येक परीक्षेंत पहिल्या नंबरांत पास होत गेल्यामुळे उच्च नीच भावनांनीं बराच शेफारून गेला होता. तो ह्मणाला, “ तो आपल्या घरीं रोज येतो, तसा आजहि येईल आणि जेऊन जाईल. त्याला निराळे असे आमंत्रण कशाला द्यावयाला पाहिजे ? ”

विसूकाका जरा रागावून म्हणाले, “ अरे शहाण्या, तो आपल्या घरचा नौकर झाला, ह्मणून त्याला कांहीं मानापमान नाहीं वाटतें ? जा, अगोदर जा आणि त्याला जेवावयाला घेऊन ये.”

दिवाकरानें लागलीच डोक्यावर टोपी ठेवली आणि तो तसाच रामा धोब्याच्या घरीं गेला. बोलावल्याबरोबर रामा येईल असें त्याला वाटलें

होतें; पण त्याला अनुभव निराळाच आला. रामाच्या घरांत तो पाऊल टाकतो, तों रामा भाजीभाकर खात बसलेला त्याला दिसला. तो ह्मणाला, “रामा, घरीं चल. बाबांनीं तुला जेवावयाला बोलाविलें आहे.”

रामा ह्मणाला, “भाऊसाहेब, हें मी कोणाचें खात आहे? आपलेंच खात आहे. घरीं येऊन जेवण्यांतच अधिक तें काय आहे?”

आतां मात्र दिवाकराला मानापमान ही काय चीज काहे, ते कळून आलें. त्याने रामाला पुष्कळ विनविलें; पण रामानें जेवण झाल्याचें निमित्त करून जाण्याचें टाळलें. निरुपाय होऊन रामाचा नकार विसूकाकांना दिवाकरानें कळविला. विसूकाका दिवाकरावर पुष्कळ रागावले आणि स्वतः रामाला बोलावण्यास गेले. विसूकाकांना दाराशीं पाहतांच रामाचा सगळा अभिमान विलयाला गेला आणि तो मोठ्या आनंदानें जेवण्यास आला. विसूकाकांची ही थोर वृत्ती पाहून कॉलेजांत शिकणाऱ्या त्या तिघांहि विद्यार्थ्यांना मोठें नवल वाटलें. ही जेवणावळ होऊन दोन तीन दिवस झाले, तरी वरील विद्यार्थ्यांना उमरावतीस जाण्याला परवानगी मिळेना. आणखी आठ दिवस तरी रहावें, असा विसूकाकांनीं आग्रह धरल्यामुळें ते तिघेहि त्याप्रमाणें राहिले होते. लग्नासाठीं आलेल्या पाहुणेमंडळींतहि त्यांच्या वयाचे समवयस्क असे कांहीं तरुण होते. ही सर्व तरुण मंडळी बरोबर फराळाचें वगैरे घेऊन सायंकाळच्या वेळीं दूर-वर फिरावयाला जात असे. एके दिवशीं रोजच्याप्रमाणें ही मंडळी दिनकरसह बाहेर फिरावयास गेली असतां वाटेनें दिनकरच्या लग्नासंबंधानेंच बोलणें निघालें. रामभाऊ ह्मणाला, “कांरे दिनकर, स्त्री म्हणजे अशी असली पाहिजे नी तिला अमुक गोष्टी समजल्या पाहिजेत, वगैरे तू बरीच बडबड करीत होतास. मला वाटते, तुझ्या समजुतीपेक्षांहि तुला अधिक चांगली बायको मिळाली. खरें ना ?”

दिनकर कांहींसा गंभीर होऊन ह्मणाला, “चांगली म्हणजे कशी ? स्वरूपानेंच ना ?”

पांडुरंग ह्मणाला, “आणि गृहकृत्यांतहि ती फार दक्ष आहे.”

विश्वनाथ चेष्टेनें ह्मणाला, “ पांडुरंग, तुला कांहीं समजत नाही. चटण्याकोशिबिरी करतां आल्या म्हणजे कांहीं गृहिणीपदाची योग्यता येत नाही. ”

रामभाऊ कुचेष्टेनें ह्मणाला, “ हां, हे खरे. आपला संसार करतां आला नाही तरी हरकत नाही; पण बाजाची पेटी वाजवितां आली किंवा एकाद्या सभेंत भाषण करून टाळ्या मिळविल्या, तरच गृहिणीपदाची योग्यता येते. मग घरांतलीं मुलेवाळे कच्चे अन्न खाऊन अजारी पडलीं तरी हरकत नाही. ”

पांडुरंग ह्मणाला, “ अरे; पण दिनकरचे म्हणणे ऐकून घेतल्यावांचूनच ही एवढी त्याच्यावर टीका कां ? दिनकर, तुझे या बाबतींत काय म्हणणे आहे ? ”

दिनकर ह्मणाला, “ तुम्हां चेष्टा करणारांना माझे म्हणणे पटावयाचें नाही. स्त्री गृहकृत्यांत दक्ष असली आणि ती सुंदर असली म्हणजे तुम्हांला सर्व कांहीं मिळाले, असे वाटते; पण ही केवळ बाह्य दृष्टि होय. मुख्यतः मानसिक सौंदर्याकडे पाहिलें पाहिजे—अकॉम्प्रीझमेट—पाहिजे. ”

विश्वनाथ ह्मणाला, “ मग त्याबद्दल तूं आतां स्वटपट कर. तुला पाहिजे तसे तिचें मानसिक सौंदर्य घडीव म्हणजे झाले. तू तसा प्रतिभासंपन्न आहेसच आणि तीहि कांहीं अज्ञान नाही. तिच्या बापानें तिचें वय अकराबारा वर्षांचे सांगितले; पण ती खरोखर तेरा चवदा वर्षांची असावी. तिच्या गुरूचे नातें तुझ्याकडे आतां आलें आहेच. ”

दिनकर मनःपूर्वक ह्मणाला, “ तें खरें; पण मला तरी वेळ कोठें आहे! तिला एकाद्या बोर्डिंग स्कूल मध्ये ठेवावें असें मला वाटतें; पण घरांत कोणाला माझें हें म्हणणें पसंत पडावयाचें नाही. ”

दिनकरचे हे शब्द ऐकून रामभाऊ एकदम रागानें ह्मणाला, “ बोर्डिंगस्कूल म्हणजे नीति देवतेचें मंदिर आणि आह्मां गृहस्थांचीं घरे म्हणजे हमालखाने ! दिनकर, या असल्या काव्यमय विचारांनीं वेडा होऊन त्या निर्बोध बालिकेची माती करूं नकोस. वेड्या, आपणासारख्या गृहस्थांचीं

घरें ह्याच खरोखर स्त्रियांच्या शाळा होत. त्यांतून तुझे घर तर अगदीं किता घेण्यासारखें आहे. कुटुंबवत्सल गृहस्थांच्या घरांत जें विविध शिक्षण मुलींना सहज मिळतें, तें कोणत्याहि शाळेंत मिळणार नाहीं. अन्नपूर्णा-काकू आणि विसूकाका यांसारखीं शिकविणारीं माणसें ज्या घरांत आहेत, त्या घरांतल्या मुलींना मानसिक सौंदर्यासाठीं शाळेंत पाठाविणे म्हणजे अमृत सोडून मोरींतला गाळ चाटावयाला जाणें होय. ”

विश्वनाथ ह्मणाला, “ रामभाऊ, तूं ह्मणतोस ते खरें; पण हल्लींच्या युगांत केवळ गृहशिक्षणाने कसें भागेल ? जुलियस सीझरच्या बापाचें नांव काय ? सॅषालीन बेट कोठे आहे ? यांसारख्या प्रश्नांचीं उत्तरें जर अलीकडच्या मुलींना देतां आलीं नाहींत, तर आमच्या समाजांत कोण अनर्थ उडेल, याची कांहीं तुला कल्पना आहे ? ”

दिनकर कांहीच बोलत नाहीं, असे पाहून पांडुरंग ह्मणाला, “ दिनकर, तुझी काकू आणि वडील हीं दोघेंहि वृद्ध झाली आहेत, तेव्हां त्या विचार्यांच्या मनाला वाईट वाटेल, असें कांहीं करूं नकोस म्हणजे झालें. त्यांच्या पश्चात् तुला काय करावयाचें असेल, ते खुशाल कर. या पाश्चात्य शिक्षणापासून जें तेज आम्हीं संपादन करावयाला पाहिजे होते, तें तर कांहीं केले नाहीं; पण त्यांतले विष तेवढें घेतलें आहे. बेपर्वाई, स्वार्थ आणि विलासलोलुपता या विषांनीं आह्मां पुरुषांची शरीरें कुजलीं आहेत, तेवढीं पुरें. आणखी हे विष स्त्रियांत तरी आतां कालवूं नका. त्यांना तरी सुखा-समाधानानें आपलीं गृहकृत्ये करूं द्या. ”

रामभाऊ ह्मणाला, “ पण स्त्रियांनीं गृहकृत्यें करणें म्हणजे हमाली करणे, असे आमच्या दिनकरला वाटतें. स्वयंपाक ! छे ! कोण हें निंद-कृत्य ! दळणकांडण ! ही तर शुद्ध हमाली ! त्यापेक्षां स्वयंपाकी ठेवून हीं कामें भागवावीत किंवा दुकानांतले कुजकेंनासकें अन्न खावून आनंदानें दिवस काढावेत; पण स्त्रियांवर जुलूम होतां कामा नये. अहो, यत्र नार्य-स्तु पूज्यते रमंते तत्र देवताः हें तत्त्व विसरून चालेल कसें ? ”

पांडुरंग ह्मणाला, “ तो विचारा ब्रह्मदेव एकाद्या ऑनररी म्याजिस्ट्रेट-सारखा कोठें दृष्टीस पडत नाहीं, हें नशीब ! नाहीं तर स्त्रियांच्या मानसिक

सौंदर्यासाठी दिनकरसारखे प्रतिभासंपन्न गृहस्थ गर्भारपणाचें ओझें पुरुषांवर टाकावें ह्मणून अर्ज करावयाचे. ”

या विद्यार्थ्यांचा अशा रीतीनें चालतां चालतां बराच विनोद चालला होता. दिनकरहि मधून मधून त्यांना योग्य तीं उत्तरें देत होता. अखेरीस ही सर्व मंडळी एका लहानशा नदीच्या कांठीं बसली व तेथें बरोबर आणलेलें फराळाचें फस्त करून नंतर रमत रमत घरीं परत आली. दिनकरच्या आग्रहाने ही विद्यार्थी मंडळी आणखी सात आठ दिवस त्याच्या घरीं राहिली आणि नंतर ते सर्व उमरावतीस गेले. उन्हाळ्याची सुटी संपून कॉलेज सुरू झाल्यावर पुन्हा हे सर्व विद्यार्थी दिनकरसह मुंबईस येऊन दाखल झाले. मुंबईस आल्यावर त्याच चाळींतल्या जेवण्याच्या जागेंत एक थाटाची मेजवानी विद्यार्थ्यांनीं शोडली, हें निराळें सांगावयाला नको. खर्च मात्र दिनकराला करावा लागला.

प्रकरण तिसरें.

विसूकाकांचे वय वरेंच झालें होतें. अन्नपूर्णाकाकू तर त्यांच्याहि पेशां वृद्ध होत्या. हीं दोन पिकलेलीं पाने केव्हां गळून पडतील, याचा कांहीं आतां भरंवसा उरला नव्हता आणि झालेहि तसेंच. दिनकरचें लग्न मनाप्रमाणें पार पडल्यामुळें विसूकाकांच्या जीवावरचें दडपण निघाल्यासारखें झालें होतें आणि अशा रीतीनें मन स्वस्थ झाल्यामुळें सर्व मंडळीसह काशी-यात्रेला जाण्याचा त्यांचा विचार चालला होता. एकदां विश्वेश्वराचें दर्शन आणि गंगेचें स्नान घडावें अशी अन्नपूर्णाकाकूंचीहि फार इच्छा होती, पण पैशाच्या अडचणीमुळें त्यांनीं या बाबतींत विसूकाकांना फारसा तगादा केला नाहीं. दिनकरच्या लग्नाला अजमासापेशां बराच कमी खर्च लागल्यामुळें हा काशीयात्रेचा बेत विसूकाकांनीं ताबडतोब ठरविला व ते बरोबर अन्नपूर्णाकाकू, पत्नी व दिवाकर यांना घेऊन यात्रेला निघून गेले. प्रथम ही सर्व मंडळी हरिद्वारला गेली आणि तेथून यात्रा करीत करीत काशीला

परत आली. हा प्रवास अन्नपूर्णाकाकू आणि विसूकाका यांना न मानवतां उलट त्या दोघांनाहि दुखण्यांनीं घेरलें. विसूकाकांचा मुक्काम काशीस असतां रोजच्या प्रमाणें गंगेचें स्नान करून व विश्वेश्वराचें दर्शन घेऊन अन्नपूर्णाकाकू परत येऊन थोडी विश्रांति घेतात तोंच त्यांचें देहावसान झालें. ह्यातारी मोठी पुण्यवान् ह्मणून काशीक्षेत्रीं तिचीं हडके पडलीं, असें जो तो ह्मणूं लागला; पण विसूकाकांना फार दुःख झाले. आपला मोठा आधार गेला, असें त्यांना वाटलें. या आघातानें आणि प्रवासाच्या श्रमानें त्यांनींहि अंथरुण धरलें आणि पंधरावीस दिवसांनीं सर्व मुलेंबाळें जवळ असतां त्यांनीं शांतवृत्तीनें इहलोकचा निरोप घेतला. प्राणोत्क्रमणाच्या वेळीं भास्करला जवळ बोलावून ते ह्मणाले, “भास्कर, सर्व प्रपंचाचा भार आतां तुझ्यावर पडला आहे. व्यवस्थेने वागलां, तर भाजी भाकरीला कांहीं कमी नाही. आपले कुलाचार यथाशक्ति चालवा. आल्यागेल्याला अन्नपाण्यासाठीं नाहीं ह्मणूं नका. त्यांच्या आशीर्वादाने तुह्मांला कांहीं कमी पडावयाचें नाही. दिनकरला आणि दिवाकरला सांभाळ.” विसूकाकांचे हे शब्द ऐकून सर्वांचे डोळे अश्रूंनीं भरून आले आणि विसूकाकांचें प्राणोत्क्रमण झाल्यावर त्या घरात एकच आकांत उडाला. गांवांत ही बातमी समजतांच सगळें गांव त्यांच्या दाराशीं लोटलें आणि विशेष परिचयाचे लोक पोरासोरांप्रमाणें रडू लागले. गांवांत त्या दिवशीं कोणाच्याहि घरीं चूल पेटली नाही, एवढे सांगितले, ह्मणजे विसूकाकांविषयीं तेथल्या लोकांना किती वाईट वाटलें, याची सहज, कल्पना होईल.

काळाच्या ओघांत हें दुःख एकेक दिवसाने हलकें होऊन सर्वांचें लक्ष पुढील परिस्थितीकडे लागलें. आतां प्रपंचाची सर्व व्यवस्था पाहण्याचें काम भास्कर व विसूकाकांची पत्नी यशोदा या दोघांवर पडले होतें. अन्नपूर्णाकाकूप्रमाणे यशोदाहि गृह कृत्यांत अत्यंत दक्ष व दूरवर दृष्टि पुरविणारी होती. भास्करहि व्यवस्थित व काटकसरीनें वागणारा होता. सुदैवानें याच वेळीं दिनकरची बी. ए. ची परीक्षा पास होऊन त्याला वीस रुपयांची स्कॉलरशिपहि मिळाली होती. म्याट्रिकच्या परीक्षेंत दिवाकरहि पास झाला होता; पण त्याला स्कॉलरशिप मिळाली नाही. दिनकराच्या मनांतून एम.

ए. चा अभ्यास करावयाचा होता आणि दिवाकराची इच्छाहि मुंबईच्या कॉलेजांत अभ्यास करण्याची होती. दोघांचा खर्च कसा काय निभेल याची भास्कराला मोठी काळजी होती; पण त्या बाबतीत त्या दोघांनाहि निरुत्साह न करता त्यांच्या खर्चाची शक्य ती तजवीज त्यानें करून ठेवली.

दिनकर आणि दिवाकर या दोघांच्याहि परीक्षा झाल्यामुळें विश्रांतीचे दिवस शांतपणें ते रामपुराला घालवीत होते. वडिलांच्या मृत्युमुळे त्यांचीं मनें कांहींशीं उद्विग्न झालीं होती हे खरे; पण दोघेहि समजूतदार असल्यामुळें दुःख गिळून संसाराकडे लक्ष पुरवीत होते. भास्कर, दिनकर व दिवाकर यां तिघांचे स्वभाव पाहून गांवांतले लोक निराश झाले नव्हते. हीं मुलें विसूकाकांचें नांव बुद्ध देणार नाहींत, अशी त्यांनाहि आशा वाटत होती. दिनकराची पत्नी लक्ष्मी हिच्या तीन चार ग्वेपा सासरीं झाल्या होत्या व गेल्या चार पांच महिन्यांपासून ती एकसारखी सासरींच होती. तिची आणि दिनकराची आतां बरीच ओळख झाली होती आणि दोघांनाहि एकमेकांच्या स्वभावाची ओळख पटत चालली होती. आपली स्त्री सुस्वरूप, सुस्वभावी व कार्यदक्ष आहे, हे दिनकराला थोड्याच अवधीत समजून चुकलें होतें; पण स्त्री गृहांत गृहिणीप्रमाणे असून बाहेर ती मित्राप्रमाणे असावी व एरव्ही विनयशील असून विश्रांतीच्या वेळीं तिने ललित-कलेतहि नैपुण्य दाखविलें पाहिजे. असे दिनकरला मनापासून वाटत होते. आमच्या वाचकांनीं दिनकराच्या या इच्छेबद्दल त्याला दोष देण्याचे कांहीं कारण नाहीं. कारण ही इच्छा ज्यांच्या मनांत उद्भवणार नाहीं, असे किती वाचक असतील ! गृहिणीला लिहिण्यावाचण्यांत तरबेज करावी ह्मणून दिनकरने मुंबईहून कांहीं पुस्तकें बरोबर नेलीं होती; पण या खान-दानीच्या घरांत तिला शिकविण्याला दिनकरला संधीच मिळेना. रात्रीं अर्धा पाऊण तास वेळ मिळे; पण तो त्याला अगदींच अपुरा वाटे. एके-दिवशीं दुपारच्या वेळीं उमा कांहीं विणकाम करीत असून तिच्या जवळच लक्ष्मी तें विणकाम मोठ्या उत्सुकतेनें पहात होती. ती ह्मणाली, “ उमा-ताई, तुझी इतकीं बारीक फुलें आणि पानें कशी छान काढतां, मला नाहीं अशीं काढतां येत.”

उमाची सुई भराभर चालली होती. ती आपलें काम करीत असतां ह्मणाली, “ त्यांत काय मोठेंसं आहे. माझ्या जवळ शीक म्हणजे माझ्याहि पेशां चांगलीं फुलें काढशील. ”

लक्ष्मी ह्मणाली, “ माझ्या आईला किती तरी तऱ्हेतऱ्हेचे विणकाम करतां येतें. मला ती कांहीं तरी शीक ह्मणून दररोज ह्मणावयाची; पण माझा हातच चांगला चालत नाहीं. उमाताई, माझी आई या वेळीं काय करीत असेल, बरें ? ”

“ तें मी काय सांगू बरे वाळ. तूं सांग पाहूं. ”

“ विचारी माझ्यासाठीं सारग्वे अश्रू गाळीत असेल. ” हे ह्मणतां ह्मणतांच लक्ष्मीचे डोळे पाण्यानें भरून आले. उमानें लक्ष्मीला आपल्या जवळ घेतलें आणि तिच्या पाठीवर हात फिरवून ती ह्मणाली, “ लक्ष्मी, आतां तूं लहान का आहेस आईसाठीं असें डोळ्यांतून पाणी काढावयाला ! मी तर पहिल्या बोळवणीला देखील डोळ्यांतून पाणी काढले नाहीं. ”

इतक्यांत तेथें हंसत हंसत सत्यभामा आली आणि उमाच्या पुढें एक पुस्तक करून ह्मणाली, “ उमावैनी, तुला एक गंमत सांगावयाची आहे. ओळख बरें हें कोणाचें पुस्तक ? ”

ते पुस्तक हातांत घेऊन उमा ह्मणाली, “ अगे, ही इसापनीति. समजलें. लक्ष्मीचें वाटते हें पुस्तक ? स्वतः भावोजीच शिकवीत असतील ? ”

हें ऐकून लक्ष्मीचा चेहरा लज्जेने अगदीं लाल झाला. सत्यभामा ह्मणाली, “ लक्ष्मीवैनी, आतां मराठी संपल्यावर इंग्रजीहि शिकावयाचें असेल ? घरचाच मास्तर. पगार बिगार कांहीं नको. ”

लक्ष्मी बरीच ओशाळली होती. तरी ती उसने अवसान आणून ह्मणाली, “ आणि आपल्याला शिकवायला मास्तर ठेवला आहे कीं, स्वतःच शिकवितात ? ”

आतां सत्यभामाहि लाजली. ती ह्मणाली, “ मला नाहीं बाई एवढी शिकण्याची हौस. बायकांना शिकून नौकरी थोडीच करावयाची आहे ! ”

उमा हंसत हंसत ह्मणाली, “ नौकरी करावयाची नाहीं; पण त्यांना

पत्र पाठवून कुशल तर कळवितां आलें पाहिजे ना ? ' प्राणनाथ ' ' प्रियकर ' हें सगळें शिकल्यावांचून कसें समजणार ? ”

हें ऐकून सत्यभामा अधिकच लाजली आणि तेथून दुसरीकडे गेली. इतक्यांत बाहेरून उमाचा चार पांच वर्षांचा मुलगा सडू आत दुडदुड धांवत आला आणि लक्ष्मीच्या पाठविर आपटून ' काकू, मला भूक लागली ' असें हणून रडूं लागला. तेव्हां उमा त्याचा हात धरून हणाली, ' चल, मी तुला जेवायला घालते. ' पण सडून आपला हात हिसकून घेतला आणि तो रडण्याच्या सुरांत हणाला, " जा, आं. तूं नको, मी लक्ष्मीकाकूच्या हातानें जेवीन. ”

उमा हंसत हंसत हणाली, " अरे गुलामा. लक्ष्मीकाकूवर एवढे प्रेम बसलें का ? आई कोणीच नव्हे. ” असें हणून ती लक्ष्मीकडे वळून हणाली, " लक्ष्मी, अशी तुझ्याकडे मोहनी तरी काय आहे ? ज्याला त्याला आपली लक्ष्मी पाहिजे. घरांतल्या पोराना तर लक्ष्मीकाकूवांचून घांसहि गिळेनासा झाला आहे. ”

लक्ष्मी यावर कांहींच बोलली नाही. ती सडूला घेऊन स्वयंपाक घरांत गेली. इतक्यांत उमाकडे यमुना आली आणि लक्ष्मी कोठे हणून विचारूं लागली. तेव्हां उमा सहज थट्टेनें हणाली, " ज्याला त्याला आतां धाकट्या वैनीसाहेब पाहिजेत. खरेना यमुनावन्स ? ”

यमुना हंसून हणाली, " उमावैनी, खरेंच सांगा, पोर मोठी गोड आहे, नाही ? चतुर आणि शहाणी असून इतक्या सालस स्वभावाची मुलगी मीं बाई कुठे बघितली नाही. पूर्वे जन्मीचें सुकृत हणून ही आपल्या घरांत लक्ष्मी आली हो ! ”

उमा हणाली, " तें खरेंच. वन्स, मी तिची किती चेष्टा करतें, पण तिला राग हणून नाही. कोणतेंहि काम कसें चोख आणि निर्मळ करते. स्वयंपाक तरी किती रुचकर करते. ”

यमुना हणाली, " आणि पुनः कामाचा कंटाळा हणून नाही. कितीहि काम असलें, तरी सदां हंसत मुख असते. ”

लक्ष्मीची ही स्तुति आणखीहि चालली असती; पण तितक्यांत ती

स्वतः तेथें आल्यामुळें हें स्तुतिस्तोत्र तितकेंच थांबलें. विसूकाकांच्या घरांत लक्ष्मीनें पाऊल टाकल्यापासून तिच्या विषयीं सगळ्यांनाच मोठें कौतुक वाटत होतें. तिचा निरालसी व निरभिमानी स्वभाव, सुहास्य मुद्रा, गोड भाषण, सर्वाविषयीं आदरभाव, गरीबांविषयीं वसत असलेली वात्सल्यबुद्धि, कामकाजाची टापटीप आणि स्वच्छतेची आवड यामुळें विसूकाकांच्या घरांतील प्रत्येकास आमच्या घरांत ही प्रत्यक्ष लक्ष्मीच आली, असें वाटावे यांत कांहीं नवल नाहीं. पण स्वतः दिनकरला ही रत्नकाणिका ज्या-मानानें आवडावयाला पाहिजे होती, त्यामानानें आवडली नाहीं. नाना प्रकारच्या रंगांचें किरण फेकणारी बिलोरी कांच त्याला पाहिजे होती. असल्या कांचेनें दुसऱ्याकडून उसना प्रकाश घेऊन मग नानारंगांचे किरण फेकले असते आणि ही रत्नकाणिका स्वतःच्याच तेजानें चमकत आहे, हें जणूं तो विसरूनच गेला होता. काव्यमय विचारांमुळें तो स्वप्नसृष्टींत वावरत असल्यामुळें त्याच्या समोर प्रत्यक्ष सौख्याची मूर्ति उभी असूनहि तो सुखाचा शोध करीत हिंडत होता. दिनकरच्या हे लवकरच लक्षांत आलें कीं, आपली पत्नी सुंदर आहे, कर्तव्यदक्ष आहे; पण लिहिणेंवाचणें बेताचेच येत आहे. तेव्हां दिनकरनें लक्ष्मीला स्वतःच शिकविण्यास आरंभ केला. लक्ष्मीचा स्वभाव अगोदरच विनयशील. त्यांतून पतीचा परिचय होण्यास नुकताच आरंभ झाला होता; तेव्हां तिनें विशेष आदेवेदे न घेतां शिकण्यास आरंभ केला; पण दिनकरची व तिची चांगली ओळख झाल्यावर ती हळूच हंसत हंसत दिनकरला ह्मणाली, “बायकांना लिहिणे शिकून काय करावयाचे कोण जाणे ! त्यांना पतीची योग्य प्रकारें सेवा करतां आली म्हणजे झालें.”

पतीचे पाय रगडून हमालीचें काम करण्यांत समाधान मानणारी ही ‘थर्डक्लास’ बायको आहे, असे विचार दिनकरच्या मनांत आले. हे विचार तसेच दाबून ठेवून तो ह्मणाला, “स्त्रियांना लिहितां वाचतां अवश्य आलें पाहिजे. पति बाहेरगांवीं असतां पत्र पाठवून त्याला आपलें कुशल कळवितां आलें पाहिजे, तसेंच पतीकडून आलेलें पत्रहि वाचतां आले पाहिजे. ”

लक्ष्मी शालीनतेनें ह्मणाली, “ तितकें मला येतें. ”

दिनकरला मोठें आश्चर्य वाटलें. तिला मुळींच लिहिणेंवाचणें येत नाहीं, अशी त्याची समजूत होती, आणि ह्मणून त्याने अगदीं लहान मुलांचीं पुस्तकें तिच्यासाठीं आणलीं होती. तो ह्मणाला, “ घरांत सगळ्यांची समजूत तुला मुळींच लिहिणें वाचणें येत नाहीं, अशी आहे. त्यांना तूं हें सांगितलें कां नाहींस ? ”

“ यांत सांगण्यासारखे काय आहे ? अमुक येतें, तमुक येतें, असें सांगणें मला आवडत नाहीं. ”

“ हें फार चांगले. पण तुला अधिक शिकावयाला पाहिजे. प्रपंचाचा भार बायकांवर असतो, तेव्हां खर्चाच्या काटकसरीसाठीं त्यांना हिशोब-ठिथोब अवश्य ठेवतां आले पाहिजेत. ”

“ हिशोबठिथोब ठेवण्याची मजवर पाळी आली, तर तेहि मी चांगलें ठेवीन. ”

आतां तर दिनकर अधिकच निरुत्तर झाला. तो ह्मणाला, “ हें पहा, हल्लींचा काळ फार झपाट्यानें बदलत आहे. बायकांना इंग्रजी देखील तेवढ्यासाठीं फार चांगलें आलें पाहिजे. ”

“ ते कशाला ? ”

“ कशाला म्हणजे ! आतां इंग्रजीची जरूर अगदीं हरघडी पडते. ”

“अथवा ही जरूर आम्हींच आमच्या मूर्खपणामुळें उत्पन्न करून घेतली असेल. प्रत्येक व्यवहार मातृभाषेतच करावयाचा, असा लोकांनीं जर निर्धार कायम ठेवला असतां, तर उगीच निष्कारण उठल्याबसल्या इंग्रजीचें कारण उरलें नसतें. ”

सहज विद्युत चमकावी त्याप्रमाणें लक्ष्मीचे हे चमकलेले विचार पाहून निमिषमात्र दिनकरच्या डोळ्यापुढें लक्ष झालें. क्षणभर स्तब्ध राहून तो म्हणाला, “ तें कांहीं असो, तुला माझ्यासाठीं तरी इंग्रजी शिकावयाला पाहिजे. ”

“ मी शिकेन; पण मी बुद्धीनें फार जड आहे. ”

“ कांहीं हरकत नाहीं. प्रयत्नानें सगळें कांहीं साध्य होतें. ” यानंतर

दोधेंहि थोडा वेळ स्तब्ध होती. नंतर दिनकर म्हणाला, “मी आतां मुंबईला जाऊन उन्हाळ्याच्या रजेत लवकरच परत येईन. येतांना तुझ्या-साठीं मुंबईहून काय आणूं ?”

“आपल्या घरांत काय कमी आहे ? उगीच अनावश्यक वस्तु आणण्यांत काय फायदा ? पोरासोरांना कांहीं खाऊ आणा म्हणजे झालें. त्यांच्या बरोबर आम्हां सगळ्यांना थोडा थोडा मिळेलच.”

लक्ष्मीच्या या अशा भाषणापासून तिला रसिक ठरवावें कीं, अरसिक ठरवावें, तें दिनकरला समजेना. त्याला पाहिजे होतें, ते हास्य, तें लास्य तें मुरडणें, ते नटणें आणि विनोदाने, लाडानें बोलणें हें त्याच्या कांहींच दृष्टीस न पडल्यामुळें तो कांहींसा निराशच झाला. एकाद्या रसिक मुलीला तुला मुंबईहून काय आणूं ह्मणून विचारलें असते, तर तिने किती तरी वस्तूंचीं नांवें सांगितली असतीं; पण त्या अजाण मुलीने मुलांसाठीं खाऊ आणण्यास सांगितला. दुदैव दिनकराचें. तो तिला कुरवाळून पुन्हा ह्मणाला, “मला मधून मधून पत्र पाठवीत जाशील ना ?”

“मी कशाला पाठवूं ? अह्मां सर्वांची खुशाली मधून मधून भास्कर भावोजी कळवितील, आणि तुम्हीहि मला निराळें असें पत्र पाठवूं नकाहो. आपल्या कुटुंबाच्या एकोप्याविषयीं त्यामुळे लोकांना निष्कारण संशय येईल आणि तुम्ही घरांतल्या माणसांपासून कांहीं चोरूं इच्छित आहां, असें घरांतल्या माणसांना देखील वाटावयाचें.”

जिला अमुक शिकवावयाचें, तमुक शिकवावयाचें, असें दिनकर ह्मणत होता, तीच अल्पवयस्क बालिका जेव्हां दिनकरला शिकवूं लागली, तेव्हां दिनकरच्या काव्यमय विचारांचा मोठा धोंटाळा झाला. मुंबईस असतांना पत्रवाहक हंसाप्रमाणे पोस्टाच्या शिपायानें आणून दिलेली प्रियेची प्रेम-पत्रिका वक्षस्थळावर ठेवून तिचीं पारायणें करण्याचा त्यानें संकल्प योजून ठेवला होता; पण ही प्रिया—‘पत्राचें—कारणच नाहीं’ ह्मणून जेव्हां दिनकरला शिकवूं लागली; तेव्हां दिनकरला काय वाटलें असेल, याची कल्पनाच केली पाहिजे. त्याची स्वप्नसृष्टि जवळ जवळ दांसळल्यासारखी झाली आणि केवळ व्यवहाराच्या मार्गे लागलेलें जग त्याला निरस दिसूं लागलें.

आपली स्त्री बुद्धिवान्, चतुर व दक्ष आहे, हें त्याच्या लक्ष्यांत आलें; पण ती उच्च भावनांनीं अलंकृत नाहीं, काव्यमय विचार तिला ठाऊक नाहींत आणि तिची प्रतिभा अगदींच हलक्या प्रतीची आहे, असें त्याला वाटूं लागलें. या बाबतींत त्याच्या अंतःकरणांत समाधानापेक्षां उद्वेगच अधिक उत्पन्न झाला. आशेषेक्षां निराशाच अधिक दिसूं लागली आणि भावी दांपत्यसुखाचा चित्रपट त्याला चित्ताकर्षक न दिसतां भेसूरच अधिक दिसूं लागला. स्वप्नसृष्टींत संचार करणारा दिनकर कोणीकडे आणि व्यवहारांत अगदीं कांटेतोलपणानें वागणारी लक्ष्मी कोणीकडे. दोघांत किती तरी तफावत होती.

प्रकरण चवथें.

दिनकर व दिवाकर हे दोघेहि मुंबईस आल्यावर बरोबर आणलेल्या पैशांतून त्यांनीं अगोदर कॉलेजची फी भरून एक लहानशी खोली भाड्यानें घेतली व एका साधारण प्रतीच्या खाणावळींत ते जेवण्यास जाऊं लागले. दिनकरनें एकंदर पैशांचा हिशोब करून जरा दूरवर दृष्टि देऊन पाहिल्यावर त्याच्या डोळ्यापुढची स्वप्नसृष्टि हळूहळू नाहीशी होऊन प्रत्यक्ष व्यवहाराशीं त्याचें तादात्म्य होऊं लागलें. दिनकरच्या स्वभावांत अनेक प्रकारच्या मनोवृत्तींचें मिश्रण झालें होतें, हें मागें सांगितलेंच आहे. आपली पत्नी अशा अशा प्रकारची असावी, असे त्याला वाटे हें खरें; पण तेवढ्यावरून तो स्वार्थी किंवा विलासलोलुप होता, असें अनुमान करणें मात्र चुकीचें होईल. वडील त्याच्या शिरावर होते, तेव्हां देखील तो अगदीं साधेपणानें वागत असे. त्याची प्रकृति पूर्वीपासूनच कंटक असून संवयीनें ती त्यानें अगदीं निकोप केली होती. व्यसन असें त्याला सुपारीच्या खांडाचें देखील नव्हतें. आपल्या गोरगरीब स्वदेशबांधवांविषयी त्याच्या मनांत फार कळकळ असून आपल्या मातृभूमीवर त्याचें विलक्षण

प्रेम होतें. पाश्चात्य संस्कृतीचें आणि आर्य संस्कृतीचें समिश्रण झालें पाहिजे, असें त्याचें मत असून त्याच्या एकंदर स्वभावांतील विशेष हाच होता. प्रपंचाचा खर्च बराच आहे, तेव्हां आपल्या व आपल्या भावाच्या शिक्षणाचा बोजा वडील बंधूवर पडूं नये अशी त्याची इच्छा होती या बाबीचा विचार करीत असतां सकाळीं तास दोनतासांची कोठें तरी शिकवणी पत्करावी असें त्याला वाटूं लागलें. त्याचे स्नेही रामभाऊ, पांडुरंग व विश्वनाथ यांनाहि हा दिनकरचा बेत पसंत पडला आणि तेहि एकादी चांगलीशी शिकवणी त्याच्यासाठीं शोधूं लागले. सुदैवाने लवकरच दिनकरला एक शिकवणी लागली; पण दिनकरला तेथें लवकरच निरोप मिळाला. याचें कारण दिनकरचा तेजस्वी स्वभाव हें होय. मुंबईला एक बडे गृहस्थ ब्यारिस्टरीचा धंदा करीत असून सुधारक ह्मणूनहि प्रसिद्ध होते. यांच्या दोन मुलांना दिनकर दररोज शिकवावयाला जात असे. एके दिवशीं ब्यारिस्टरसाहेबांचा आणि त्यांच्या स्नेह्यांचा स्वदेशी वस्तु वापरण्याच्या निग्रहासंबंधाने वाद चालला होता. ब्यारिस्टरसाहेब एकंदर पाश्चात्य वस्तूंची तारीफ करीत असून स्वदेशी चळवळ हें एका प्रकारचे खूळ आहे, असें प्रतिपादन करीत होते आणि त्यांचे स्नेही देशातल्या गोरगरीबांना अन्न मिळावें ह्मणून ही चळवळ पाहिजे, असे प्रतिपादन करीत होते. या वादांत ब्यारिस्टरसाहेबांचा पराभव होण्याची वेळ आल्यामुळें ते दिनकरला ह्मणाले, “ काय हो, तुमचें या बाबतींत काय मत आहे ? ”

ब्यारिस्टरसाहेबांना वाटलें, दिनकर आपला नोकर आहे, तेव्हां आपल्याच बाजूचें मत देईल; पण तसें झालें नाहीं. तो ह्मणाला, “ आमच्या स्वदेश बांधवांनीं उपाशी मरूं नये अशी इच्छा असल्यास या स्वदेशी चळवळीचें संगोपन आम्हीं आवश्यक करावयाला पाहिजे. ”

दिनकराच्या या उत्तरानें ब्यारिस्टरसाहेब अर्थातच गरम झाले. त्या वेळेस ते कांहीं बोलले नाहींत; पण दुसऱ्या दिवशीं त्यांनीं दिनकरला हळूच रजा दिली. पाश्चात्य संस्कृतीचा अभिमान बाळगणारीं माणसें किती उदार प्रकृतीचीं असतात, याचा दिनकरला हा पहिला अनुभव आला. यानंतर दुसऱ्या एका ठिकाणीं दिनकराला शिकवणी मिळाली; पण तेथेंहि

त्याचें जमलें नाहीं. त्या घरांत ज्या मुलाला दिनकर शिकवीत असे, त्याला सख्खी आई नसून सावत्र आई होती. ती त्या मुलाचा निष्कारण द्वेष करी. प्रसंगवशात् दिनकरने तिच्यावर यथास्थित तोंडमुख घेऊन त्या मुलाचा कैवार घेतला. पण हें मुलाच्या बापाला पसंत पडलें नाहीं. द्वितीयसंबंधाच्या लाडक्या स्त्रीचा हा अपमान त्याला सहन न होऊन त्यानें दिनकरला रजा दिली. या वेळींहि दिनकर एक नवा धडा शिकला. दिनकरच्या या अशा स्वभावामुळे त्याच्या स्नेह्यांनीं त्याला शिकवणी शोधण्याच्या नाद अर्थातच सोडला. दिनकराला मात्र आणखी निदान दहा रुपयांची तरी सोय करणे भाग झाल्यामुळे त्याचा शिकवणी शोधण्याचा प्रयत्न चालला होता आणि सुमारे दहापंधरा दिवस गेल्यावर त्याला एक चांगली शिकवणीहि मिळाली. ही शिकवणी मिळून सात आठ दिवस झाल्यावर एका रविवारी त्याच्या खोलीत रामभाऊ, विश्वनाथ आणि पांडुरंग हे तिघे हजर झाले. चौघे एकत्र झाल्यावर अर्थातच मग निरनिराळ्या विषयांवर वाद-विवाद सुरू झाले. अनेक प्रकारचे वितंड वाद झाल्यावर मुद्यावर गोष्ट आली. रामभाऊ ह्मणाला, “ बरें दिनकर, ही तुझी नवी शिकवणी तरी बरी आहे का ? येथें तरी कांहीं दिवस टिकून राहशील का ? ”

दिनकर ह्मणाला, “ तें आतांच मी काय सांगूं; पण येथून मला लवकर अर्धचंद्र मिळणार नाहीं, असें वाटतें. कारण ज्या गृहस्थांच्या घरी मी शिकवावयाला जात असतो, त्यांच्या आणि माझ्या स्वभावांत बरेंच साम्य आहे. गृहस्थ मोठा दिलदार व विद्वान् दिसतो. आतां हा त्याचा दिलदारपणा वरकांती आहे कीं, खरा आहे, तें हळूहळू प्रत्ययास येईलच. ”

“ म्हणजे येथेहि दोन हात करण्याचा प्रसंग आला, तर तुझी तयारी आहे, असें दिसते ? ”

“होय. ही तयारी तर सगळ्या ठिकाणीं पाहिजे. तुहांला एकदां अन्यास सहन करण्याची संवय झाली, म्हणजे तुमच्या डोक्यावर ओझ्यांच्या ओझ्यां येऊन पडतील. ”

पांडुरंग ह्मणाला, “ तें असो; पण तुला येथें किती मुलांना शिकवावें लागतें ? ”

दिनकर हंसत हंसत हणाला, “ अडीच मुलांना. ”

त्याबरोबर सगळे विद्यार्थी खो खो हंसू लागले. विश्वनाथ हणाला, “ हें अडीच मुलांचें काय गौडबंगाल आहे ? ”

दिनकर हणाला, “ येथें चौपाटीच्या बाजूला एक लहानसा स्वतंत्र बंगला आहे, तेथें माझी ही शिकवणी आहे. त्या गृहस्थाचें नांव वामनराव. ते मोठे सुधारक हणून येथें प्रसिद्ध आहेत. त्यांच्या एका मुलाचें नांव वसंत आणि दुसऱ्याचें नांव मदन. एक इंग्रजी पहिलीत असून दुसऱ्या तिसरीत आहे. या दोघांना रोजच्याप्रमाणे शिकवीत असतां तीन चार दिवसांनीं बरोबर एका पंधरा सोळा वर्षांच्या मुलीला घेऊन वामनराव मुलांना शिकवावयाच्या ग्वालीत आले आणि हणाले, ‘ मास्तर, ही माझी सगळ्यांत वडील मुलगी. हिचें नांव मालती. ही येथील झनानामिशनच्या हायस्कुलांत जाते. यंदा ती चवथीतून पांचवीत गेली असून तिने पहिल्या नंबरचें बक्षीसहि मिळविले आहे. हिला कांहीं रोज नियमानें शिकवायला नको. तिने कांहीं विचारलें, तर तेवढें तिला नीट समजावून सांगत जा म्हणजे झाले. मीहि त्यांना बरे हणून हणालों. आतां या अडीच विद्यार्थ्यांचा अर्थ आला ना तुमच्या लक्षांत ? ”

विश्वनाथ हणाला, “ तूं हें मग आम्हांला इतके दिवस सांगितलें कां नाहीस ? छे ! अगदींच अरसिक ! ”

रामभाऊ हणाला, “ वा ! मोस्ट रोम्यांटिक. ही शिकवणी तुला मग मोठी काव्यमय मिळाली म्हणावयाची. मुलीचें वय किती हणालास ? ”

पांडुरंग हणाला, “ पंधरा सोळा वर्षांचें हणून त्यानें मघांच नाही का सांगितलें ? ”

विश्वनाथ हणाला, “ हो हो; त्यानें मघांच सांगितलें खरें. कारे दिनकर, मुलगी दिसावयाला कशी आहे ? ”

दिनकर हणाला, “ तिच्याकडे जितकी नजर पुरवायला पाहिजे होती, तितकी काहीं मीं पुरवली नाहीं. तिच्याकडे तशा रीतीनें पाहणें मला चमत्कारिक वाटलें. पण मला वाटतें, ती सुस्वरूपच असावी. वर्णानें ती गोरी असून बांध्यानेंहि ती मला सुवक दिसली. ”

रामभाऊ हणाला, “ तू कांहीं तिच्याकडे पाहिलें नाहींस; पण तिनें तुझ्याकडे पाहण्यास कमी केलें नसेल ? ”

दिनकर जरा रागानें हणाला, “ चेष्टा कोठें करावी आणि कोठें करूं नये, हें तरी तुम्हांला समजतें कारे ? ”

पांडुरंग हणाला, “ यांत चेष्टा ती कसली ? घडलेली एकंदर हकीकत आमच्याजवळ सांगावयाला एवढा लाजतोस कां ? सांग, ती तुझ्याकडे पहात होती ना ? ”

दिनकर हणाला, “ छे ! तीहि खालीं मान घालूनच उभी होती. ती माझ्या पायाकडे पहात होती आणि मी तिच्या पायाकडे पहात होतो. वामनराव तेथून निघून गेल्यावर मी तिला एका खुर्चीवर बसण्याविषयीं सुचविलें. ती लाजत लाजतच खुर्चीवर बसली. ही तिच्याकडे पाहण्यास संधी बरी होती; पण मी एका पुस्तकावर नजर ठेवून तिला एक दोन प्रश्न केले. शाळेत कोणकोणतीं पुस्तके अभ्यासासाठीं नेमलेलीं आहेत, असें मी तिला विचारलें, तेव्हां तिने गोड स्वरांनं आणि मोजक्या शब्दांत मला त्या पुस्तकांचीं नांवे सांगितलीं. ”

विश्वनाथ हणाला, “ तुझे कान त्या वेळीं तिचे ते वीणानिनादित शब्द ऐकून फार संतुष्ट झाले असतील ? कोणकोणत्या पुस्तकांचीं नांवे तिने सांगितलीं, हे कांही त्या वेळीं तुझ्या लक्षांत आलें नसेल ? ”

दिनकर हणाला, “ तुमच्या या चेष्टेचा प्रतिध्वनि बाहेर पसरला, तर माझ्या शिकवणीवर पाणी पडावयाचें. ”

पांडुरंग हणाला, “ त्याबद्दल तुला काळजी नको, आणि रसिक माणसांना स्वतःची चेष्टा देखील फार आवडते. ती देखील तुझ्याचसारखी रसिक असेल नाहीं ? तू तेथून उठेपर्यंत ती तशीच खुर्चीवर बसली होती का ? ”

दिनकर हणाला, “ नाहीं. ‘ तुम्हांला जे काय विचारावेंसे वाटेल, तें मला खुशाल विचारीत जा ’ असें मी म्हटल्यावर ती ‘ बरें ’ म्हणून तेथून चालती झाली. ”

रामभाऊ म्हणाला, “ मी जर तेथें असतों, तर मला असें वाटलें

असतें कीं, माझ्या मानससरोवरावरून राजहंस दूर दूर जाऊन जणूं अदृश्य झाला. तें जाऊं दे दिनकर; पण ही शिष्यीण सुस्वरूप आहे कीं, ती घरची शिष्यीण सुस्वरूप आहे ? ”

दिनकर म्हणाला, “ पुन्हां तुमची चेष्टा सुरू झाली. ही असली सौंदर्याची तुलना करून काय करावयाचें आहे ? ”

विश्वनाथ म्हणाला, “ कां बरें, एका फुलाबरोबर दुसऱ्या फुलाची तुलना करण्यास काय हरकत आहे ? सांग, लाजू नकोस. या दोघांत अधिक सुंदर कोण आहे ? ”

दिनकरचा नाइलाज झाला; तो म्हणाला; “ केवळ शरीरसौंदर्याच्या दृष्टीनें म्हणाल, तर आमच्याच राणीसरकार श्रेष्ठ ठरतील; पण मानसिक सौंदर्याच्या दृष्टीनें मालतीचाच नंबर वर लागेल. ”

पांडुरंग म्हणाला, “ आणि तूं शरीरसौंदर्यापेक्षां, हें मानसिक सौंदर्यच अधिक पसंत करतोस ? ”

दिनकर म्हणाला, “ होय. माझ्या मनाचा ओढा त्याच बाजूला आहे. ”

रामभाऊ म्हणाला, “ दिनकर, नीट विचार करून वाग. त्या घरच्या लक्ष्मीची माती करूं नकोस. ”

दिनकर त्रासून म्हणाला, “ तुमच्या थट्टेला कांहीं मर्यादा आहे कांरे ? ”

विश्वनाथ म्हणाला, “ दिनकर, आमच्या थट्टेला मर्यादा असो वा नसो; पण लक्षांत ठेव. डोंट फॉल इन लव्ह वुइथ हर. ” असें म्हणून विश्वनाथ उठला आणि बरोबरच्या स्नेह्यांसह आपल्या बिऱ्हाडीं निघून गेला.

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं रोजच्याप्रमाणें वामनरावांच्या बंगल्यावर मुलांना शिकविण्यासाठीं दिनकर गेला. वामनरावांचा बंगला लहानसाच पण सोईस्कर व शोभिवंत होता. बंगल्याच्या सभोंवतीं सुंदर बगीचा असून त्यांत नाना प्रकारचीं फुलझाडे लावलेलीं होती. हा बंगला दुमजली असून खालच्याच मुख्य दिवाणखान्याच्या शेजारच्या खोलींत दिनकर मुलांना शिकवीत असे. या बंगल्यांतील प्रत्येक खोली व प्रत्येक दिवाण-खाना अगदीं अलीकडच्या पद्धतीप्रमाणें शृंगारलेला होता. बहुतेक खोल्यांतून व दिवाणखान्यांतून खुर्च्या, टेबलांची बैठक असून भिंतीवर अनेक

प्रकारच्या देखाव्यांचीं वगैरे चित्रें टांगलेलीं होतीं. हा बंगला वामनरावांच्या वडिलांनीं बांधलेला असून बंगल्याला हें पाश्चात्य पद्धतीचें स्वरूप वामनरावांनीं आणलें होतें. दरवाजांतून आंत पाऊल टाकल्याबरोबर मुख्य दिवाणखान्यांत प्रवेश होई. याच दिवाणखान्यांत वामनराव आपल्या स्नेह्यांसोबत्यांसह बोलत बसत व सकाळचा चहाहि ते याच दिवाणखान्यांत घेत. या दिवाणखान्याच्या डाव्या बाजूला एकसारख्या चार खोल्या होत्या. पहिल्या खोलींत वामनरावांची लायब्ररी असून त्याच खोलींत ते लिहिण्यावाचण्यास बसत. शेजारची खोली मुलांना अभ्यासासाठीं दिलेली असून याच खोलींत बसून दिनकर मुलांना शिकवीत असे. पलीकडच्या खोलींत मालती अभ्यास वगैरे करीत असे व त्याच्या पलीकडच्या खोलींत घरघनीणबाईंचा मुकाम असे. उजव्या बाजूला एकच मोठी खोली असून ती दिवाणखान्याप्रमाणेच सजविलेली होती. या खोलीत एक बाजाची पेटी व एक पियानो नांवाचें वाद्यहि होतें. हीं दोन्ही वाद्ये बाजविण्यांत मालती बरीच तरबेज झाली होती. घरच्या मजल्यावरहि इतक्याच खोल्या होत्या. आणि तेथील एकंदर सामानावरून कुटुंबांतली मंडळी रात्रीची तेथे निजत असावी हे कोणाच्याहि लक्षांत येई.

दिनकरची जेव्हां वामनरावांकडे वर्णी लागली, तेव्हां वामनरावांचे वय सुमारे पंचेचाळीस वर्षांचें होते. ते दिसण्यांत रुबाबदार असून बोलण्यांत फार मिठास होते. शरीर बांध्यानें उंच असून मजबूत होते. त्यांचे वडील करमठ होते; पण वामनरावांची वागणूक पूर्ण सुधारक पद्धतीची होती. त्यांचे वडील मोठे अम्मलदार होते व त्यांनीं वामनरावांना स्वतःचें घर वगैरे बरीच संपत्ति ठेवली होती. स्वतः वामनराव इंजिनियर असून दरमहा तीनशे रुपयाची प्राप्ति त्यांना होत असे. त्यांचा प्रथम विवाह त्यांच्या वडिलांनींच केला होता आणि त्या स्त्रीपासून त्यांना एक मुलगीहि झाली. वर सांगितलेली मालती हीच त्यांच्या प्रथमपत्नीची मुलगी होय. प्रथम पत्नी वारल्यावर त्यांनीं एका विधवेशीं पुनर्विवाह केला. या पुनर्विवाहित स्त्रीपासून त्यांना मदन व वसंत हीं दोन मुलें झालीं होती. वामनराव स्वभावतःच दिलदार वृत्तीचे असून ते फार बहुश्रुत होते.

त्यांची वाणी फार मोहक होती. ते बोलू लागले म्हणजे त्यांच्याजवळून कोणाला उठावेंसें वाटत नसे. कोणाचा विनोदहि ते फार मार्मिकपणें करीत. त्यांच्या पुनर्विवाहित स्त्रीचें नांव कमळाबाई. या स्त्रीच्या कोण त्या गुणावर लुब्ध होऊन वामनरावांनीं तिच्याशीं विवाह केला होता, ते ईश्वरास माहीत ! हा विवाह झाला, त्या वेळीं लोकांत या संबंधानें अनेक तर्कवितर्क पसरले होते. कांहीं विलक्षण कारणामुळे हा विवाह करणें वामनरावांना भाग झालें होते, असें लोक ह्मणत; पण या लोकापवादांत कितपत तथ्य होतें, ते वामनराव व कमळाबाई या दोघांनाच माहीत. कमळाबाई वर्णानें काळ्यासांवळ्या असून शरीरानेंहि स्थूल होत्या. चेहऱ्यांत मोठी आकर्षण शक्ति होती, असेंहि नाही. एकाद्या पंडिताप्रमाणें त्या विद्वान् होत्या, असेंहि कांहीं कोठें दिसून आले नाही. स्वतः कमळाबाईला देग्वील या एकंदर परिस्थितीबद्दल फार वाईट वाटे. विशेषतः तिचे वरचे दोन दांत जरा पुढे असल्यामुळें तिला फारच वाईट वाटें. ती आपल्याकडून नटण्याथटण्याचा पुकळ यत्न करी; परंतु ऐश्वर्य आणि सौंदर्य यांतला फरक लोकांच्या दृष्टोत्पत्तीस आल्यावांचून रहात नसे. विचारीला या दोन दातांमुळें मोठे आत्मसंयमन करावें लागे. लोक कुचेष्टेनें असे ह्मणत कीं, कमळाबाई महिन्यांतून चार दोन वेळां बोलतात व क्वचित्च हंसतात ! पण आह्मांला तर असें वाटतें कीं, हे दोन दांत कमळाबाईला शालीनतेचा धडा शिकवीत होते. मालतीवर कमळाबाईचें अर्थातच प्रेम नव्हतें. एक तर ती सवतीची मुलगी आणि दुसरें हें कीं, वामनराव उठल्या बसल्या प्रत्येक बाबींत मालतीचा सल्ला घेत. गृहिणीचा मान कमळाबाईकडे, पण पेटीची चावी मालतीकडे ! अशी परिस्थिति असल्यामुळें कमळाबाईला मालतीचा फार राग येई; पण वामनरावांच्या एकंदर वागणुकीचे धोरण ओळखून ती आपला राग आंतल्या आंत ठेवीत असे.

या शिवाय या कुटुंबांत त्यांच्या स्वभावाची ओळख करून घ्यावयास पाहिजे, असें कोणीहि नव्हतें. वामनरावांना साधारण तीनशें रुपयांची प्राप्ति होती, हें मागें सांगितलेंच आहे. शिवाय त्यांच्या वडिलांनीं बऱ्याच

हजारांच्या प्रामिसरी नोटा ठेवल्या होत्या, त्याचेंहि कांहीं व्याज मिळत होतें. दिनकर त्या दिवशीं रोजच्याप्रमाणें मुलांना शिकविण्यासाठीं गेला असतां सर्व मंडळी मुख्य दिवाणखान्यांत चहाच्या टेबलाभोंवतीं चहाची मार्गप्रतीक्षा करीत बसलेली दिसली. रोज दिनकर येण्याच्या आधींच सर्वांचा चहा होत असे; पण त्या दिवशीं कांहीं कारणामुळें उशीर झाला आणि तो चहाचा थाट दिनकरला पहावयाला मिळाला. दिवाणखान्यांत मध्यभागीं एक वाटोळे पांढऱ्या स्वच्छ दगडाचें टेबल असून त्यावर कप-बशा ठेवलेल्या होत्या आणि सर्व मंडळी भोंवताली बसली होती. दिनकर त्याच दिवाणखान्यांतून मुलांना शिकवावयाच्या खोलींत जात असतां वामनराव ह्मणाले, “मास्तर, बसा जरा येथेच. मुलांचा चहा पिऊन झाला ह्मणजे त्यांना बरोबरच घेऊन जा.” दिनकर विशेष आढेवेढे न घेतां भिंतीला लावून ठेवलेल्या एका खुर्चीवर जाऊन बसला. बसलेली सर्व मंडळी दिनकरच्या पाहण्यांतली होती; परंतु एक गृहस्थ मात्र त्याला नवखे असे होते.

दिनकरला हे गृहस्थ जरी नवखे असले, तरा त्यांचा वामनरावांच्या कुटुंबाशीं चांगला परिचय होता. ह्या गृहस्थाचे नांव डॉक्टर निळकंठराव असें होतें. वामनरावांकडे त्यांची प्रथम कुटुंब वैद्य ह्मणून वर्णी लागली आणि नंतर परिचय वाढत वाढत ते आतां रोज सकाळच्या चहाला वामनरावांकडे येत असत. यांचा धंदा आपला बेतावातीच चालला होता. हे सात वेळां एल. एम. अँड एसच्या परीक्षेला बसले, तेव्हां आठव्या वर्षी यांच्या मागची सप्तग्रही सुटून हे डॉक्टर झाले. हे शरीरानें ठेंगू असून बरेच स्थूल असल्यामुळें दुरून फुटबॉलप्रमाणें वाटोळे दिसत. चेहेऱ्याचें वळणहि वाटोळेच होतें. डोळेहि वाटोळे असून नाक म्हणजे ओंठाच्या जरावर लांबट सुपारी ठेवल्याप्रमाणें दिसत होते. पोट बरेंच पुढें आलेलें होतें; परंतु पोषाख युरोपियन पद्धतीचा असल्यामुळें या पोटानें डॉक्टर-साहेबांना थोडी शोभाच आली होती. डॉक्टर ‘जॉनबुल’ प्रमाणें दिसतात, असें कांहीं ज्वाळ म्हणत; पण त्यांत कांहीं विशेष तथ्य नाहीं. डॉक्टर साहेबांच्या डोक्याला टक्कल पडलेलें असून ते मिशाहि काढीत असत.

रोपांतील तत्त्वदर्शीत्वाची ही ट्रेडमार्क मुंबईत प्रथम याच डॉक्टरसाहे-
नीं सुरु केली, असें कित्येकांचें म्हणणें आहे. कसेंहि असो, इतके मात्र
रें कीं, व्यवस्थित पोशाकांत डॉक्टर असले म्हणजे ते काहीं कुरूप
सत नसत. उलट थोडे रुबावदारच दिसत. ते मोठे वाकपटु आणि
नोदी होते आणि या दोन हत्यारांनीं ते आपला मार्ग वेळोवेळीं निष्क-
क करून घेत असत. त्यांचें प्रत्येक वाक्य इंग्रजी मराठी शब्दांच्या भेस-
ांचे असावयाचें, हे अगदीं ठरून गेले होतें. निव्वळ मराठी बोलणें हें
ांना कमीपणाचें वाटे. डॉक्टरसाहेबांचा तो पोशाक व बोलण्याचाल-
ाची ती ऐट पाहून दिनकरला साहजिक थोडें आश्चर्य वाटलें. मोठ्या
तुकांनें डॉक्टरसाहेबांच्या मूर्तीचे तो निरीक्षण करीत असतां घरांत काम
रणान्या एका बाईनें मालतीच्या हातांत एक मोठी केटली आणून दिली
ाणि मालती सर्वांच्या पेल्यांतून चहा ओतूं लागली. सर्व पेले भरून
ाल्यावर आपापला पेला उचलून प्रत्येकाने चहा पिण्यास आरंभ केला.
हावर एक फुंक मारून कमलाबाई ह्मणाल्या, “ माले, (मालती या
ांचें सीक्षित स्वरूप) एक पेला चहा मास्तरांना दे. ”

मालती हळूच हंसून ह्मणाली, “ ते चहा घेत नाहींत. ”

हें ऐकून डॉ० निळकंठरावनीं चहाच्या बशीपासून आपलें तोंड वर
लें आणि ते म्हणाले, “ आपण चहा घेत नाहीं, हें मोठें आश्चर्य म्हणा-
याचें ! वास्तविक चहा हे मोठें उपकारी पेय आहे. सर्दी, पडसें,
शेकला, थंडीताप यां रोगांचा जोर चहानें पुष्कळ कमी होतो. सकाळीं
ठून एक पेला चहा पिणें हें खरोखरच फायदेशीर आहे. श्रमानें आलेली
शानि दूर करण्यास तर चहासारखें दुसरें पेय नाहीं. ”

दिनकर नम्रपणें ह्मणाला, “ आपलें म्हणणें कदाचित् खरें असेल; पण
ला चहा पिण्याचा अभ्यास नाहीं आणि औषध ह्मणून पिण्यासारखी माझी
कृतीहि नाजुक नाहीं. ”

असल्या सयुक्तिक उत्तरांनीं शांत बसण्याइतका डॉक्टरसाहेबांचा स्वभाव
शथिल नव्हता, ते ह्मणाले, “ आपली शरीर प्रकृति अशी निकोप अस-
यास फार चांगलें. पण चहापानामुळें असले रोग शरीरावर केव्हांहि हल्ला

करीत नाहीत, हें लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे. रोग झाल्यावर औषध घेण्यापेक्षां तो होऊं न देणें हें सगळ्यांत उत्तम. ”

दिनकर हणाला, “ भवितव्यतेवद्दल इतकी सावधगिरी बाळगण्याची माझी इच्छा नाही. याशिवायहि चहा न पिण्यास दुसरें एक कारण आहे. आमच्या घरांत चहा पिणें हें अव्यवहार्य समजलें जाते आणि यामुळें कोणीच चहा पीत नाहीत. तेव्हां जी गोष्ट मी त्यांच्या समक्ष करीत नाहीं, ती त्यांच्या मागे तरी कां करावी ? ”

डॉक्टर मोठ्याने हंसून हणाले, “ आपण पुराणमताभिमानी आहां. घरांत कोणी चहा घेत नाहीं, हणून आपणहि न घेणें हे तुमच्यासारख्या सुशिक्षितास हास्यास्पद होय. ”

हे ऐकून दिनकरनेह आपल्या आवाजाची तार जरा चढविली. तो हणाला, “ आमच्या घराण्याच्या ज्या उपयुक्त चालीरीती आहेत, त्या पाळणें हें मी कर्तव्य समजतो. एकच गोष्ट पुष्कळांच्या मते हास्यास्पदहि असते आणि अभिमानस्पदहि असते. ”

डॉक्टर म्हणाले, “ हा प्रश्न—मॉरलकरेज-नीति धैर्याचा आहे. जुन्या चाली रीति मोडण्यासाठीं नीति धैर्याची फार आवश्यकता आहे. ”

दिनकर हणाला, “ या चालीरीति मोडण्यापेक्षां राखण्यालाच अधिक नीति धैर्याची गरज आहे. आमच्या सगळ्याच चालीरीति चांगल्या आहेत, असें मी म्हणत नाहीं; पण प्रत्येक बाबतींत कांहीं एक कारण नसतां पाश्चात्यांच्या पावलावर पाऊल ठेवणे समाजाच्या हितास कारणीभूत न होतां अहितासच कारण होईल. ”

दिनकरचे हे शब्द ऐकून वामनरावांना थोडें समाधान वाटल्यासारखें दिसलें. ते म्हणाले, “ मास्तरचेंच हणणें खरे दिसतें. त्यांचें म्हणणें प्रामाणिक आणि सरळ आहे. त्यांचा हा अभिमान वृथा नाही. ” असें हणून वामनरावांनीं आपला रिकामा पेल खालीं ठेवला आणि ते डोक्याला साहेबी टोपी घालून बाहेर उद्योगासाठीं गाडींत बसून निघून गेले. दिनकरहि आपल्या शिष्यवर्गास घेऊन शिकविण्याच्या खोलींत गेला. मागें अर्थातच कमळाबाई, मालती आणि डॉक्टर असे तिघे राहिले. मालतीनें

सगळ्यांच्या मागून चहा पिण्यास आरंभ केल्यामुळे ती अजूनहि बशीत ओतलेल्या चहावर फुंकर मारीत होती. डॉक्टरनीं मात्र आपला चहा केव्हांच उदरस्थ केला होता. डॉक्टरच्या संवयी कमळाबाईंना माहीत असल्यामुळे त्या हंसत हंसत मालतीला ह्मणाल्या, “ माले, केटलींत चहा असेल, तर तेवढा डॉक्टरांच्या पेल्यांत ओत बरे.”

मालती कांहीं बोलली नाही. तिनें मुकाट्यानें केटलीतला सगळा चहा डॉक्टरांच्या पेल्यांत ओतला. त्या पेल्यांतल्या चहाचा एक घोट घेऊन डॉक्टर ह्मणाले, “ थोडी साखर पाहिजे.”

लागलीच कमळाबाईंनीं ‘माले, थोडी साखर त्यांच्या पेल्यांत घाल बरे’ ह्मणून हुकूम फर्माविला. त्रासिक मुद्रा करून मालतीने एक चमचा साखर डॉक्टरच्या पेल्यात घातली; पण ती घालतांना सहज थोडी साखर खाली सांडली. त्याबरोबर डोळे बटारून कमळाबाई ह्मणाल्या, “माले, कोणतेहि काम तुला टापटिपीनें कांहीं करतां येत नाहीं.”

मालतीने या बोलण्याकडे लक्षच दिलें नाही. तिने आपली पुस्तकें घेतलीं आणि ती मास्तरच्या खोलींत जाऊन बसली. ती गेल्यावर आपली खुर्ची जरा कमळाबाईंकडे सरकावून डॉक्टर ह्मणाले, “काल रात्रीं आपली तब्येत कशी काय होती? झोप चांगली लागली होती कीं, मधून मधून पोट दुखत होते?”

कमळाबाईंहि आपले दोन्ही दांत न दिसतील अशा वेतानें हंसून ह्मणाल्या, “काल प्रकृति बरी होती; पण आतां ही व्याधि जन्माचीच माझ्या मागें लागली आहे. ही पोटदुखी कायमची बरी होईल, असे काहीं मला वाटत नाहीं.”

“छे! छे! आपणास असें निराश होण्याचे कांहीं कारण नाही. माझे औषध आपण नियमितपणें घेऊन पथ्यपाण्याला जपत जा, ह्मणजे झालें.”

“अहो, तेंच तर मोठें कठिण आहे. आमच्या घरांत सुधारकी डौल नुसता लोकांना दाखविण्यापुरता आहे, बाकी मला घरांत एकाद्या हमाला-सारखें काम करावें लागतें.”

“तें मी दररोज पाहतोंच; पण आपण दररोज निदान एक तासभर

तरी सायंकाळच्या वेळीं समुद्राकडे फिरावयास जात जा. बरें, येतो. ”
असें हणून डॉक्टरांनींही आपली साहेबी टोपी डोक्याला घालून व हातांतली
छडी गरगर फिरवीत तेथून प्रयाण केलें.

इकडे दिनकरचें शिकविण्याचें काम अद्याप चाललेंच होते. कोणतीहि
गोष्ट मुलांना समजावून सांगण्यांत दिनकर फार तरबेज असल्यामुळें मुलांचा
अभ्यास फार चांगल्या रीतीनें चालला होता. मदन, वसंत व मालती
हीं दिनकर जवळ बसून अभ्यास करण्यांत मोठीं खुष असत. या खोलींत
एक लांकडी मोठें टेबल असून त्याच्या भोवतीं चार पांच खुर्च्या ठेवलेल्या
होत्या. एका खुर्चीवर दिनकर बसे आणि त्याच्या समोर हे विद्यार्थी
बसत. मुलांना शिकवून झाल्यावर आपली गणिताची चोपडी दिनकरपुढें
ठेवून मालती हणाली, “ मास्तर, मला हें गणित कांहीं सोडवितां येत
नाहीं. यांत कोठे चुकतें तें मला सांगा. ” दिनकरनें ती चोपडी तपा-
सली आणि तिची चूक शोधून काढून ती तिला समजावून दिली. तेव्हां
मालती हंसत हंसत हणाली, “ छे ! अगदीं क्षुल्लक चूक होती. एवढें
देखील मला कसें समजलें नाहीं कोण जाणे ? ”

दिनकर हणाला, “ त्यांत मोठेंसें नवल तें काय ? मोठाले प्रोफेसर
देखील असल्या क्षुल्लक चुका पुष्कळ वेळां करतात. मजकडून देखील
अशा अनेक चुका झाल्या आहेत. त्यांची जेव्हां मला आठवण होते,
तेव्हां माझें मलाच हंसूं येतें. ”

“ आपण एम. ए. च्या परीक्षेला कोणते विषय मुख्य असे घेतले
आहेत ? ”

“ मी गणित, तत्त्वज्ञान आणि संस्कृत असे तीन विषय घेतले आहेत. ”

“ आपण बुइलसनपेक्षां एल्फिन्स्टन कॉलेजांत जातां, तर फार चांगलें
झालें असतें. ”

“ माझ्याहि मनांतून तसेंच होतें; पण माझ्या धाकट्या भावाला स्का-
लरशिप न मिळाल्यामुळें आह्मां दोघांनाहि बुइलसनमध्ये नांवें दाखल
करावीं लागलीं. ”

“ तें मला बाबांनीं सांगितलें. या संबंधानें आपली ते फार प्रशंसा करतात. ”

“ वास्तविक यांत प्रशंसेसारखें कांहीं नाहीं. माझें कर्तव्य तेच मी करीत आहे. ”

“ पण पुष्कळांना कर्तव्याची ओळख नसते. आपण आपल्या कर्तव्याला जागतां, ह्मणूनच आपली प्रशंसा करावयाची. ”

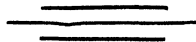
याच वेळीं भिंतीवर टांगलेल्या एका तजबिरीकडे दिनकरची नजर गेली. भोंवताली जाईच्या पानासह फुलांची वेलपत्ती असून मध्य-भागीं चार चरणाचा एक मराठी श्लोक विणकामाने तयार केलेला या तजबिरीत होता. त्या तजबिरीकडे बोट करून दिनकर ह्मणाला, “ हें विणकाम मोठें नामी झाले आहे. हा श्लोक आपण स्वतः रचलेला वाटतें ? ”

दिनकरच्या या प्रश्नाला मालतीनें कांहींच उत्तर दिले नाहीं. ती किंचित् लाजून स्तब्ध उभी राहिली. तेव्हां वसंत ह्मणाला, “ तो मालतीनेच रचलेला श्लोक. तिनें पुष्कळ कविता केल्या आहेत. त्यांतल्या कांहीं मासिक पुस्तकांतून प्रसिद्धहि झाल्या आहेत. ”

दिनकर हंसून ह्मणाला, “ हें मला माहितच नाहीं. मी काव्याचा मोठा भोक्ता आहे. आपल्या कविता मला पहावयाला मिळतील का ? ”

मालती कांहीं न बोलतां आंत गेली आणि तिने ‘राष्ट्रदीप’ नांवाच्या मासिक पुस्तकाचे कांहीं अंक आणून दिनकराच्या होतीं दिलें. ती ह्मणाली, “ माझ्या कवितेच्या खालीं मीं मालती ह्मणून सही केली आहे. माझ्या या कविता वाचून तुम्ही हंसाल मात्र. ”

“ ~~हं~~सणें हें आनंदाचें दृश्य स्वरूप होय. अर्थात् आपल्या कविता वाचून मला आनंद वाटेल असें दिसतें. बरें, येतों. नऊ वाजून गेले. ” असें ह्मणून दिनकरानें मालतीचा निरोप घेतला आणि तो आपल्या बिऱ्हाडीं निघून गेला.

प्रकरण पांचवे.

वामनरावांच्या एकंदर कुटुंबाशीं दिनकरचा परिचय वाढत चालला होता. दिनकरचा एकंदर वर्तनक्रम व त्याचा सरळ स्वभाव पाहून वामनराव त्याच्यावर फार खुष होते व दिनकरलाहि तेथील शिकवणी विशेष पसंत पडली होती. प्रारंभीं प्रारंभीं दिनकर व मालती या उभयतांत स्वाभाविक सलज्ज भावांचा एक पडदा होता; परंतु परिचयानें हा सलज्ज भाव नाहींसा होऊन साधारण दोन अडीच महिन्यांच्या अवधींत मालती निःशंक मनाने दिनकरजवळ बसून स्वतःच्या विद्यार्जनाच्या बाबतींत त्याची सल्ला घेत असे. एका सोळा वर्षांच्या तरुण मुलीनें इतक्या जवळ बसून अभ्यास करावा, याबद्दल दिनकराला प्रथम थोडें चमत्कारिक वाटे; पण त्यामुळे त्याचे काव्यमय विचार जागृत होत व स्त्रियांनीं अशाच रीतीनें वागावयास पाहिजे, असें त्याला वाटे. प्रत्येक बाबतींत लाज वाळगून हें समाजाचे अर्धे अंग वाज्रूला रहात आल्यामुळे आपल्या समाजाचा फायदा न होतां नुकसानच होत आहे, अशी त्याची समजूत होती. मालतीचें एकंदर वर्तन त्याच्या काव्यमय विचारांस परिपोषक असल्यामुळे त्याला साहजिक मालतीचा अभिमान वाटत होता.

एके दिवशीं रोजच्याप्रमाणें दिनकर मुलांना शिकविण्यासाठीं गेला असतां दिवाणखान्यांत वामनराव एकटेच ' टाईम्स ' वर्तमानपत्र वाचीत बसलेले त्याला दिसले. त्याला पाहतांच वामनराव म्हणाले, " बसा मास्तर, आज मुलें बाहेर गेलीं आहेत. तेव्हां संध्याकाळीं या अथवा उद्यां आलां तरी चालेल. " यावर दिनकर कांहीं झणाला नाहीं. तो ' बरें ' झणून घरीं आला आणि संध्याकाळीं मुलांना शिकविण्यासाठीं गेला. दिनकर दिवाणखान्यांत जातो तो रोजच्यापेक्षां निराळाच प्रकार त्याच्या दृष्टीस पडला. दिवाणखान्यांत घरचीच मंडळी व्यवस्थित बसलेली असून वामनरावांच्या सौभाग्यवती कमलाबाई बाजाची पेटी वाजवीत असून मालती गात होती. या प्रसंगासहि डॉक्टरसाहेबांची स्वारी हजर होती, हें निराळें

सांगावयाला नको. दिनकरकडे प्रथम वामनरावांची नजर गेली आणि त्यांनीं दिनकरला एका खुर्चीवर बसण्याविषयीं सुचविलें. थोड्याच वेळांत मालतीचें तें गाणें ऐकून दिनकर अगदीं तल्लीन होऊन गेला. तिचा तो गोड आवाज आणि म्हणण्याची पद्धत यांमुळे दिनकरला मोठा आनंद झाला. विशेषतः तें गाणें ईश्वराची करुणा भाकणारे असल्यामुळें दिनकरचें चित्त गहिंवरून आले होते. आणखी दोन अशींच सुंदर पद्यें तिनें ह्मटलीं. मालती इतकें उत्कृष्ट गात असेल, अशी दिनकरची कल्पनाच नव्हती. कांहीं शाळेत जाणाऱ्या मुलींचीं गाणीं त्याने ऐकलीं होती; पण मालतीच्या गाण्यांत गायन कलेचा बराच अंश असल्यामुळें तें गाणें अर्थातच डौलदार वाटत होते. गाणें लवकरच संपलें. पेटी बंद करीत असतां कमलाबाईंची नजर दिनकरवर गेली. त्याबरोबर ती हंसत हंसत म्हणाली, “ आं ! मास्तर केव्हां आले ? मास्तर, आज सकाळीं येऊन तुझांला परत जावें लागले ? ”

त्या गाण्याच्या विचारांत मग्न असणाऱ्या दिनकरला कमलाबाईंचा हा प्रश्न ऐकून नश्वत्र लोकांतून पृथ्वीवर आपटल्याप्रमाणें झाले. तो अडखळत झणाला, “ मलाहिं सकाळीं रजा पाहिजेच होती.”

वामनराव म्हणाले “ कां ? ”

सकाळीं बरीच सदीं झाली होती आणि त्यामुळें डोकेहि जड पडलें होतें. ”

त्याबरोबर डॉक्टर म्हणाले, “ ह्मणूनच मी ह्मणतो, आपण चहा पिण्याचा नियम ठेवा. अलीकडच्या दिवसांत चहा हा डॉक्टरचें अर्धें काम करतो. ”

दिनकर हंसत हंसत झणाला, “ डॉक्टरांना पैसे मिळवून देण्याचें कीं, रोग्याचे पैसे वांचविण्याचें ? ”

दिनकरचा हा प्रश्न ऐकून अर्थातच सगळ्यांना हंसूं आलें. डॉक्टरचा चेहरा मात्र थोडा लाल झाला. वामनराव दिनकरला म्हणाले, “ आतां तर तुमची प्रकृति बरी आहे ना ? ”

“ होय, आतां बरी आहे. ”

डॉक्टर म्हणाले, “ तरी पण आपण आतां थोडा चहा घ्या. त्यापासून तुम्हांस आणखीहि पुष्कळ बरें वाटेल.” डॉक्टर असें ह्मणताना तोंच चहाच्या टेबलावर चहाची सगळी तयारी झाली. त्या वेळीं कमलाबाई स्वतः चहाचे पेले भरीत होत्या. पेले भरीत असतां त्या ह्मणाल्या, “ प्रकृतीसाठीं औषध ह्मणून चहा घेण्यास कांहीं हरकत नाही.”

वामनराव म्हणाले, “ पण आमच्या येथें चहा घेणें त्यांना पसंत नसेल, तर आग्रह करणें हा अन्याय होय.”

दिनकर चटकन ह्मणाला, “ छेः ! छेः ! चहा घेण्यास तशी अडचण कांहींच नाही. इतक्या आकुंचित वृत्तीचा मी नाही.”

हें ऐकून मालतीला आनंद झाल्यासारखा दिसला. ती हंसत हंसत ह्मणाली, “ तर मग आज एक पेला घ्याच.” असें ह्मणून तिनें स्वतः एका पेऱ्यांत चहा ओतून व त्यांत बेतशीर दूध-साखर घालून तो पेला दिनकराच्या पुढे केला. या वेळीं दिनकरचा सगळा विवेक जणूं लुप्त झाला आणि त्याने हात पुढे करून तो पेला घेतला. दिनकरनें चहाचा एक घोट घेतल्यावर मालती ह्मणाली, “ आणखी साखर पाहिजे ? ”

दिनकर हळूच हंसून ह्मणाला, “ नको.”

डॉक्टरनीं मात्र जवळ जवळ अर्धा पेला उदरस्थ केल्यावर बोलण्यास सुरुवात केली. ते ह्मणाले, “ मास्तर, मालतीने आज तुम्हांला चहाची दीक्षा दिली.”

वामनराव हंसत हंसत म्हणाले, “ त्यांनी तो चहा आराम वाटण्यासाठीं घेतला. यांत दीक्षा ती कसली ? ”

डॉक्टर म्हणाले, “ अथवा ‘ दीक्षा ’ ह्मणून म्हटलें, तरी मास्तरची कांहीं त्याला हरकत नाही. हळूहळू अनेक गोष्टींची दीक्षा मालतीकडून त्यांना मिळणार आहे.”

डॉक्टरचे हे शब्द ऐकून सर्वांना हंसू आलें. दिनकरचा आणि मालतीचा चेहरा मात्र लाल झाला. मालतीचा चेहरा लज्जेनें लाल झाला होता आणि दिनकरचा रागानें लाल झाला होता, एवढाच मात्र फरक. दिनकरचा तो

भाव ओळखून डॉक्टर म्हणाले, “ मास्तर, चहा गोड आहेना ? कीं, आणखी साग्वर पाहिजे ? ”

दिनकर हणाला, “ वेतशीर आहे असें वाटतें. माझ्या रुचीप्रमाणें हें पेय मोठें लज्जतदार असावें, असें काहीं मला वाटत नाहीं. थोडें तुरट, थोडें तिखट आणि किंचित् कडवट असे हें पेय आहे ! मग या पेयावर लोकांच्या एवढ्या उड्या कां ? औषध हणून लोकांनीं या पेयाचें व्यसन मागें लावून घेतलें असेल, तर वैद्यशास्त्राच्या दृष्टीनेहि ही मोठी चूकच हणायची. कोणत्याहि औषधाची सवय करून घेऊं नये, असा वैद्यशास्त्राचा नियम आहे. ”

डॉक्टर थोडेसे अभिमानानें म्हणाले, “ मास्तर, हा विषय ‘ मेडिकल सायन्स ’ चा आहे या वावर्तीत मत देण्याचा अधिकार आपणास नाहीं. ”

दिनकर हणाला, “ मी हें माझे मत आपणास कळविले नाहीं; हेहि एका सुप्रसिद्ध डॉक्टरचेंच मत आहे. चहा हे व्यसन होऊं नये, हें मात्र माझे मत आहे. आमचा देश अगोदरच दरिद्री. आधीच अनेक गरजा आह्मास भागवितां येत नाहींत, त्यात आणखी चहासारख्या व्यसनें मागें लावून घेणे म्हणजे दरिद्र्याच्या रोगानें पीडलेल्या हिंदुस्थानानें कुपथ्य करण्यासारखे आहे. ”

योग्य उत्तर न सुचल्यामुळे डॉक्टर जरा त्रासून म्हणाले, “ जेवण हेहि एक व्यसनच आहे. हिंदुस्थानासारख्या दरिद्री देशाने हेंहि व्यसन सोडावे, असें आपण म्हणाल ? ”

या प्रश्नाचे उत्तर दिनकरला द्यावे लागले नाहीं. ते परभारे मालतानेच दिले. ती हणाली, “ पण व्यसनाव्यसनांत आवश्यक अनावश्यक हा भेद आहेच की नाहीं ? चहा सोडला, तर कोणाचेहि अडावयाचें नाहीं; पण तसे काही जेवण्याचें नाहीं. पूर्वीं आमच्या देशांत चहा मुळींच नव्हता, तेव्हां कोठे कोणाचें अडले होते ? चहाचे एक नसते खूळ आम्हीं परक्यां-पासून उसनें घेतलें आहे. ”

डॉक्टर म्हणाले, “ पण यापासून आमच्या देशाचा फायदा किती सु०शो०...४

झाला आहे ! लक्षावधि गोरगरीब मजूरांना चहाच्या मळ्यांत कामकाज मिळून साऱ्यांना पोटभर अन्न मिळतें. ”

दिनकर किंचित् उंच स्वरांनं ह्मणाला, “ हा केवळ वस्तुस्थितीचा विपर्यास होय. आमच्या मजूरांना अन्न मिळावे ह्मणून चहाचे मळेवाले हा धंदा करीत नसून स्वतःचा खिसा गरम करावा म्हणून करतात. अर्थात् हा पैसा सात समुद्रांच्या पलीकडे जाऊन पडतो, हें डॉक्टरसाहेबांना समजावयास पाहिजे होतें. बरे, मजूरांना तरी मळ्यांत चांगल्या रीतीने वागविण्यांत येते का ? मळ्यांत मजूरांचा जो राक्षसी छळ होतो, त्याचा विचार केला तर आम्ही चहा म्हणजे त्या मजूरांच्या शरीरांतलें रक्त पितां, असेंच नव्हे का ? दयाशीलतेबद्दल ज्या हिंदुधर्मियांची प्रख्याति, ते आज अशा रीतीने आपल्याच वांधवांच्या शरीरांतलें रक्त पिण्यासाठीं उत्सुक व्हावेत, हा केवळ काळाचा महिमा ! ”

दिनकरचें हें बोलणे संपल्यावर त्या दिवाणखान्यांत एक मिनीटभर विलक्षण स्तब्धता पसरली होती. नंतर वामनराव म्हणाले, “ डॉक्टर, तुमच्या ह्मणण्यापेक्षां मास्तरचेंच म्हणणें सगुक्तिक दिसतें. ”

डॉक्टर कांहीं बोलले नाहींत. त्यांनीं विश्रांतून एक चिरुट काढला आणि तो पेटवून धुराचे लोट सोडण्यास आरंभ केला. दिनकरहि कांहीं न बोलतां मुलांना घेऊन शिकविण्याच्या खोलींत गेला. मुलांचे शिकणें संपल्यावर मालतीने एक चोपडी दिनकरच्या हातांत दिली. ती म्हणाली, “ हे मी मराठीचें इंग्रजींत भाषांतर केलें आहे, तें कोडे कोडें चुकलें आहे, तें मला दाखवून द्या. ”

त्या भाषांतरावर नजर टाकून दिनकर म्हणाला, “ मी हे बरोबर घेऊन जातों आणि त्यांतल्या चुका उद्यां तुम्हांला समजावून सांगेन. आजचें तुमचे गाणें मला खरोखर फार आवडलें. त्यांतले कांहीं शब्द अजूनहि माझ्या कानांत धुमत आहेत. ”

मालती हंसून म्हणाली, “ आणि आपलें तें मघांचें चहाचें बोलणें जशाचें तसेंच अजून माझ्या कानांत प्रतिध्वनित होत आहे. ”

“ पण तुम्हीं तर मला आज चहापिण्याची दीक्षा दिली. ”

“ छे ! उलट मी आपलीच मतानुयायी झाल्ये आहेत. आतां यापुढे मी चहा न पिण्याचा निश्चय केला आहे. ”

दिनकर यावर कांहीं बोलला नाही. हंसत हंसत त्यानें मालतीची चोपडी खाशांत घातली आणि हळू हळू तो आपल्या विन्हाडीं आला. रात्रीचें जेवण झाल्यावर थोडा वेळ तो अभ्यासहि करीत होता; पण आज त्याचें मन स्वस्थ नसल्यामुळें त्यानें आपली पुस्तके ठेवलीं आणि तो आंथरूणावर स्वस्थ जाऊन पडला त्यानें आज चहापान केल्यामुळे त्याला अगदीं चमत्कारिक वाटत होते. चहा पिणे हाणजे अगदीं झुलक वाव होती; पण दिनकरला त्याचेच आश्चर्य वाटत होते. असल्या झुलक बावीत देखील आपणास थोडेंसे आत्मसंयमन करतां येऊं नये, हेंच त्याच्या मनाला खात होते. हे आत्मसंयमनहि त्यास करतां आलें असतें; पण त्याच्या खंबीर मनावर चहाच्या आग्रहाचा आघात मालतीनें केल्यामुळे त्याची स्थिति चमत्कारिक झाली आणि तो चटकन ‘ चहा घेतो ’ म्हणून म्हणाला. याच नव्या विचारक्रांतीनें दिनकराच्या चित्तावर विलक्षण खळबळ उडाली होती. त्याला डॉक्टरांनी किंवा दुसऱ्या कोणी आग्रह केला असता, तर त्यानें खचित् नाहीं म्हणून सांगितले असतें; परंतु मालतीला ‘ नाहीं ’ म्हणून सांगणें त्याला रुचले नाही. कां वरें ? दिनकरहि याच प्रश्नाचा आंथरूणावर पडून विचार करीत होता. मालतीनें ‘ एक पेला चहा घ्याच ’ असें म्हटल्यावर अंतःकरणांत कोणती शक्ति उत्पन्न झाली कीं, जिच्यामुळें निग्रह कायम ठेवणें अपरिहार्य व्हावे ? मालतीच्या शब्दांत कांहींतरी जादू असावी, असें प्रथम दिनकरच्या मनांत आलें; पण त्यामागून ‘ आपण विकारवश तर झालों नाहींना ? ’ हाहि विचार दिनकरच्या मनांत उद्भवला. मालतीच्या त्या शब्दांत नुसता आग्रहच होता, कीं आणखी कांहीं होतें, तें आतां दिनकर शोधूं लागला. मनाचे कार्य मन करूं लागलें. त्याला आशेच्या वाटेला तुम्हीं लावलें, तर मनोराज्याचें साम्राज्य तुमच्यापुढे तें उभे करील आणि विरुद्ध दिशेला लावल्यास तेंच मन तुमच्यापुढें निराशेची खोल दरी उत्पन्न करील. मनाचा हा धर्मच आहे. मालतीचें मन विकारवश झालें होतें कीं नाहीं, तें ईश्वरास माहीत; पण आतां दिनकरचें मनमात्र विकारवश झालें

आणि त्या स्थितींत तो लक्ष्मीची आणि मालतीची तुलना करूं लागला. आतां त्याचे ते काव्यमय विचार जागृत झाले आणि त्या भरांत त्यानें नैसर्गिक सुंदर दिसणाऱ्या लक्ष्मीची अवहेलना करून केवळ अभिनयामुळे त्याच्या डोळ्यांत भरलेल्या मालतीला मस्तकावर धारण करून तो नाचूं लागला. तें गाणे, तें पेटी वाजविणे, त्या पियानोच्या मजळ गती वाजविणे, ते मुरडून पाहणे, तें हंसत हंसत बोलणे, तें चहाच्या वेळचें ठुमकत ठुमकत चालणे, त्या सुंदर कविता करणे, तें निदोश इंग्रजी लिहिणे, छे ! एक कीं दोन ! हजार हजार गुणांनीं अलंकृत अशी मालती त्याला आतां दिसूं लागली. आणि लक्ष्मी ? शिव शिव ! ती तर गृहकृत्यांतल्या हमालीलाच सर्वस्व मानीत असल्याचें त्याला दिसू लागले. अशा प्रकारच्या विचारांच्या श्रमाने त्याला मधून मधून झोंप येई; पण त्या झोपेंत देग्वील स्वप्नसृष्टि डोळ्यापुढे उभी राहून तांत मालती जिकडे तिकडे सौदामिनी-प्रमाणें चमकतांना त्याला दिसे.

मालती जणू काय एका उद्यानांत बसली आहे. दिनकराह त्याच बागेत हिंडत होता. इतक्यांत त्याची नजर मालतीकडे गेली. मालतीचीहि त्याच्यावर गेली. दोघांनींहि स्मित केले. एक सुंदर गुलाबाचें फूल तोडून घेऊन दिनकर मालतीकडे गेला आणि तें त्याने मालतीला दिले. मालतीनेंहि मोठ्या आनंदाने त्या फुलाचा स्वीकार केला आणि त्याचा वास घेऊन ते फूल स्वतः डोक्यांत ती ग्वोवू लागली. दिनकराने ते फूल आपल्या हातांत घेतलें आणि मालतीच्या अगदीं अगासरसा बसून ते फूल तिच्या केशकलापांत तो ग्वोवू लागला. इतक्यांत गुलाबाच्या फुलाच्या देठाला असलेला कांटा दिनकरच्या हाताला बोटला आणि त्यामुळे फूल हातांतून गळून जमिनीवर पडले.

याच वेळीं दिनकर या स्वप्नसृष्टींतून जागा झाला. समोर बाग नाही, मालती नाही आणि तें गुलाबाचें फूलहि नाही. हातांत असलेल्या पांच-सहा कागदांना जोडलेली टांचणी मात्र त्याच्या दृष्टीस पडली आणि ती टांचणी बोटल्यामुळेच विचारांच्याची ही स्वप्नसृष्टि नाहीशी झाली होती. स्वप्नांत दिसलेल्या गोष्टींचा विचार आतां दिनकर करूं लागला. मालतींत

आणि आपणांत उत्पन्न झालेलें प्रेम हेंच गुलाबाचें फूल होय, मीं जितक्या उत्सुकतेनें तें तोडलें; तितक्याच उत्सुकतेनें ते मालतीनें घेतलें; पण कांटा बोचला आणि त्यामुळें सगळी घाण झाली. हा कांटा कोण बरें असावा? हां! ही लक्ष्मी! मी आणि मालती या दोघांचीहि प्रेममय अंतःकरणें ही लक्ष्मी कांट्याच्या रूपानें विद्ध करणार असें दिसतें.

या असल्या काव्यमय विचारामुळें दिनकर नभोमंडळांत अधिकाधिक उंच चालला होता. परंतु इतक्यांत त्याचा विवेक जागृत झाला आणि त्यामुळे त्याचा सगळा मनोदुर्ग टांसळला. प्रत्यक्ष स्थिति त्याच्या डोळ्यापुढे उभी राहिली. आणि त्यामुळे मालतीसबधानें आपण भलतेच विचार मनांत आणले असं वाटून त्याला थोडा अनुताप झाला. आणखी दोन महिने निघून गेले. या दोन महिन्यांत मालतीचा आणि त्याचा परिचय अधिकच वाढला. सुटीच्या दिवशीं मदन, वसंत आणि मालती या तिघांना घरोघर घेऊन दिनकर शहराच्या बाहेर लांबवर हिंडावयाला जाऊं लागला आणि बाहेरच्या मोकळ्या हवेंत दिनकर आणि मालती या दोघांची मनोहि अधिक स्वैरसंचार करूं लागली. हळूहळू वामनरावाच्या सर्व कुटुंबाशीं दिनकरचा दाट परिचय होऊं लागला आणि क्वचित प्रसंगीं वामनरावांच्या घरचे भोजनाचे आमंत्रणहि दिनकराला स्वीकारावे लागे. प्रथम वामनराव या शिकवणीबद्दल दिनकरला दहा रुपये पगार देत असत; पण दिनकरची शिकवण्याची पद्धत वगैरे पाहून ते त्याला पंधरा रुपये देऊं लागले. वामनरावांच्या या वागण्यांत कांही गुढार्थ होता की काय ते ईश्वरास माहीत; पण दिनकर मात्र त्यांच्या स्नेहमय वागण्याचा भलताच अर्थ मनांत आणून केव्हां केव्हां निष्कारण विकारवश होत असे.

युनव्हरसिटीच्या परीक्षांना लवकरच आरंभ झाला. प्रथम दिवाकराची एफ. ए. ची परीक्षा झाली. नंतर लवकरच दिनकरची एम. ए. ची परीक्षा झाली. दिनकरचे स्नेहीहि परीक्षा देऊन लवकरच मोकळे झाले. अशा रीतीनें या सर्व विद्यार्थ्यांना परीक्षेनंतरची रजा मिळाल्यावर त्या सर्वांनी आपापल्या गांवीं जाण्याचें ठरविलें. त्याप्रमाणे गांवीं जाण्याच्या उद्योगांत असतां दिनकर रोजच्याप्रमाणें सकाळीं वामनरावांच्या घरीं दाखल झाला.

दिवाणखान्यांत जाऊन पाहतो तों आंत कोणीहि नाही. मालती मात्र पलीकडच्या खोलींत एक पुस्तक वाचीत बसली होती. दिनकरला पाहतांच ती धाईने उठली आणि हंसत हंसतच दिवाणखान्यांत आली. मालतीचे तें मधुरस्मित पाहून दिनकरलाहि साहार्जिक हंसूं आलों. तो ह्मणाला, “ मुले कोठें आहेत ? ”

मालती नेहमीप्रमाणे मुरडत मुरडत ह्मणाली, “ अगोदर खाली बसा, मग सांगतें. आज आमच्या मावशीचा ह्मणजे हल्लींच्या आईच्या बहीणीचा पुनर्विवाह आहे. त्या समारंभासाठीं सगळी मंडळी सकाळीसच गेली आहे. ”

एका खुर्चीवर बसून दिनकर ह्मणाला, “ मग तुम्ही नाही गेला ? ”

आंत जातां जातां ‘कोणी तरी घरीं पाहिजेना’ असे ह्मणून मालती आंत गेली आणि चारदोन मिनिटांच्या आंत एका हातांत दोन मोतिचुराचे लाडू ठेवलेले तबक आणि दुसऱ्या हातांत गरम दुधाने भरलेली वाटी घेऊन बाहेर आली. आणलेले दिनकरपुढे ठेवून ह्मणाली, “ घ्या, थोडा फराळ करा. ”

दिनकर हंसत हंसत ह्मणाला, “ हे चहाच्या ऐवजी की काय ? ”

किंचित् लाजून मालती ह्मणाली, “ होय. मी त्या दिवसापासून चहा घेत नाहीं. सकाळीं दूध घेत आणि दुपारी फराळ करते. त्यामुळे माझा अपचनाचा विकारहि दूर झाला आहे. ”

दिनकर किंचित् गंभीर स्वरानें ह्मणाला, “ चहापानासंबंधाने केलेली टीका पुष्कळांना चेष्टेप्रमाणेंच वाटते. कदाचित् चहाचे पेय चांगलें, असें धरून चाललें, तरी तें पिण्याची आज आमची योग्यता नाही, एवढें तरी आम्हीं लक्षांत ठेवावयाला पाहिजे. एका अनावश्यक पेयासाठीं देशांतली लक्षावधी एकर सुपीक जमीन गुंतली जावी, हे देशाचे केवढे दुर्भाग्य ! आमच्या देशाचें कल्याण साधण्याचे कांहीं कांहीं अगदीं सोपे मार्ग आमच्या हातीं आहेत; पण एक मनाचा नियह नसल्यामुळे आम्हीच आमच्या मातृभूमीचे घातक बनलों आहों. ”

दिनकरचे हे विचार ऐकून मालती कांहीं वेळ शून्य दृष्टीनें जमिनीकडे

पहात होती. या असल्या विचारावरून दिनकरच्या एकंदर तेजस्वी चारित्र्याचें चित्रच जणू ती पहात आहे, असे तिला वाटलें. दररोज असा कांहीं तरी प्रकार घडत होता आणि त्यामुळे तिच्या मनांत दिनकर-विषयी अधिकाधिक आदर वाढत चालला होता. समोरचें फराळाचें संपल्यावर हात धुऊन दिनकर हणाला, “ वसत आणि मदन दोघेहि नाहीत तेव्हां आज मला मुट्टी हणायची ? ”

मालती हसून हणाली, “ कां, मुट्टी कां ? मला शिकवा.”

“ तुझांला काय शिकविणार ! माझ्या जवळ असलेलें बहुतेक ज्ञान तर तुझीं घेतलें ! ”

“ छे ! मला वाटते ते सपादन करण्याला आतांशीं आरंभ झाला ! ”

“ माझी इतकी योग्यता आहे, असे मला वाटत नाही. पुस्तकी ज्ञानाच्या दृष्टीने मला कदाचित् अधिक माहीत असेल; पण बुद्धीचें विशालत्व ज्याला हणतात, ते तुमच्या ठिकाणी विपुल आहे आणि याच गुणामुळें तुम्ही महिला समाजांत विशेष पुढें याल अशी माझी समजूत आहे. ”

मालतीला ही स्तुति कितपत आवडली कोण जाणे; पण यामुळें शालीनतेची बरीच चिन्हें तिच्या मुखावर उमटलेलीं दिसलीं. ती थोडा वेळ स्तब्ध राहून हणाली, “ आतां मुट्टीत आपण घरीं जाणार असाल ? ”

“ होय. उद्यांच्या रात्रीच्या गाडीतें जाण्याचें ठरविले आहे. ”

“ तर मग आपल्या पगाराचे रुपये आजच दिले पाहिजेत ? ”

“ एवढी घाई नाही. मी उद्यां येऊन घेऊन जाईन. ”

“ जाते वेळीं आपल्या घराचा पत्ता देऊन जा. ”

“ कां ? ”

“ कारणपरत्वे पत्र पाठवावेसें वाटलें तर. ”

“ आणि पाठवावेसे वाटलें नाही तर ? ”

“ तर मग पाठविणार नाही. ”

“ आणि पाठविण्यास कोणतें कारण पाहिजे ? ”

मालती लाजली. या प्रश्नाचें उत्तर तिला देतां येईना. ती हणाली,

“ सहज मनांत आलें, तर पाठवीन पत्र. नाही तर पाठविणारहि नाही. आपण पाठवाल का ? ”

“ कारण पडल्यास मीहि पाठवीन. बरे, येतों आतां. ”

“ जाते वेळीं आपण आपल्या सौभाग्यवतीसाठीं कांहीं घेऊन जाणार असाल ? ”

हा प्रश्न ऐकून दिनकरच्या चेहऱ्यावर खिन्नतेची छाया पसरली. तो ह्मणाला, “ तिच्यासाठीं काय घेऊन जाणार ! खेळणींविळणीं ? ”

“ खेळणीं कां ? चांगलीं चांगलीं पुस्तके घेऊन जा. ”

“ पण वाचतां येईल तर ना ! ”

“ वाचतां येत नसेल, तर आपण शिकवा. ”

दिनकरचा चेहरा अधिक खिन्न झाला. ‘ते आतां घरीं गेल्यावर पाहीन’ असें ह्मणून त्यानें मालतीचा निरोप घेतला. मालतीनें अर्थातच त्याला हंसत मुखाने निरोप दिला. ती दरवाजापर्यंत त्याला पोहोंचवायला देखील गेली. दिनकरनेंहि हळूच मागे वळून हंसून तिच्याकडे पाहिलें आणि तो आपल्या बिऱ्हाडीं निघून गेला.

प्रकरण सहावें.

दिनकर, दिवाकर, रामभाऊ, पांडुरंग व विश्वनाथ असे हे पांच विद्यार्थी रात्रीं नवाच्या मेलनें उमरावतीस जाण्यास निघाले. या गाडीला गर्दी फार होत असल्यामुळें हे पांचहिजण स्टेशनावर लवकर येऊन त्यांनीं एकाच डब्यांत चांगली जागा मिळविली होती; तथापि गाडी स्टेशनवरून निघेपर्यंत डब्यांत बरीच गर्दी झाली आणि त्यामुळें गाडीत झोंप घेण्याचें मनोराज्य सगळ्यांचेंच दांसळलें. निरनिराळ्या स्वभावाचे अनेक उतारू एकाच डब्यांत कोंबले गेल्यामुळें या आमच्या विद्यार्थ्यांना आपण या चालत्या रंगभूमीवर एक नाटकच पहात आहों, असें वाटलें आणि त्यामुळें तशा स्थितींतहि त्यांची पुष्कळ करमणूक झाली. एक तिरशिंगराव डब्यांत

शिरले आणि कोठेंहि चांगलीशी जागा नाही, असें पाहून मोठ्यानें ओरडून एका गृहस्थाला ह्मणाले, “अहो, तुमचें सामान खालीं ठेवा. बाकावर सामान ठेवण्याचा हुकूम नाही. बाक बसण्यासाठीं आहेत.” हें ऐकून पांडुरंग हंसला आणि ह्मणाला, “बाक बसण्यासाठीं आहेत हें खरें; पण आमच्या मास्तरांनीं आह्मांला अनेक वेळां बाकावर उभें देखील केलें आहे.” हे ऐकून अर्थातच डब्यांतली सगळी मंडळी हंसली. तितक्यांत एक पारशीशेट आंत शिरले आणि डब्यांतल्या सगळ्या मंडळींवर नजर टाकून कांबळे पांघरलेल्या एका मराठ्याला ह्मणाले, “सरक, जरा पलीकडे सरक, शाला ये लोकवी आतां मेलमधीं बसू लागला.” तो मराठाहि कांहीं कमी वस्ताद नव्हता. तो ह्मणाला, “सरकायासनी जागा ह्य कुठें ? अन् तुम्हीं तिकिटाचे पैसे दिलेत अन् आह्मीं काय चिचुकें दिलें व्हय ? ह्मणे सरक सरक. अक्षी जसा गवरनर लागून गेलाय. एवढी मिजास करायची, तर साहेबाच्या डब्यामंथी जाऊन बसावं.” पाटीलबोवांचे हे शब्द ऐकून पारशी शेट जरा नरम आले आणि बाकाच्या एका कोपऱ्यावर कसे तरी बसले. इतक्यांत गाडी सुटली आणि आतां डब्यांत अधिक गर्दी होत नाही, अशी प्रत्येकाला खात्री वाटू लागली. इतका वेळ प्रत्येकजण आपापलें बोजकें सभाळण्याच्या व सामानसुमान व्यवस्थित ठेवण्याच्याच गडवडींत होता; पण आतां तो उद्योग संपल्यामुळे एकमेकांचें निरीक्षण करण्यास व गप्पा मारण्यास सुरुवात झाली. ‘आपणास कोठे जावयाचें ? आपण राहणारे कोठले ? आपण काय उद्योग करीत असतां ?’ असल्या प्रश्नांनीं प्रस्तावना करून गाडींतल्या गाडींत अगर्दीं दाट ओळख करून घेण्याचा पुष्कळ प्रवाशांचा क्रम असतो. कित्येक ही ओळख विडीनें अथवा पानतंबाखूच्या मदतीनेहि करून घेतात. त्याप्रमाणें कित्येक प्रवाशांनीं या आमच्या पांच विद्यार्थ्यांचीहि ओळख करून घेण्याचा प्रयत्न केला. हे पांचहि तरुण मोकळ्या मनाचे, आनंदी वृत्तिचे आणि निर्व्यसनी आहेत, हें पाहून त्यांच्यासंबंधाने पुष्कळांच्या मनांत आदर उत्पन्न झाला. विशेषतः चारदोन मराठे गृहस्थाबरोबरहि उच्चनीच भाव मनांत न आणता त्यांच्याशीं ते सलगीनें वागत आहेत, हें पाहून पुष्कळांना त्यांचें कौतुक

वाटले. पण याच डब्यांत कांहीं अहंमन्य गृहस्थ होते; त्यांना मात्र या विद्यार्थ्यांचे वर्तन आवडलें नाहीं. दुसऱ्यांनीं आपणाशीं हांजीखोरपणाचें वर्तन केलें ह्मणजे ते ज्यांना आवडते अशा प्रकृतीचे ते दोन तीन गृहस्थ गाडींत त्या विद्यार्थ्यांचेच स्तोम माजत आहे, असे पाहून निष्कारण त्या विद्यार्थ्यांचा द्वेष करू लागले. जरीच्या झिरमिळ्याची लाल रंगाची पगडी घातलेले व अंगावर रेशीमकांडी उपरणें पांघरलेले एक गृहस्थ हातावर तंबाकु चोळीत असतां पांडुरगाला ह्मणाले, “अहो, आतां तुमची ही बडबड बंद करा. गाडींतल्या लोकांना जरा स्वस्थपणे वसूंद्या.”

पांडुरंग ह्मणाला, “होय महाराज, माझी देखील हीच इच्छा आहे; पण इतक्या या लोकांच्या तोंडाला कुलुपे घालावीत कशी, याचाच मला विचार पडला आहे.”

रामभाऊ ह्मणाला, “अरे त्यांत विचार कसला ? ‘अळीमिळी जीभ काळी, जो आधीं बोलेल × ×’ अशी सगळ्यांना शपथ घाल ह्मणजे झाले.”

हें ऐकून डब्यांतलीं सगळींच मडळी हंसली. ते मधाचे पाटीलबोवा ह्मणाले, “आपल्या बोलण्याची रावसाहेबांना कटकट होते आणि त्यांना आपली गर्दीहि सहन होत नाहीं. त्यांच्या बाकावर जर चार इसम कमी बसले असते, तर त्यांना निजायला तरी सांपडले असते. पण या लोकांना दुसऱ्यांचा मानमरातब कसा ठेवतात; ते विलकुल माहीत नाहीं.”

रावसाहेब अर्थांतच चिडले. ते ह्मणाले, “पाटील, तुझी अशिक्षित आहां. सभ्यपणा कशाला ह्मणतात, हें तुझांला माहीत तरी आहे ? ”

विश्वनाथ हळूच ह्मणाला, “गरीब विचारे दहा गांवचे दहा इसम अशा निमित्ताने एकत्र झाले असतां त्यांचा तिरस्कार करणे यालाच सभ्यपणा ह्मणतात.”

पाटीलबोवांनाहि जरा राग आला होता. ते विश्वनाथाला ह्मणाले, “तुझी गप्प बसा. तटा त्यांचा आणि माझा आहे. कांही, रावसाहेब, सभ्यपणा कशाला म्हणतात, ते तुझी तरी सांगा. पाटलाने अंगावर कांबळे घेतलें कीं, त्याचा सभ्यपणा गेला आणि तुझी झिरमिळ्याची पगडी घातली, ह्मणजे तुम्ही सभ्य झालां ? पण राव, हें कांहीं माणसाचें मोठेपण नाहीं.

माणसाचें मोठेंपण माणुसकी. अहो, आतां गर्दी तर झालीच आहे. आतां हंसून बोलून रात्र काढावी हा शहाणपणा कीं, आजच एवढ्या लोकांनीं प्रवास करावयाचें काय अडलें होतें, हणून लोकावर रुसणें हा शहाणपणा ? त्या पोरांनीं तर कसा सगळ्यांना चटका लावला. आणि तुम्ही हणतां गडबड बंद करा. ” नंतर या विद्यार्थ्यांकडे वळून पाटीलबोवा हणाले, “ महाराज, चालूं या आपल्या गप्पागोष्टी. अहो, चौघांचे चार शब्द कानावर पडायला तरी पुण्याई लागते. रावसाहेबांना कटकट झाली, तर ते दुसऱ्या डब्यांत जाऊन बसतील. ”

हें ऐकून रावसाहेब अर्थातच चरफडले, पण कांही न बोलतां स्वस्थ बसले. दिनकर पाटीलबोवांना हणाला, “ पाटील, आपले राहण्याचे गांव कोणतें ? ”

पाटील हणाले, “ तिकडे उमरावरावतीच्या जवळ एका खेड्यांत असतां. मी शेतकरी आहे. भगवंताच्या कृपेने अडीच—तीन हजार रुपये जमीनधारा भरीत असतो. हिशोबठिशोब पहायला हे असे क्षिरमिळ्याच्या पागोऱ्याचे दोन कारकून माझ्या घरी आहेत. पण मी आपलें हे कांयळें पांघरूनच दिवस काढतां. पोरसोर आहेत, तींही माझ्याचप्रमाणे वागतात. अजून कांहीं माझ्या घरांत कोणी चैनी निघाला नाही. पुढचें काय सांगू ? अहो, वडिलांची हण आहे कीं, शहाण्यांनीं बुढीनें विकावें आणि मूर्खानें कपड्याने विकावें ! आपण कोठें रहातां महाराज ? ”

“ मी उमरावतीजवळ रामपूर गांवीं राहतों. ”

“ रामपूर ! वा ! रामपूरचे नांव घेतले, कीं, विसूकाकांची आठवण होते. लाख माणूस. खरा गृहस्थ. कांहीं कामासाठीं रामपुराला गेलों, तर विसूकाकांनीं कांहीं मला भाजीभाकर खाऊ घातल्यावांचून येऊं दिलें नाहीं. घरीं कोणी येवो. अन्नपाण्याला कांहीं त्या ब्राह्मणानें नाहीं ह्मटलें नाहीं. भगवंत त्याला देतहि होता. त्यांनीं देह सोडला, तेव्हां आम्ही रामपुरापासून पांच कोसावरचे; पण आमच्या गांवच्या लोकांना देखील अन्न गोड लागलें नाहीं. तुझाला ती सगळी माहिती असेलच ? ”

‘ सांगे वडिलांची कीर्ति ’ हा आरोप येऊं नये हणून दिनकर कांहीं

न बोलतां अर्थातच गप्प बसला; पण विश्वनाथ हंसत हंसत ह्मणाला,
“ पाटील, हे दोघे विसूकाकांचेच चिरंजीव आहेत.”

हे ऐकून पाटल्यांना मोठा आनंद झाल्यासारखा दिसला. तो ह्मणाला,
“ माझें मोठें भाग्य ह्मणून तुमचीं दर्शने झालीं. तुम्ही सगळे मुंबईला
काय करीत असतां ? ”

पांडुरंग ह्मणाला, “ आम्ही सगळे कॉलेजांत शिकत असतो. परीक्षा
देऊन घरीं चाललो आहो. हे दिनकरराव पास झाले, तर विलायतला
जाणार आहेत. आम्ही पास झालो तर कोठे तरी वकिली करून पोट भरूं.”

पाटील ह्मणाले, “ हे वकील आतां फार झाले. त्यांचा तरी काय दोष!
कारण लोकहि तंटेखोर फार झाले. आतांचा काळच कलीचा आहे; तेव्हां,
तंत्र्यावखेड्यांशिवाय जग तरी कसें चालेल ! आणि आतां कायदेहि फार
झाले. वकील त्याचा एक अर्थ करतो, तर दुसरा दुसराच करतो. तुम्ही
खऱ्याच्या कैवार घेऊन आपला धंदा करावा. एवढीच माझी तुह्यांला
विनंति आहे. ”

पाटीलबोवाचें हे म्हणणें ऐकून सगळे विद्यार्थी हंसूं लागले. या
विद्यार्थ्यांशीं आणखीहि कांहीं मडळीची चांगली ओळख झाली आणि त्या
सगळ्यांचा वेळ गाडींत मोठ्या गमतीने चालला होता. मनमाडच्या स्टेश-
नावर गाडी आल्यावर गाडींतली गर्दी बरीच कमी झाली आणि कित्ये-
कांना थोडें आडवे होण्यास जागा सांपडली; पण दहापांच मिनिटे त्या
स्थितींत जातात न जातात तांच उतारुंची गर्दी झाली आणि पुन्हा सग-
ळ्यांना उठून बसावें लागलें. मुंबईच्या स्टेशनवर झालेल्या तंत्र्यावखे-
ड्याची पुनरावृत्ति येथेंहि थोडीशी झाली. जरीकांडीं रुमाल बांधून व
चप्पा घालून एक स्थूल देहाचे गृहस्थ दरवाजाजवळच प्रशस्तपणें बसले
होते. आपलें सामानसुमान व्यवस्थित ठेऊन ते जरा स्वस्थ झाल्यावर त्यांनीं
घड्याळ काढून किती वाजले तें पाहिलें आणि नंतर खिशांतून विडी काढून
धूम्रपान करण्यास त्यांनीं सुरुवात केली. आतां गाडींत विशेष गर्दी झाली
होती, असें नाहीं; पण या भल्यागृहस्थाला असें वाटत होतें कीं, आतां
गाडींत कोणीहि येऊं नये. ते दरवाजाजवळच बसलेले असल्यामुळें कोणीं

दारांत भुसतें डोकावलें,
ओरडून सांगत. बिचारे
बसत. इतक्यांत एक
लागला. त्याबरोबर
“ गाडींत जागा

तो उतारू न
झाली. मला

पण त्या
हणाला, “
जाऊन बैस
गृहस्थ

पुन्हा ग
या.

ग
डून :
तुला

हल
ध
त
f

. आपण आपल्या जागेवर

शेजारी त्या उतारूला

पण कोठे असतां?"

पे आपल्या मोठे-

य गांव विचारलें

ला, " आम्ही

हंसू आलें.

ठुर आहां.

अन्नावारी

उपद्रव

गगले.

आंत.

गांव-

पान्या

ग्वर्च

ली

लें

तो गरीब उतारू म्हणाला, “ वाः रावसाहेब! माझ्यासारख्या गरीबाला कारण नसतां डब्यांत घेणारे ते उद्धट आणि कारण नसतां मला गाडींत न घेणारे ते सम्य ! छान् ! हाच जर तुमचा न्याय असेल, तर दुदैव ! दुसरे काय ? रावसाहेबांच्या घरीं जर एकादा अतिथि अभ्यागत आला, तर त्याच्या दुदैवाला पारावार उरत नसेल ! ”

रामभाऊ म्हणाला, “ ते तरी काय करतील ? न्याय छटला कीं, तेथें निष्ठुरपणाने वागावेच लागते. उतारूनें वास्तविक आपला पोषाक पाहून मग कोणत्या डब्यांत बसवावयाचे ते ठरविले पाहिजे. रावसाहेबांच्या डब्यांत मळकट पोशाकाच्या मनुष्याने शिरणे ह्मणजे गुन्हा होय. ”

विश्वनाथ म्हणाला, “ रामभाऊ, तूं आता ‘ रावसाहेबांसाठीं राखून ठेवलेला ’ असें खड्डेनें डब्यावर लिही. ”

दिनकर म्हणाला, “ पण कालच्या म्याज्जेटांत तर निराळाच ठराव पास झाला आहे. आनंदरी म्याज्जिस्ट्रेटांनीं दुसऱ्या आणि पहिल्या वर्गांतूनच प्रवास केला पाहिजे, असे त्या ठरावांत छटले आहे. ”

पांडुरंग म्हणाला, “ ठराव अगदीं योग्य आहे. सरकार यांचा मान-मरातब वाढविते आणि हे तिसऱ्या वर्गांत बसून आपला मान कमी करून घेतात. म्याज्जिस्ट्रेटसाहेब, आपण यापुढे तिसऱ्या वर्गांत बसत जाऊं नका. ह्मणजे आमच्यासारख्या अशिक्षितांचा संपर्क आपणास लागणार नाही. ”

हळू हळू हा वाद बंद पडून दुसऱ्याच गप्पा गोष्टी सुरू झाल्या. त्या गरीब उतारूला आंत न घेतल्याबद्दल स्वभावतःच म्याज्जिस्ट्रेटसाहेबांचे मन त्यांना स्वात होते. त्यांत आणखी इतर उतारूंनीं म्याज्जिस्ट्रेटसाहेबांची टर उडविल्यामुळे तर ते अधिकच हिरमुसले झाले होते. शेवटीं ‘ तुझां तरुण विद्यार्थ्यांना ब्रह्मज्ञान सांगण्यांत अर्थ नाही. ’ असे जज्मेट देऊन हे गृहस्थ स्वस्थ बसून राहिले होते. चाळीसगांवचे स्टेशन आल्यावर ते गाडीतून उतरले आणि धुळ्याकडे जाणाऱ्या गाडीची मार्गप्रतिक्षा करूं लागले. तो गरीब उतारूहि येथेंच उतरला आणि सगळ्यांना रामराम करून मोठ्या संतोषानें गांवांत निघून गेला. येथे गाडींतली गर्दी बरीच कमी झाली आणि बाकीच्या संडळींना हातपाय लांब करण्यास अवसर मिळाला.

कित्येकांना भुसावळपर्यंत चांगली शोंपहि मिळाली. गाडी भुसावळच्या स्टेशनावर आल्यावर सगळे खडबडून जागे झाले आणि येथे अर्धा तास गाडीचा मुकाम असल्यामुळे हे विद्यार्थी प्लॅटफॉर्म वर उतरून इकडे तिकडे हिंडू लागले. दिनकरहि गाडीच्या कांठाकांठाने हिंडत असतां एका डब्याच्या दाराशी थोडी गर्दी दिसल्यामुळे तेथे काय आहे, तें पाहण्यासाठी गेला. बायकांच्या डब्याच्या दाराशी एक सुस्वरूप हिंदु तरुणी उभी असून एक युरेजियन तिकिट कलेक्टर तिच्याजवळ तिकिट मागत होता. 'आपले तिकीट पुरुष मंडळीजवळ आहे. त्यांच्याजवळ शोध करा' असे तिने सांगितले; पण तें त्या तिकीटकलेक्टरास पसत न पडून तो तिच्याशी लगट करून तिकीट मागू लागला. तेथे पांच सहा इसम होते; पण ते शातपणे हा तमाशा पहात होते. दिनकरला या सर्व लोकांचा अर्थातच फार राग आला. इतक्यांत तो युरेजियन केवळ पाजीपणाने त्या तरुणीजवळ तिकीट मागत आहे व तिचा हात धरण्याचा प्रयत्न करीत आहे, असे पाहून दिनकर वज्रगंभीर स्वराने, 'पंडानो, येथे का हा तमाशा पहावयाला जमलां आहां?' असे हणून त्या गर्दीतून चटकन् पुढे झाला आणि त्याने एक वज्रमुष्टी त्या युरेजियनच्या पाठीत अशी सणसणून दिली की, त्या म्हारीने बैठकच मारली. दिनकरने त्याचा हात धरून त्याला खाली ओढले आणि मोठ्याने 'पोलीस पोलीस' हणून तो ओरडला. इतक्यात पोलीस व दिनकरबरोबरचे विद्यार्थी तिकडे धांवले. रोजच्या ओळखीच्या पोलिसांना पाहतांच युरेजियन तिकीट कलेक्टरला मांठे अवसान चढले. पोलीसकडे वळून तो म्हणाला, "पकडो, इस अदमीको. इसने हमको मारा है!" दिनकरहि तशाच त्वेपाने म्हणाला, "या बदमाशाला पकडा. याने त्या सभ्य स्त्रीच्या अंगावर हात टाकला आहे." इतकें जो होत आहे, तो त्या दोघांच्याहि भोवती बरीच गर्दी जमली. जो तो दिनकरला शाबासकी देऊन त्या तिकीट कलेक्टरला शिष्या देऊं लागला. कित्येक प्रवाशांना तर या घोट्याच्या कांहीं अर्थच समजला नाहीं. एकजण दिनकरकडे बोट करून दुसऱ्याला म्हणाला, "तो मनुष्य विन तिकीटावांचून प्रवास करीत होता, हणून त्याला पकडलें आहे." तिसरा एकजण म्हणाला,

“नाहीं हो. त्यानें त्या स्त्रीला पळवून आणल्यामुळें पोलीसनें त्याला पकडलें आहे.” यावर चवथा एक शाहाणा म्हणाला, “उगीच कांहीं तरी बडबडू नका. तो गाडींत चोरी करून पळून जात होता झणून त्याला पकडले.” अशा प्रकारे विलक्षण तर्कवितर्क करीत कांहीं प्रवासी तेथून जात येत होते. इतक्यांत स्टेशनमास्तरची स्वागी तेथे दाखल झाली. त्यांना पाहतांच तिकीट कलेक्टरनें इंग्रजीत दिनकर विरुद्ध कागाळी केली. दिनकरचा राग अजूनहि शांत झालेला नसल्यामुळे तो तिकीटकलेक्टरच्या अगावर ओरडून इंग्रजीत म्हणाला, “पद्म, त्या सभ्य स्त्रीच्या अगाला हात लावलास की नाही? पाजी, नीच, या उन्मत्त रेड्यापेक्षां अधिक चांगले नौकर रेलवे कंपनीला मिळत नसतील, तर त्यांनीं स्त्रियांच्या प्रवासांना बंदी तरी केली पाहिजे.”

लोकांची सहानुभूति दिनकरकडे आहे, असे पाहून स्टेशनमास्तरनें आणि पोलीसानी प्रथम लोकांना तेथून घालवून दिले. नंतर दिनकरकडे वळून स्टेशनमास्तर म्हणाला, “आमचा मनुष्य आपली ड्यूटी बजावीत असतां तू त्याला मारलेस की नाही?”

दिनकर खणखणीत आवाजांत म्हणाला, “कुलीन स्त्रियांची अब्रू घेण्याच्या कामावर या मनुष्याची नेमणूक केली आहे काय?”

“कोण सांगता, त्यानें त्या स्त्रीच्या अगाला हात लावला म्हणून?” असे इंग्रजीत म्हणून स्टेशनमास्तर मग तेथे उभ्या असलेल्या लोकांकडे वळला आणि हिंदीत म्हणाला, “ये आदमीनें इस औरतको हात लगाया ये आपने देखा है?”

दिनकरबरोबर प्रवास करीत असलेला तो पाटील चटकन् पुढे झाला, आणि म्हणाला, “हो हो! मी पाहिलें. त्या बदमाशाने त्या बाईला त्रास दिलेला मी पाहिला. ती बाई ओरडली, तेव्हां हे रावसाहेब धांवले आणि यांनीं तिला सोडविले.”

इतक्यांत रामभाऊ, पांडुरंग, विश्वनाथ, दिवाकर या सर्वांनीहि असेच ठांसून इंग्रजीत सांगितले. दिनकरच्या या कृतीनें कांहीं तास खोटी झाल्यावांचून रहात नाही, हें लक्षांत आल्यामुळे ही सर्व मंडळी सामान-

मुमान घेऊन अगोदरच खाली उतरली होती. सगळे साक्षीदार दिनकर-च्याच वाजूचे आहेत, असे पाहून स्टेशनमास्तर चिडला. तो पोलीसकडे वळून म्हणाला, “ तिकीटकलेक्टरकडून फिर्याद घ्या आणि ह्या इसमाला म्याजिस्ट्रेटपुढे नेऊन उभा करा. ”

दिनकरहि पोलीसकडे वळून म्हणाला, “ यानें त्या स्त्रीच्या अगाला हात लावल्याबद्दल मीहि फिर्याद दाखल करतो. ”

पोलीसचे नाईक दिनकरकडे रोखून पाहून म्हणाले, “ तुम्ही त्या स्त्रीचे कोण आहां ? ”

हीं इतकी प्रश्नोत्तरे होत आहेत, तो त्या तरुण मुलीला वगोवर घेऊन एक सम्य गृहस्थ तेथे आले. या गृहस्थाचा पोपाक नीटनेटका असून चेहराहि मोठा स्वावदार होता. दिनकरने पोलीसला जबाब देण्याच्या आधीच तो पुढें होऊन म्हणाला, “ त्या मुलीच्या वर्तने मी फिर्याद दाखल करतो. मी बिचा वाप आहे. चार डवे पलीकडून मी येईपर्यंत त्या मुलीजवळून तिकिट घेण्यासाठी या तिकीटकलेक्टरसाहेबांना एवढी घाई झाली होती काय ? हा तिकीटकलेक्टर इतक्या नीच वृत्तीचा आहे, याबद्दल माझ्याजवळ पूर्वीच चार पांच दाखले आहेत. ” नंतर तो दिनकरकडे वळून म्हणाला, “ माझ्या मुलीच्या अव्रूसंरक्षणासाठी आपण जो प्रयत्न केला, त्याबद्दल मी आपला फार अभारी आहे. ”

दिनकर नम्रपणे म्हणाला, “ यांत मी आभार मानण्यासारखे काय केले आहे ! माझें कर्तव्य तेच मीं केलें. ”

तो गृहस्थ म्हणाला, “ माझें नांव नारायणराव जोशी. मी धुळें येथें वाकिली करीत असतो. आपण कांही भिऊं नका. आपल्यावर आलेल्या या संकटाची सगळी जबाबदारी माझ्यावर आहे. ” नंतर तो पोलीसकडे वळून म्हणाला, “ तुम्ही जर तिकीटकलेक्टरची फिर्याद घेत असाल, तर आम्हांला शक्य तितक्या लवकर म्याजिस्ट्रेटपुढें नेऊन उभें करा, आणि तो देत नसेल, तर आमची फिर्याद घेऊन आम्हाला मोकळें करा. ”

गांठ अगदीच निराळ्या गृहस्थाशी आहे, हें पाहून पोलीसहि जरा विचारच पडला; पण तिकीटकलेक्टरला आपल्या गोऱ्या कातड्याचा मोठा

विश्वास असल्यामुळे त्याने फायदा दाखल केली आणि त्यामुळे या सर्व मंडळीस घेऊन पोलीसला म्याजिस्ट्रेटकडे जावे लागलं. हे म्याजिस्ट्रेटसाहेब म्हणजे रेल्वे नौकरांचे विशेष चहाते होते. कंपनीकडून त्यांना पहिल्या वर्गाचा मुंबई ते नागपूरपर्यंतचा पास होता. अशा अनेक कारणामुळे त्यांना कंपनीचे हित पाहणे भाग पडे. हे म्याजिस्ट्रेट अकराच्या मुमारास कचेरीत आले. दोन्ही बाजूची हकीकत ऐकून घेतल्यावर त्यांनीं दिनकरला जामिनावर सोडण्याचें कबूल केले. नारायणराव जोशी यांची मुसावळ येथे चांगली ओळख असल्यामुळे दिनकरला जामीन मिळून या सर्व मंडळीची जेवण्याची वगैरेहि व्यवस्था फार चांगली लागली. आमचे पाटीलबोवा दिनकरवर पहिल्या पासूनच खुप होते, त्यांत दिनकरचे हे योग्य साहस त्याच्या दृष्टीस पडल्यामुळे तर त्यांनीं दिनकरच्या धैर्याची फारच तारीफ केली. कांहीं एक ओळख नसता पाटीलबोवांची ही सहानुभूति पाहून सर्व विद्यार्थ्यांना सकौतुक आश्चर्य वाटलं. रात्रभर चांगली विश्रांति घेऊन ही सर्व मंडळी दुसऱ्या दिवशी साडेसहाच्या मुमारागे स्टेशनावर आली व मेलमध्ये वसून उमरावतीकडे निघून गेली.

प्रकरण सातवें.

आज रामपूर येथील विमुकाकांच्या घराने विलक्षण औदासीन्य धारण केलें होते. दिनकर आणि दिवाकर हे कालच यावयाचे. पण ते अद्याप न आल्यामुळे यशोदा व घरांतील इतरांना मोठी काळजी वाटत होती. दोघांची चुलत बहीण यमुना तर सारखी आंत बाहेर खेपा घालून दर-वाजांतून डोकावून रस्त्याकडे लांबवर पहात होती. इतक्यांत सायंकाळी पांचाच्या मुमारागे एक बैलगाडी घराकडे येतांना दिसली व त्याबरोबर यमुना घरांत जाऊन 'आले हो, दोघेहि आले,' असे म्हणाली. यमुनेचे हे शब्द ऐकून सत्यभामा, यशोदा आणि यमुना अशा बाहेर येऊन उभ्या राहिल्या. उमाचा मुलगा सद्दू तर 'काका आले, काका आले,' असें

म्हणून ओटीवर सारखा नाचत होता. दिनकरनेंहि गाडीतून खाली उतरल्याबरोबर सद्दला उचलून घेऊन त्याचा एक मुका घेतला आणि त्याच्यासह तो आंत गेला. “काका, मला चेंडू आणला ?” सद्दने अगदी पहिला प्रश्न दिनकरला हा केला. दिनकर त्याच्या या प्रश्नाचे कांहीं उत्तर देत आहे आणि दिवाकर गाडीतले सामान घेऊन आंत येत आहे, तोंच सगळ्यांनी ‘अरे, काल तुम्ही होतां कुठें ? वाट पाहून पाहून जीव नुसता हुर हुर करू लागला. काल उमरावतीला का राहिलां होतां ?’ दिनकर हंसत हंसत म्हणाला, “आई, आतां अगदीं सणसणून भूक लागली आहे. अंधोळी करून दोन घांस आम्हाला खाऊ द्या. मग सगळे काय ते सांगतां.”

यशोदा यावर मोठ्याने उमाला हांक मारून म्हणाली, “उमा, अगोदर चूल् पेटवून पिठलंभात कर, आणि लक्ष्मी, बाहेरच्या ववांत सरपण घालून या दोघांना अंधोळीला पाणी दे.” इतके सांगून यशोदा आंत गेली. यमुना व सत्यभामाहि दिनकरला व दिवाकरला चार दोन प्रश्न करून आंत गेल्या. सामान वगैरे व्यवस्थेने ठेऊन व कपडे काढून झाल्यावर प्रथम दिवाकर आंत गेला. दिवाकर आंत जाऊन पधरा वीस मिनिटे झाली असतील नसतील तोच आंत कांहीं चमत्कारिक गलबला झाल्याचे व त्याबरोबरच आई रडत असल्याचेहि दिनकरच्या कानावर आले. विसुकाकांच्या घरांत एकाएकीं रडारड सुरू झाल्याची ऐकून शेजारच्या पाजारच्या वायका व पुरुषाहि तितक्यांत धांवून आले. हा काय प्रकार आहे, याची कल्पना दिनकरला होण्याच्या पूर्वीच यशोदा घरांतून मोठ्याने रडत रडत बाहेर आली आणि दिनकरला म्हणाली, “कायरे हें केलेंस ! कुळाला कलक लावलास !”

इतक्यांत यमुना, उमा, सत्यभामा ह्याहि दाराजवळ आल्या आणि डोळ्यांत पाणी आणून स्फुंदू लागल्या. दिनकर अधिकच घाबरून जाऊन म्हणाला, “आई, झालें काय ? तुम्ही सगळीं रडतां कां ?”

पण दिनकरच्या या प्रश्नाचें उत्तर न देतां यशोदाबाईनें आणखी मोठ्यानें रडण्यास सुरुवात केली. ‘कारट्या, वडिलांचे नांव घालविलेंस. घराण्याचा

लौकिक बुडविलास.' अशा प्रकारची एकीकडे तिची बडबडहि चालली होती. शेजारच्या पाजारच्या बायकांना काय झालें आणि काय नाहीं, याची देखील माहिती नव्हती. तथापि त्या यशोदेच्या भोंवतीं गोळा झाल्या आणि तिच्याच म्हणण्याचा अनुवाद करूं लागल्या. या एकदर प्रकारानें दिनकर वराच गोंधळून जाऊन चासलेल्या स्वरानें म्हणाला, " ही आहे काय भानगड ? काय झालें तें स्पष्ट सांग ना ! आई, तुला वेड तर नाही लागलें ? "

यशोदा डोळे पुशित पुशित रागानें म्हणाली, " मूर्खा, साहेबाला मारलेस आणि काय झालें म्हणून आणखी विचारतोस ? म्हणूनच तुला पोलिसांनीं पकडले होते. कारख्या वडिलांचे नांव बुडविलेंस ! "

आईचे हे शब्द ऐकून दिनकरची काळजी एकदम दूर झाली. आपल्या कालच्या कृत्याची हकीकत घरांत कळल्यामुळे हा सगळा गोंधळ उडाला आहे, हें दिनकरच्या लक्षांत येतांच तो गभीर स्वराने म्हणाला, " वडिलांचें नांव बुडविलें कीं, त्याच्या कीर्तीत भर घातली, ते परमेश्वराला माहीत."

यशोदा अजूनहि स्फुंदतच होती; पण दिनकरचे हे शब्द ऐकून यमुना वरीच निष्काळजी झाली. ती शांतपणे म्हणाली, " काकू, दिनकर असे वेड्यासारखे करील तरी कसे ? सगळे त्याच्या वागणुकीची तारीफ करतात. दिनकर, काय झालें ते सगळे तूच नीट समजावून सांग ना. "

दिनकर म्हणाला, " अगोदर तुम्हां सगळ्यांचे रडणें होऊं या; मग मला काय सांगावयाचें तें सांगेन. "

यशोदा दिनकरच्या पाठीवर हात फिरवून म्हणाली, " बाबा, आपण गरीब माणसे. नाहीं कोणाचा आश्रय, नाही पैशाचे बळ ! अशा स्थितींत हा नसता कारभार आपल्याला कशाला पाहिजे ? "

दिनकर म्हणाला, " आई, तूं म्हणतेस ते खरे; पण केव्हां केव्हां असें साहस करावेहि लागतें. समज, आपल्याच घरांतली सत्यभामा नाही तर यमुना बायकांच्या डब्यांतून प्रवास करीत असतां जर कोणी वाईट बुद्धीने त्यांच्याजवळ गेला, तर त्या बायकांची अब्रु वांचविण्यासाठीं त्या नीचाला दोन ठोसे द्यावयाला नको का ? भुसावळच्या स्टेशनावर तसेंच झालें.

गाडीत गर्दी फार असल्यामुळे धुळ्याचे नारायणराव जोशी वकील यांनी आपली मुलगी बायकांच्या डब्यांत बसविली होती. मुसावळच्या स्टेशनावर गाडी आल्यावर एक तिकिटकलेक्टर त्या डब्यांत गेला आणि त्या तरुण मुलींवर चढावटपणा करू लागला. तेव्हां मी तेथे गेलों आणि त्याच्या पाठीवर असा एक जोराचा ठोसा ठेवून दिला की, बायकांची चेष्टा करण्याची आठवण त्याला जन्मभर राहिल. आई, तूच सांग बरे, मी जर त्या वेळीं जवळ नसतो किंवा जवळ असूनहि थंड उभा राहिलो असतो, तर त्या मुलीची काय बरे दशा झाली असती ? तिच्या मनाला किती बरे दुःख झाले असते ? ”

बायकांप्रमाणें शेजारचे पाजारचे कांहीं पुरुषहि ही हकीकत ऐकत होते. त्यांत चिंतामणी नांवाचा एक तरुण होता. त्याच्या शरीरांत तर सतापानें विलक्षण त्वेष उत्पन्न झाला. तो रागाने म्हणाला, “ ठीक केलें दिनकरराव. मी असतो, तर त्या नीचाला लाथांनी तुडविलें असते. ” असें म्हणून चिंतामणीने आपला पाय जोगनें जमिनीवर आपटला. आणखी चार दोन पुरुषांनीं चिंतामणीप्रमाणेच दिनकरच्या या कृत्याचे समर्थन केले. घरांतल्या बायकांनाहि दिनकरचें कृत्य प्रशंसनीय वाटले. त्या मुलीच्या ऐवजी आपण असतो आणि आपणावर असा प्रसंग येऊन जर दिनकरसारख्या परक्या मनुष्यानें आपणास सहाय्य केले असते, तर त्या परक्या मनुष्याचे आपण किती तरी उपकार मानले असते; अशा प्रकारचे विचार घरांतल्या बायकांच्या चित्तावर उमटल्यामुळे त्यांना दिनकरचें कौतुकच वाटले. त्याच्या आईलाहि त्याबद्दल अभिमान वाटला नाही, असें नाही; पण वृद्धपणामुळे तिचें रक्त बरेंच थंड झाल्यामुळे ती म्हणाली, “ बावा, केलें हें चांगले केलेंस; पण आतां पुढें कोणी मदत करायला आहे का ? होळीचे होळकर बरे बरे म्हणतील; पण आतां या आलेल्या संकटाशीं तुलाच झगडावयाला लागेल ना ? ”

दिनकरहि शांतपणे म्हणाला, “ आई, तूं म्हणतेस तें खरें; पण परिणामाकडे दृष्टि देऊन समोर दिसत असलेल्या कर्तव्याकडे पाठ करणें, हाहि मूर्खपणा आहे. परमेश्वर जे करील ते करील.”

यशोदा ह्मणाली, “ त्या साहेबानें फिर्याद केली असून तुला ह्मणे पोलिसनें पकडून नेलें होतें. ”

“ होय, नेलें होते; पण मी आपल्या कर्तव्याला जागलों असल्यामुळें अनेकांनीं मला आपण होऊन मदत केली. त्या तिकीटकलेक्टरनें माझ्यावर फिर्याद केली असून नारायणराव जोशी यांनींहि त्याच्यावर फिर्याद केली आहे. भाशी ओळख ना पाळख असे एक भुसावळचे वडे गृहस्थ मला जामीन राहिले आहेत. आणि या बाबतींत होणारा सगळा खर्च नारायणराव जोशी यांनीं करण्याचें कबूल केलें आहे. ”

दिनकरनें असे सांगितल्यावर सगळ्यांच्या जिवांत जीव आला. हा सगळा गोधळ वास्तविक दिवाकराने केला होता. दिनकरनें केलेल्या या वहादुरीची गोष्ट सगळ्यांच्या आधीं घरांत सांगून मोठी शाबासकी मिळविण्याचा त्याचा विचार होता; पण साहेबाशीं मारामारी आणि पोलिसनें दिनकरला पकडले होतें, या दोन गोष्टींनीं घरांतील बायका साहजिकच घाबरल्या आणि त्यांनीं मोठ्यानें रडण्यास आरंभ केला. आपल्या या कुतीनें भलताच घोटाळा झाला आहे, हें पाहून दिवाकरनें हळूच धोतर घेतले आणि तो खानासाठीं नदीवर निघून गेला. खान वगैरे झाल्यावर चोरासारखा गुपचुप घरांत आला आणि सगळे वातावरण शांत झालें आहे असे पाहून जेवण्यासाठीं पानावर जाऊन बसला. इतक्यांत दिनकरहि खान वगैरे करून पानावर येऊन बसला. बाहेरच्या या भानगडींत लक्ष्मीनें व सत्यभामानें विशेष लक्षच घातले नाहीं. चारदोन चटकन् होणारे पदार्थ लक्ष्मीनें तयार केले आणि सत्यभामेनें दोन्ही पाने वाढली. दिवाकर खालीं मान घालून गुपचुप जेवीत होता. आपल्या पोटांत गोष्ट न राहिल्यामुळें घरात सगळा घोटाळा झाला, असे वाटून त्याचें मन खात होतें. दिनकर मात्र शांतपणे जेवीत होता. आंबट वरणाचे एकसारखे दिनकर भुरके मारीत आहे असें पाहून सत्यभामा ह्मणाली, “ दादा, सांग बरें आजचा स्वयंपाक कोणी केला तो ? ”

दिनकर हळूच हंसून ह्मणाला, “ समजलों. सर्तफिकिटासाठीं तुला मध्यस्थ घातलें आहे होय ? पदार्थ बरेझाले आहेत. चवदार लागतात;

पण मुंबईच्या खाणावळीच्या जेवणाचा कंटाळा आल्यामुळेहि कदाचित् हे पदार्थ चवदार लागत असतील.”

सत्यभामा ह्मणाली, “तुम्हां दोघांचे चेहरे पाहिले ह्मणजे खानावळीं-तील जेवण तुम्हांस मानवेल नाहीं, असें दिसतें खरें; पण साधे आंवट-वरण तरी खानावळींत चांगलें असेल ?”

दिनकर हंसत हसत ह्मणाला, “चांगलें ह्मणून काय विचारतेस ! तें वरण कोणत्या डाळीचें केले आहे, हें केव्हांहि समजावयाचें नाहीं. केव्हां केव्हां आमच्या खानावळींत यासंबंधानें बक्षिसेहि लागतात. हें बक्षीस अर्थातच स्वयंपाक्याच्या पदरांत पडतें. ‘आजचे वरण कोणत्याहि डाळीचें न करतां नुसत्या पाण्याला तिगवटीमिठ लावून फोडणी दिली आहे,’ असें त्यानें सांगितलें ह्मणजे सगळ्यांना साहजिकच आश्चर्य वाटते.”

दिनकरचे हे शब्द ऐकून सत्यभामा आणि आंत चुलीजवळ बसलेल्या लक्ष्मीला अर्थातच हंसूं आलें. मागचा भात स्वतः लक्ष्मीनेच वाढला आणि त्यांत मट्टाहि तिनेच ओतला. चांगल्या ताकाला फोडणी वगैरे देऊन उत्कृष्ट मट्टा केलेला असल्यामुळे दोघांनींहि लक्ष्मीची प्रशंसा केली. अशा रीतीनें दोघांचीं जेवणें होऊन घरांतले एकंदर वातावरण शांत झाल्यावर दोघेहि बाहेर फिरावयास गेले. रात्री आठाच्या सुमाराला दोघे परत आल्यावर बरोबर आणलेला खाऊ व खेळणीं मुलांमुलींच्या स्वाधीन केल्यावर दिवाकर त्याच्या खोलींत जाऊन निजला. दिनकरहि आपल्या खोलींत जाऊन निजला; परंतु गृहिणी अद्यापि गृहकृत्यें उरकून आंत आलेली नसल्यामुळे दिनकरचे मन अस्वस्थ झाले व त्याला झोंप लागेना. तेव्हां त्यानें दिवा लावून एक पुस्तक वाचण्यास आरंभ केला; पण पुस्तकांतहि त्याचें मन रमेना. आमचे पुष्कळ वाचक आतां दिनकरच्या या स्थितीशीं आपल्या स्थितीची तुलना करूं लागतील; पण तसे त्यांनीं करूं नये. मोठ्या उत्कंठेनें दिनकर गृहिणीची वाट पहात होता, हें खरें; पण ती उत्कंठा फार निराळी होती. आपण गेल्यापासून गृहिणीची लिहिण्या-वाचण्याच्या बाबतींत किती उन्नति झाली आहे आणि आपण केलेल्या निःस्वार्थ कृत्याचें गृहिणीकडून समर्थन होतें कीं, तीहि मातोश्रीप्रमाणें

अश्रु ढाळते, हें त्याला पहावयाचें होतें. दिनकर अशा विचारांत असतां नऊ वाजल्यावर लक्ष्मीचे त्याच्या ग्योलींत आगमन झाले. ती रम्य आणि हंसत-मुख मूर्ति समोर पाहतांच इतका वेळ दिनकरच्या अंतःकरणावर ग्वेळणारी मालतीची मूर्ति नाहीशी झाली आणि त्या हृदयसिंहासनावर लक्ष्मीची प्रतिमा अधिष्ठित झाली. एकमेकांनीं एकमेकांस चार दोन प्रश्न केल्या-वर दिनकर ह्मणाला, “तुझ्या गळ्यांत मोहनमाळ दिसत नाहीं ती ?”

“मी काढून ठेवली.”

“कां ?”

“थोरल्या जाऊबाईंना माहेनमाळ नाहीं हाणून.”

“म्हणजे ? उमाला माहेनमाळ नाहीं, हाणून तू ती काढून ठेवायची हा न्याय कोठला ?”

“दोघींना सारखेच दागिने आहेत, असे लोकांनीं ह्मणावें हाणून मी ती घालीत नाहीं. शिवाय जाऊबाईंनाहि त्यामुळें मत्सर वाटणार नाहीं. दुसऱ्यांना बरे वाटावे हाणून मी दागिनाच काढून ठेवला; पण तुम्ही तर दुसऱ्यांवरचें संकट दूर करण्यासाठीं स्वतःला संकटांत पाडून घेतलें आहे.”

“तर मग मी केलें हें योग्यच केलें असें तुला वाटते ना ?”

“होय. त्या माऊलीची अब्रु आपण वांचविली हें खरोखर फार चांगलें केलें; पण त्याबरोबर काळजीहि साहजिक वाटते. कुलस्वामिनीच्या कुपेनें हे संकट टळो म्हणजे झाले. पण ती मुलगी इतकी कशी भिची ?”

“मग त्या वेळेस ती काय करण्यास समर्थ होती ?”

“कां बरें ? तिनेंच त्या मेल्याच्या गालफडावर पांच बोटे उठवून घावयाला पाहिजे होती. अथवा अन्य कांहीं तरी साहस करून आपली सुटका करून घ्यावयास पाहिजे होती. पुढळ नीच पुरुष स्त्रियांच्या या भित्रेपणाचाच फायदा घेतात.”

आपलें शहाणपण नेहमीं चुलीजवळ चालविणाऱ्या लक्ष्मीचे हे विचार ऐकून हें नारीहृदय कांहीं विलक्षण आहे, असे दिनकरच्या तेव्हांच लक्षांत आलें. कुसुमाप्रमाणें मृदु आणि वज्राप्रमाणें कठिन अशा दोन्हीहि वृत्ति आपल्या स्त्रीच्या ठिकाणीं आहेत, हें दिनकरच्या लक्षांत आल्यामुळें त्याला

स्वतःच्या स्त्रीची खरी योग्यता ठरवितां येईना. एक वेळ त्याला अशी गृहदेवता मिळाल्याबद्दल मोठी धन्यता वाटे, तर त्या अशिक्षित स्त्रीची जोड मिळाल्याबद्दल एकवेळ त्याला विपादहि वाटे. आपणास कशी स्त्री मिळावी, ही दिनकरची इच्छा पूर्वीच वाचकांना समजून चुकली आहे. त्यांत मालतीची ओळख झाल्यामुळे तर क्षणोक्षणी मालतीची आणि लक्ष्मीची तो तुलना करून पाही आणि त्या तुलनेत त्याला निश्चित असे कांहींच ठरवितां येत नसे. तो निराश मात्र केव्हांहि होत नसे. वायकोला शिकवून शिकवून तिला विदुषी करण्याची उमेद त्याला अजून होती. पत्नीला कांहीं तरी शिकवावयाचें ही आठवण त्याला जेव्हां झाली, तेव्हां तो हणाला, “ माझ्या पत्राचे उत्तर तू का नाही पाठविलेंस ? ”

लक्ष्मी हंसत हंसत हणाली, “ त्या पत्राचे काय उत्तर पाठवावे तेंच मला समजेना. तुमचे ते गोड शब्द आणि ती अलंकारिक भाषा ही मला कोठली साधावयाला ? हणून मी पत्र पाठविण्याचा विचारच रहित केला. आणि असें कळवावयाचें तरी काय होतें. खुशालीच कळवावयाची होती, ती थोरल्या भावोजीकडून कळलीच असेल हणूनहि मी पत्र पाठविलें नाहीं. मला पत्र पाठवूं नका, असे मी तुझाला अगोदरच सुचविले होते; पण तें कांहीं तुमच्या लक्षांत राहिलें नाहीं. मला स्वतंत्रपणें पत्र आलेले पाहून घरांत सगळ्यानांच आश्चर्य वाटलें. मला तर अगदी लाजल्यासारखें झालें. ”

लक्ष्मीचे हे शब्द ऐकून दिनकर बराच खिन्न झाला. आतां मात्र मालतीच त्याला अधिक सद्गुणी दिसूं लागली. कांहींसा निराश होऊन त्यानें एक दीर्घ श्वास सोडला आणि आंथरुणावर तो स्वस्थ पडला. चतुर लक्ष्मीच्या लक्षांत पतीच्या या निराशेचें कारण तेव्हांच आलें. ती हणाली, “ असे निराश होऊन तुम्ही श्वास कां सोडलां ? ”

दिनकर हणाला, “ छे: ! तूं उगीच कांहीं तरी म्हणतेस. ”

लक्ष्मी हणाली, “ मी पुष्कळसें लिहिण्यावाचण्यास शिकावें अशी तुमची फार इच्छा दिसते. तुझाला असे कां वाटतें बरें ? ”

लक्ष्मीचा हा प्रश्न अगदीं साधा होता; पण त्या प्रश्नाचें उत्तर दिन-

करला कांहीं देतां येईना. हळू हळू लक्ष्मीचा तो प्रश्न त्याला फार काठिण वाटूं लागला आणि तो निरुत्तर होऊन स्वस्थ पडला. स्त्रीला इंग्रजी वगैरे पुष्कळसें शिकवावयाचें असें त्याला घाटत होते खरे; पण तें कां ? कशासाठी ? याचा त्यानें तरी कोठें विचार केला होता. त्याच्या मनांत स्त्री-शिक्षणाच्या ज्या कांहीं कल्पना येत होत्या, त्या केवळ ऐहिक सुखाच्या दृष्टीनेच येत होत्या. हे सुख अर्थातच निकृष्ट. तेव्हां असल्या सुखासाठीं स्त्री लिहिण्यावाचण्यांत तरवेजे असावी. अशी आपली इच्छा स्त्रीला कळविणें म्हणजे या निकृष्ट सुखासाठीं आपलें अंतःकरण कसें तळमळत आहे, हेंच लक्ष्मीला दाखविणें होय, असे त्याला वाटून त्याने त्या प्रश्नाचें उत्तर देण्याचेच टाळले. त्यानें पुन्हां कांहीं घरगुती बाबतींत बोलण्यास आरंभ केला व अशा रीतीनें त्याने तो विषयच मागे टाकला.

हळू हळू दिनकरला लक्ष्मीच्या सहवासांतच सौख्य वाटूं लागलें. मालतीच्या आभिनययुक्त वागण्यांत जशी जादू आहे, तशी लक्ष्मीच्या साध्या वागण्यांतहि एक आकर्षकशक्ति आहे, असे त्याच्या अनुभवाला हळू हळू येऊ लागले; पण तितक्यांत मालतीने एक आघात दिनकरच्या हृदयावर केल्यामुळे पुन्हां त्याचे मन इकडे तिकडे करू लागलें. रामपुराला येऊन पांच सहा दिवस झाल्यावर त्याच्या हातांत एक बंद केलेलें पत्र पडले. एका उत्कृष्ट पाकिटावर बळणदार इंग्रजी अक्षरांत लिहिलेला पत्रा पाहिल्याबरोबर ते पत्र मालतीकडून आले आहे, असे दिनकरनें तेव्हांच ओळखले. पत्र मालतीकडून आलें आहे, एवढी चित्ताला जाणीव होतांच पाकिट फोडून पत्र वाचून पाहण्याची दिनकरला किती घाई झाली असेल याची कल्पनाच केली पाहिजे. पत्रावरील आवरण काळजीपूर्वक फोडून ते त्यानें जपून खाशांत ठेवलें आणि अगदीं एका बाजूला बसून त्याने पत्र वाचण्यास आरंभ केला. उत्कृष्ट गुलाबी कागद आणि त्यावर काळजीपूर्वक स्वच्छ व स्पष्ट लिहिलेला बळणदार अक्षरांचा मजकूर पाहून दिनकरला मालती जणू स्वर्गीय देवतेप्रमाणें वाटूं लागली. त्या पत्रांत खाली लिहिलेला मजकूर होता:—

मुंबई, तारीख—

सकल गुणालंकृत दिनकरराव यांस,

बाबांच्या सांगण्यावरून आज मोठ्या आनंदानें आपणास पत्र लिहीत आहे. टाइम्स, अँडव्होकेट, केसरी वगैरे वर्तमानपत्रांत एका हिंदू तरुणासंबंधाने मोठी अभिमानास्पद हकीकत प्रसिद्ध झाली आहे. 'मुसावळच्या स्टेशनावर एका युरेजियन तिकिट कलेक्टराने एका कुलीन तरुण स्त्रीशी तिकिट मागण्याच्या मिपाने अत्यंत गर्हणीय वर्तन केलें. या वेळी ती तरुणी फार संकटांत सांपडली होती; पण तितक्यांत दिनकरराव देशमुख नांवाच्या तरुणानें त्या तिकिट कलेक्टरच्या पाठींत एक जोराचा टोंसा देऊन त्या स्त्रीची अब्रु वाचविली.' अशा अर्थाची हकीकत बऱ्याच चांगल्या चांगल्या वर्तमानपत्रांत वाचावयाला मिळाली. आपण ज्या गर्ची येथून गेलां, त्याच्याच दुसऱ्या दिवशीं ही हकीकत घडली असून नांवांतहि कोणता फरक नाही. त्यावरून हे दिनकरराव ह्याजें दुसरे कोणी नसून आमचे मास्तरच होत, असे बाबा ह्याणाले आणि त्यांनीं आपल्या धैर्याची फारच वाखाणणी केली. जो कोणी बाबांना भेटावयाला येतो, त्याच्याजवळ ते आपल्या या स्तुत्य साहसाची हकीकत सांगतात. हें पत्रहि तेवढ्याचसाठी त्यांनीं मला लिहिण्याला सांगितले आहे. एकंदर स्त्रीजातीसंबंधाने आपल्या मनांत हा जो आदर वसत आहे, त्याबद्दल मला देखील आपली प्रशंसा केल्यावांचून रहावत नाही. त्या तिकिट कलेक्टरानें आपणावर फिर्याद केल्यामुळें आपण एक प्रकारे संकटातच आहां; पण त्यासंबंधाने आपण काळजी करूं नये. कायद्याची योग्य सल्ला आपणास मिळावी ह्याणून जो कांहीं खर्च येईल, तो सोसण्यास बाबा कवूल असून सगळ्या स्त्री जातीचा आशीर्वाद आपल्याच बाजूला आहे, हें आपण विसरूं नये. हिंदू तरुणांच्या आंगां हल्लींच्या काळीं कोणत्या प्रकारचें नीतिधैर्य पाहिजे, हें आपण स्वोदाहरणानें दाखविल्यामुळें प्रत्येक हिंदु आपला ऋणी

आहे. आपल्या या साहसाचें अनुकरण सर्व तरुणांकडून झाल्यास प्रवासांत वगैरे स्त्रियांना जो अपमान सहन करावा लागतो, तो लागणार नाही. सभेत वृहस्पतीप्रमाणे भाषणे करण्यापेक्षां अन्याय आणि अनीतीला अशा रीतीनें सक्रीय प्रतिरोध करणें निःसंशय अधिक कल्याणप्रद आहे, असें बाबांचें ह्मणणे आहे आणि त्या दृष्टीनें सगळे महाराष्ट्रीय आपला गौरव करीत आहेत. असो. पत्रोत्तर पाठवून या खटल्याची एकंदर हकीकत कळवा. पैशाची जरूर असल्यास तसें लिहा. सकोच वाळगूं नका. आम्ही सर्व कुशल आहों. आपणाहि आपलें कुशल कळवा. कळावें, ही वि. आपली मालती.

मालतीचें हें पत्र वाचून पाहून दिनकरच्या चित्तवृत्ति उचंबळून आल्या आणि थोडा वेळ त्याची स्थिति वेड्यासारखी झाली. भुसावळच्या स्टेशनावर त्यानें जें वर्तन केलें होतें, ते कितीहि योग्य असें असलें, तरी त्याचा परिणाम अनिश्चित असा असल्यामुळे सगळ्यांच्या चेहऱ्यावर विषादाची छाया पसरली होती. सगळ्यांना त्याची ही कृति दुःसाहसिक वाटत होती. दुसऱ्यावर परोपकार करतांना स्वतः विपन्न होणे, हे लोकांच्या दृष्टीनें कितीहि चांगले असले, तरी आत्मवकीयांना साहजिक काळजी वाटते आणि या न्यायाने दिनकरला हे विकृतश्राद्ध घेतल्याबद्दल जो तो दोष देत होता. त्याचा चुलत भाऊ भास्कर हा स्वभावतःच शांत प्रकृतीचा होता. तंत्र्या बग्वेड्याचा त्याला फार कंटाळा होता. कोणाला उपसर्ग लावूं नये आणि कोणाचा उपसर्ग लावून घेऊ नये असा त्याचा स्वभाव असल्यामुळे त्याला दिनकरचा अर्थात्च राग आला. त्यानें या-संबंधानें दिनकरला दोन उपदेशाच्या गोष्टी सांगून कोर्टांत काम चालविण्यासाठीं वकिलाची व्यवस्थाहि केली. दिनकरची आई तर त्याला शिव्या देऊन गोजारीतहि होती आणि आलेलें संकट टळावें ह्मणून तिनें देवाला नवसहि केले होते. पत्नीनेहि त्याचा तसा त्याला उत्साह दिला नव्हता. दिनकरवरच्या निस्सीम प्रेमांमुळे तिचें मन या खटल्यानें साहजिक साशंक

झालें होतें आणि तिला कांहीं मुचैनासें होऊन ती नेहमीं काळजींत चूर असलेली त्याच्या दृष्टीस पडे. अशा रीतीने कुटुंबांतील कोणाकडूनहि त्याला साहानुभूतीचे दोन शब्द ऐकावयाला न मिळाल्यामुळे तो स्वतःस अभागी समजून स्वतःचाच धिक्कार करित होता. त्याची मनःस्थिति अशी उद्वेगजनक असतां एकाएकीं मालतीचे पत्र त्याच्या हातीं पडले आणि तें वाचून पाहून जणूं काय निराशेच्या तुफानांत आशेच्या किनाऱ्याला लागल्याप्रमाणें त्याला वाटलें. पत्रांतील ती भाषा, तिने दिलेले धैर्य, तिने व्यक्त केलेली साहानुभूति, आपल्या कृत्याची तिने केलेली प्रशंसा वगैरे कारणाने दिनकरचा चेहरा एकाएकीं आनंदी व समाधानी दिसूं लागला. मला माझ्या कुटुंबांतील मंडळींपैकीं कोणीच ओळखू नये आणि मालतीनें मात्र माझी किंमत ओळखावी, या विचारानें त्याच्या अंतःकरणांत मालती-विषयीं विलक्षण स्नेह उत्पन्न झाला होता. आपणास जर आपल्याच सारख्या काव्यमय विचाराची स्त्री मिळाली असती, तर तिने आज आपला किती तरी गौरव केला असता; पण तिला ते ज्ञान नसल्यामुळे ती काळजी करित आहे आणि मालती सुशिक्षित असल्यामुळे आज आपला गौरव करित आहे, या विचारानें दिनकरची स्थिति मोठी चमत्कारिक झाली. त्यानें आणखी दोन तीन वेळां तरी ते पत्र वाचलें आणि प्रफुल्ल चित्तानें तो दुसऱ्या उद्योगास लागला.

लहान मुलाला एकादें नवीन खेळणें मिळालें ह्मणजे ते जसें ज्याला त्याला दाखवावें असे त्या मुलाला वाटतें, त्याप्रमाणें मालतीकडून आलेले पत्र घरांतील मंडळीला दाखवून त्यांना लाजवावें असें त्याला वाटले; पण मालतीचें पत्र चांगल्या रीतीनें वाचून पाहण्याची पात्रताहि घरांतील कोणाच्या आंगीं नाहीं, असे त्याला वाटूं लागलें. घरांत थोडसे अधिक शिकलेली अशी एक उमाच काय ती होती. त्या दिवशीं उमा विठ्ठलमंदिरांतून बाहेर पडते तोच दिनकरनें तिला मंदिरासमोवतीं असलेल्या बागेंत गांठलें आणि तिला हंसत हंसत ह्मणाला, “वैनी, मला तुहीं सगळ्यांनीं नावें ठेवून ठेवून पुरेसें केलें; पण जगांत कांहीं थोडे लोक माझ्या या कृतीचें समर्थन करणारेहि आहेत. हें पत्र तूं वाचून पहा, ह्मणजे ज्या कारणा-

साठीं तुझी माझा तिरस्कार करतां, त्याच कारणासाठीं कांहीं माझा सत्कारहि करीत आहेत, हे तुला दिसून येईल. ”

दिनकरने दिलेले पत्र काळजीपूर्वक वाचून पाहून उमा ह्मणाली, “भावोजी, कोणी हें पत्र लिहिले ? ”

पत्र विशांत ठेवून दिनकर ह्मणाला, “मालतीने. मुंबईला वामनराव नांवाचे एक गृहस्थ आहेत त्यांची ती मुलगी. मदन आणि वसंत या नांवाचे तिचे दोन धाकटे भाऊ आहेत, त्या दोघांना मी शिकवीत असतो. केव्हां केव्हां मालतीलाहि शिकवीत असतो. ”

“मालती किती वर्षांची आहे ? ”

“आहे पंधरा सोळा वर्षांची. ”

उमा आश्चर्याने ह्मणाली, “पंधरासोळा वर्षांची ! एवढी मोठी मुलगी काय शिकत असते ? तिचे लग्न झाले असेल ? ”

“वामनराव सुधारक आहेत. मुलींचे लहानपणीं लग्न करणे त्यांना पसंत नाही. मुलीला चांगले शिक्षण देऊन मग ते तिचे लग्न करणार आहेत. ”

“हणजे ! आतां आपणखी किती, पंचविसाव्या कीं तिसव्या वर्षी तिचे लग्न करणार ? खरे, ते असो; पण ती दिसावयाला कशी आहे ? ”

“मी काय तिला शिकवितांना तिच्या चेहऱ्याकडे पहात बसतो ? ”

“खरेंच. हे मी अगदीं विसरूनच गेले. तिचा आणि तुमचा गुरु-शिष्याचा संबंध नाही का ? ”

“खरें सांगावयाचे म्हणजे, तिचा आणि माझा पैशाचा संबंध. त्या तिघांना शिकविण्याबद्दल मला वामनराव पंधरा रुपये देतात. त्यांनी जर मला हे पंधरा रुपये देण्याचें बंद केले, तर हा गुरुशिष्य संबंध तुटाव-याला कांहीं वेळ लागणार नाही. त्याच्याशीं कांहीं कर्तव्य नाही. माझ्या-संबंधाने त्यांना काय वाटते, तें या पत्रावरून पहा म्हणजे झालें.”

“या पत्रावरून वामनराव मोठे भले दिसतात. तुमच्या या खट-ल्याला जो कांहीं खर्च लागेल, तो करण्याची त्यांची इच्छा दिसते.”

दिनकर बराच उत्साहित होऊन ह्मणाला, “एवढेंच नाही, तर माझ्या

वागणुकीने त्यांना किती अभिमान वाटतो, ते पहा. तुम्ही सगळ्यांनी मला नाउमेद करून टाकलं होतं आणि त्यामुळ मी देखील अगदी निरुत्साह झालों होतो; पण आजच्या या मालतीच्या पत्राने माझ्या शरीरांत नव्या चैतन्याचा प्रवेश झाल्याप्रमाणे मला वाटते. वामनराव मोठे उदार व वाणेदार गृहस्थ आहेत. मालतीचा स्वभावहि त्यांच्याचप्रमाणे आहे. ती पत्रांत लिहिते 'सगळे महागष्ट्रीय आपला गौरव करीत आहेत' आणि इकडे तुम्ही 'वडिलांचे नांव बुडविले' ह्मणून रडत बसलां आहां. खरो-खर या पत्राने मला आज किती तरी समाधान वाटत आहे. जे नशिवांत असेल ते होईल; पण माझ्या स्वार्थत्यागाची महती जाणणारे एक तरी हृदय आहे, हे पाहून मला साहजिक आनंद वाटतो. "

उमा हंसत हंसत ह्मणाली, "भावोजी, तीं परकी माणसे? आम्ही आपल्या आत स्वकिय पैकीं, जेथे स्नेह असतो, येथेच कुशकाहि उद्भवतात. पुढच्या परिणामासबंधाने आमची मने साशक होणे साहजिक आहे. आमच्यासारखी परक्यांची आतडी कळवळून याययाचीं नाहीत. बरे बरे सगळेच ह्मणतील; पण खऱ्या दुःखाचे वाटेकरी आम्हीच आहो. "

उमावैनीचे हें ह्मणणे दिनकरला विशेष पटले नाही. तो तिला यावर कांहीं उत्तर देणार होता; पण उमा तेथे थांबलीच नाही. ती घरांत जाऊन गृहकृत्यांत दंग झाली; इकडे दिनकरहि माडीवर जाऊन लिहिण्याच्या खोलींत बसला आणि त्याने मालतीला पुढील पत्र लिहिण्यास आरंभ केला:—

रामपूर, तारीख—

श्रीमती मालतीबाई यांस:—

प्रेमपूर्वक आशीर्वाद दि. आपण पाठविलेले कृपापत्र मिळाले. आपले उत्साहजनक पत्र पाहून जो आनंद झाला, तो पत्रोत्तराने कळविणें अशक्य होय. आपण माझी जी प्रशंसा करतां तिला मी पात्र आहे, असे मला वाटत नाही. एका तरुण स्त्रीची अबु राखण्यासाठीं मी जो प्रयत्न केला, त्यांत विशेष असे कांहीं नसून मी माझें कर्तव्यच केले असे वाटतें. या कर्तव्याचे प्रतिफल कदाचित्

कडू असेंहि मिळेल; पण तें भोगण्यास माझी तयारी आहे. तिकित्-
कलेक्टराची कातडी गोरी असून त्यानें माझ्यावर मारहाण केल्या-
बद्दलची फिर्याद केली आहे. कदाचित् रेल्वेकंपनीच ही फिर्याद पुढे
चालवील असा रंग आहे. तेव्हां ही अलीकडच्या युगांतली डोळस
न्यायदेवता माझ्या काळ्या कातडीकडे तिरस्कारानेहि पाहण्याचा
संभव आहे; पण मी त्यासंबंधानें वेफिकिर आहे. आमच्या
राष्ट्रांतला प्रत्येक तरुण जर ही भीति न बाळगितां कर्तव्यास
सदैव जागृत राहील, तर आमच्या राष्ट्राचा अभ्युदय फारसा लांब
आहे. असे कांहीं क्षणां यावयाचें नाहीं. शिक्षा भोगण्याचा प्रसंग
आल्यास मी ती आनदाने सोडीन. कारण निष्कारण भोगा-
व्या लागलेल्या शिक्षेने राष्ट्रांतल्या बाणेदार वृत्तीच्या तरुणांच्या
हृदयावर जो आघात होतो, त्याचे फळ पुढे मागे राष्ट्राला चांगलें
असेच मिळते, असा इतिहासाचा नियम आहे. कसेहि असो,
आपण व आपल्या वडिलांनीं मजबद्दल पत्रांत जी सहानुभूति
व्यक्त केली आहे, त्याबद्दल मी आपला चिरकुतज्ञ आहे. माझ्या
आमस्वकीयांनीं मला या बाबतीत अगदीं नाउमेद केलें होतें.
पण आपल्या पत्राने माझा उत्साह द्विगुणित झाला आहे. आणखी-
हि कांही गृहस्थांनीं मला मदत करण्याचे कबूल केलें आहे. आप-
ल्या वडिलांनीं पैशाची मदत करण्याचें कबूल केले आहे; परंतु
तिची आवश्यकता नाहीं. जरूर पडल्यास मी या बाबतीत आप-
णास अवश्य कळवीन. ग्वटल्याचा निकाल होताच आपणास पत्र
लिहितो. आपणहि मधून मधून पत्र पाठवून सर्वांचे कुशल कळ-
वीत असावे. मदन व वसंत यांना आशीर्वाद. रा. वामनराव यांना
सा. न. प्र. करणे. कळावे.

आपला दिनकर.

हें वरील लहानसें पत्र तयार करण्यास दिनकरला बराच वेळ लागला. माल-
तीला पत्र लिहावयाचें आहे, या एका कल्पनेनें तो फार काळजीपूर्वक व अलंका-
रिक असें पत्र लिहीत होता. एकादें वाक्य आवडलें नाहीं, क्षणजे तें खोडावें

आणि असें खोडाग्वोडीचें पत्र मालतीला पाठविणें त्याला प्रशस्त न वाटल्या-मुळें अर्थातच तीन चार पत्रें त्याने लिहिलीं आणि वरील पत्र पसंत करून तेंच पाठविण्याचे त्यानें ठरविलें. पत्र पाकिटांत घालून बंद केल्यावर त्यानें जेव्हां घड्याळांत पाहिलें, तेव्हां रात्रीचे दहा वाजले आहेत, असें त्याला दिसून आलें. तो तेथून तसाच उठला आणि निजण्यासाठीं खोलींत गेला. तो येण्याच्या पूर्वीच खोलींत लक्ष्मी येऊन निजली होती व तिला चांगली झोंपहि लागली होती. बाजूला एक लहानसा दिवाहि जळत होता. इतका वेळ दिनकरच्या हृदयदर्पणावर मालतीचीच मूर्ति प्रतिबिंबित झाली होती; पण खोलींत येऊन ती मंचकावर निजलेली रम्य आणि पवित्र मूर्ति जेव्हां त्यानें पाहिली, तेव्हां अर्थातच त्याचें हृदय लक्ष्मीमय होऊन गेलें. आज त्याचें अंतःकरण उत्साहपूर्ण असल्यामुळें त्यानें लक्ष्मीला जागे केले आणि तिच्याबरोबर अनेक हितगुजाच्या गोष्टी सांगून ती रात्र त्यानें मोठ्या आनंदांत घालविली. दिनकरच्या वर्तनांतल्या हा फरक लक्ष्मीच्या लक्षांत आला; पण त्याचे कारण मात्र तिला उमगले नाही. गरीब विचारी निर्बोध बालिका ! तिला हे कोडे कसें उकलणार ? तिला काव्याची गोडी नव्हती. प्रातिभेची आणि तिची ओळख नव्हती. साधें वागणे आणि पवित्र आचरण एवढेंच तिला माहीत होतें.

पुढच्या सोमवारीं भुसावळ येथील म्याजिस्ट्रेटच्या कचेरीत दिनकरचा खटला सुनावणीस निघावयाचा असल्यामुळें दिनकर अर्थातच त्या दिवसाची वाट पहात होता आणि त्याप्रमाणे तो भुसावळ येथें जाऊन दाखल झाला. धुळ्याचे वकील नारायणराव जोशी, हे त्याला स्टेशनावरच भेटले. दोघांनीं परस्परास नमस्कार केल्यावर नारायणराव म्हणाले, “दिनकरराव, आपणास निष्कारण हेलपाटा पडला. आपल्या तिकिटकलेक्टर साहेबांनीं फिरीद काढून घेतली आणि स्वतः तिकिटकलेक्टरहि कामावरून दूर झाले.”

दिनकर हंसत हंसत आश्चर्यानें म्हणाला, “असें कांहीं होईल, अशी मला कल्पना नव्हती. मी तर ऐकत होतों कीं, ही फिरीद स्वतः रेल्वे-कंपनीच चालविणार.”

“होय. तसा आग्रह स्टेशनमास्तरनें धरला होता; पण वर्तमानपत्रां-

तल्या टीकेच्या भडिमारांनं असिस्टंट ट्रॅफिक सुपरिंटेंडेंट खडबडून जागे झाले आणि ते स्वतःच भुसावळला येऊन चवकशी करून गेले. चवकशी अती त्यांना तिकिटकलेक्टरचेच वर्तन नियम दिसून आले. तेव्हां त्यांनी त्याला बडतर्फ करून फिरीद काढून घेतली. यामुळे मीहि आपली फिरीद काढून घेतली.” ही हकीकत ऐकून दिनकरला अर्थातच आनंद झाला. तो तसाच परतणार होता; पण नारायणरावांनी फार आग्रह केल्यामुळे तो गांवांत गेला व जेवण वगैरे करून नंतर रामपुरास परत गेला. दिनकरकडून ही हकीकत घरांत समजल्यावर सगळ्यांना आनंद झाला, हे निराळे सांगावयाला नको; पण त्याबरोबरच दिनकरची ओतप्रोत खुतीहि मुरू झाली. ‘दिनकर असे केव्हांहि करणार नाही, असे मी पूर्वीच म्हणाले होते’ ह्मणून यमूना ह्मणाली, ‘ही सगळी कुलस्वामिनीची कृपा’ असे यशोदा ह्मणाली. ‘या खटल्याचें कांहीं होणार नाही, असे मी पूर्वीच ह्मणालें होतों.’ ह्मणून भास्करराव ह्मणाले. एकदरीत सर्वच रंग पालटून विसृकाकांच्या घरावरची उदासीनता पार नाहीशी होऊन गेली आणि जो तो दिनकरला शाबासकी देऊं लागला. या एकंदर प्रकाराकडे दिनकरचें मुळीच लक्ष नव्हतें असें झटले तरी चालेल. मालतीला ही हकीकत केव्हां कळवीन असें त्याला झालें होते. थोडासा अवकाश मिळतांच या खटल्याची हकीकत त्याने मालतीला कळविली. या पत्रांत खटल्याच्या हकीकतीशिवाय थोडें काव्य नव्हतें असें कांहीं नाही. चार सहा दिवसांनीं या पत्राचें मालतीकडूनहि उत्तर आलें. त्या पत्रांत शेवटीं तिने लिहिले होते की, “एकदरीने या खटल्यात आपणच यशस्वी झालां, असे ह्मणावयाला कांहीं हरकत नाही. आपण अशा यशस्वी स्थितींत आहांत सर्वांना दर्शन द्यावें अशी माझी फार इच्छा आहे. परीक्षेचा निकाल कळल्यावर आपले येणे मुंबईला होईलच. आपल्या समक्ष भेटीने आहांत सर्वांना खरोखर फार आनंद होईल.” या पत्रानें दिनकरला साहजिक मोठें समाधान वाटलें. दिनकरनेंहि या पत्रास असेच काव्यमय उत्तर पाठविलें. “निराशेनें उद्विग्न झालेल्या हृदयावर आपल्या पत्राने जो परिणाम झाला आहे, तो कळाविण्यास योग्य असे शब्द मला आठवत नाहीत. योग्यास अमृतानें

जितकें बरें वाटतें, तितकेंच समाधान मला आपल्या पत्रानें होतें. आपल्या प्रमाणें माझेहि डोळे आणि मन हीं आपल्या दर्शनासाठीं आतुर झालीं आहेत. परिक्षेचा निकाल लवकरच समजेल आणि तो समजल्याबरोबर मी मुंबईस येणार आहे. या दरम्यान आपणाकडून अशीच उत्साहजनक एक दोन तरी पत्रे येतील, अशी मला आशा आहे. ”

याप्रमाणें दिनकरचा आणि मालतीचा पत्रव्यवहार सुरू होऊन दिनकरला आतां मालतीच्या पत्राची विलक्षण उत्कंठा वाटू लागली. पोस्टाच्या शिपायानें घरीं पत्र आणून देण्याची देखील दिरंगाई त्याला आतां सहन न होऊन तो स्वतःच डांकेच्या वेळेवर पोस्टांत जाऊन हजर होऊ लागला. पोस्ट ऑफीस हणजे त्याला आता एकाद्या तीर्थस्थानाप्रमाणे पवित्र वाटू लागलें. दिनकरने आपल्या मनाची ही पालटलेली स्थिति कोणाच्या लक्षांत येऊ नये हणून बरीच काळजी घेतली होती; तथापि तीक्ष्ण बुद्धीच्या उमाच्या लक्षांत दिनुभावोजीची ही चलबिचल आल्यावांचून राहिली नाहीं. मालतीच्या पत्रव्यवहारांत कांही तरी जादू आहे आणि त्यामुळे दिनुभावोजी लोभवश झाले आहेत, असें वाटून तिने या गोष्टीचा बंदोबस्त करण्याचें योजिले. एके दिवशा दुपारच्या वेळी उमा लक्ष्मीच्या खोलींत गेली आणि झोपी गेलेल्या लक्ष्मीला जागे करून हणाली, “ लक्ष्मी, तू अगदीच अजाण पोर. वेडे, तुझी चोरी झाली, तरी तुला कांहीं त्याची माहिती नाहीं.”

लक्ष्मी खरोखरच अगदी सरळ प्रकृतीची मुलगी होती. तिला या असल्या अलंकारिक बोलण्याचा कांहीं अर्थ समजला नाहीं. ती हंसत हंसत हणाली, “ माझें आणि तुमचें असें वाटलेलें थोडेच आहे. माझे ते तुमचें आणि तुमचें तें माझें. आतां सांगा पाहू काय चोरीला गेलें तें ? ”

उमा किंचित् तिच्या जवळ सरकून हणाली, “ लक्ष्मी, भावोजींना आपल्या मुठींत ठेवण्याचें कांहीं तुला साधत नाहीं. त्यांचें मन तुझ्या ताब्यांत नसल्यामुळें तें दुसरें कोणी नेणार नाहीं का ? ”

उमाचे हे शब्द ऐकून लक्ष्मीचा चेहरा किंचित् खिन्न झाला. ती हणाली, “ उमाताई, स्वतःचें मन देखील स्वतःच्या ताब्यांत रहात नाहीं

मग दुसऱ्याचें मन मी कसें ताब्यांत ठेवणार ? ती काय कडीकुलुपांत ठेवण्यासारखी वस्तु आहे ? ”

“ कुलुपांत ठेवण्यासारखी वस्तु नाहीं हें खरें; पण त्यावर पाहारा ठेवा-
वयाला नको का ? नुसती डोळ्यांची नजर तरी ठेवायला हवी. ”

“ ते आपलें स्वतःचें मन संभाळावयाला असमर्थ आहेत, नाहीं ? ”

“ होय. असें मला तर वाटतें. तूच सांग ते तुझ्यावर पूर्वींसारखें प्रेम करतात ? ”

लक्ष्मी लाजून हसणाली, “ हे काय विचारतां ! मला तर वाटते त्या वावर्तीत माझ्यासारखी नशीबवान् कोणीच नाहीं. ”

“ छे ! मला नाही तसे वाटत. अलीकडे त्यांचें मन अस्वस्थ आहे, असें मला वाटतें. पूर्वीं भावोजी सुद्धीत घरीं आले ह्मणजे केव्हां रात्र होईल आणि तुझ्या ग्योर्लीत जाईन असें त्यांना होत असे; पण आतां माडीवर जाऊन रात्रीचे लिहीत काय वसतात, नी वाचीत काय वसतात, त्याकडे तुझे लक्ष आहे ? ”

“ त्यांना लिहिण्या वाचण्याचा विशेष नाद आहे, तेव्हां त्या वावर्तीत त्यांना कसा दोष देऊं ? माझें असावें तसे लिहिण्यावाचण्याकडे लक्ष नाहीं, ह्मणून त्यांना किती तरी वाईट वाटतें. केव्हां केव्हां ते रागावतात देखील. ”

“ मीं त्यांना काल ह्मटलें, भावोजी, आतां रात्रीचे दहा वाजून गेले, जा जाऊन निजा, तर मला ह्मणाले, ‘ मला लवकर झोंप येत नाहीं. ’ मीं ह्मटलें, ‘ मग झोंप लागेपर्यंत गप्पा गोष्टी सांगत बसा. ’ तेव्हां ह्मणाले, ‘ तुम्ही तुमच्या धाकट्या जाऊवाईला त्या विद्येत अगदींच मागे ठेवले आहे. ’ त्यावरून मीं ओळखलें कीं तुझ्याशीं ते कांहीं मोकळ्या मनानें वागत नाहीत. तूच सांग बरें, ते अलीकडे मोठ्या आतुरतेनं पोस्टांत कां जातात ? ”

“ आलेलें पत्र आणण्यासाठीं. ”

“ पण तें पत्र कोणाचें तें तुला माहीत आहे ? ”

“ बहुतकरून त्यांच्या स्नेह्यांचीं पत्रें असावीत. लग्नाच्या वेळीं जे स्नेही आले होते, त्यांच्याविषयीं ते अनेक गोष्टी मला सांगतात. ”

“छेः! तू अगदीच भोळी आहेस. त्यांना कोणाचीं पत्रं येतात, तें मला माहीत आहे. एक पत्र मी पाहिलें देखील होतें.”

लक्ष्मी केंविलवाण्या स्वरानें हणाली. “उमाताई, मला सांगाना कोणाचीं पत्रं येतात ते.”

“तें तुला मी मग सांगेन. त्या आधीं तू एक काम कर. आजराचीं भावोजींना हणायें, तुम्ही मुबईला ज्या मुलांना शिकवायला जातां, त्यांना शिकवायला जात जाऊं नका.”

“पण ते माझें कसें ऐकतील ? ते हणतील तेथें पंधरा रुपये शिकवणीचे मिळतात, तें नुकसान मी कां करून घेऊं ? ”

“तू त्यांना सांग कीं, त्या रुपयांची तजवीज घरांतून होईल हणून.”

लक्ष्मी क्षणभर स्तब्ध राहिली. नंतर विनम्रतेने म्हणाली, “उमाताई, तुम्ही हें सगळें मला उलगडून सांगाल तर माझ्यावर फार उपकार होतील. तेथें त्यांनीं शिकवायला जाऊं नये, असें तुम्हाला कां वाटते ? ”

उमाहि क्षणभर स्तब्ध राहून उद्विग्नतेनें म्हणाली, “लक्ष्मी, मोठेंसें काळजी करण्यासारखे नाही; पण दिनुभावोजींना आतांच सावध केलेले वरें. तुझ्या सौंदर्याप्रमाणे तुझा स्वभावहि सुंदर असल्यामुळे अर्थातच जगाची पारख करण्यास तो समर्थ नाही आणि म्हणूनच तुला दिनुभावोजींच्या स्वभावाचें निरीक्षण करतां येत नाही. अंतःकरणांतल्या पूज्य भावनेमुळे त्यांचें प्रत्येक करणें तुला चांगलेंच दिसतें. ते मुबईला ज्या वामनरावांच्या घरीं मुलांना शिकवायला जातात, त्यांना सोळा सतरा वर्षांची मालती या नांवाची अविवाहित मुलगी आहे. या मुलीलाहि दिनुभावोजी शिकवीत असतात. तिलाच दिनुभावोजी वारंवार पत्र पाठवीत असतात आणि तीहि त्यांना पत्रावर पत्रें पाठवीत असते.”

लक्ष्मी उदासीनतेनें म्हणाली, “पाठवीना विचारी. त्याच्याशीं मला काय करावयाचें आहे ? ”

उमा किंचित् रागानें म्हणाली, “त्याच्याशीं तुला काय करावयाचें आहे ? लक्ष्मी, तुला वेड तर नाहीं लागलें ? ती तरुण, भावोजीहि तरुण; तेव्हां त्या दोघांच्या पत्रव्यवहाराचा तुला कांहींच अर्थ समजत नाही ना ? ”

निराशेनें एक दीर्घ श्वास सोडून लक्ष्मी म्हणाली, “ ती काय त्यांच्या वर प्रेम करते ? ”

“ तें मी काय सांगूं ? मला जें समजलें तें मीं तुला सांगितलें. तुझें घर तुला सांभाळावयाचे असल्यास सांभाळ ! ”

“ पण ते वामनराव तर सुधारक आहेत ? ते कांहीं मालतीचा त्यांच्याबरोबर विवाह होऊं देणार नाहीत. ”

“ वेडे, विवाहावांचून दोघांत प्रेमभाव कांहीं वाढणार नाही ना ? लक्ष्मी, तू खरोखरच फार भोळी आहेस. ते वामनराव पक्के सुधारक आहेत हें मला समजलें आहे. एक बायको असतां दुसरी करण्यास या सुधारकांनीं पूर्ण प्रतिवध घातला आहे, पण त्याबरोबरच स्त्रीपुरुषांना एकमेकांत मिसळण्यास त्यांनीं पूर्ण मोकळीक ठेवली आहे. यामुळें केव्हां केव्हां फार विलक्षण प्रकार होतात. ”

हे ऐकून क्षणभर लक्ष्मी स्तब्ध बसली होती. नंतर डोळ्यांत पाणी आणून म्हणाली, “ उमाताई, तुम्ही म्हणतां ते सगळे खरे; पण त्यांना मी आपल्या मुठांत ठेवीन असे माझ्या आंगीं तरी कोणते गुण आहेत ? जे नाशिवांत असेल, तें होईल ! ”

लक्ष्मीचे हे शब्द ऐकून उमाच्याहि डोळ्यांतून दोन अश्रू गळाले. तिनें लक्ष्मीला आपल्या हृदयाशीं कुरवाळून धरून तिचे डोळे पुसले आणि ती मनोमय परमेश्वराची करुणा भाकून म्हणाली, “ देवा, या सोन्याच्या पुतळीची माती न होवो, म्हणजे झाले ! ”

यानंतर लवकरच परिक्षेचे निकाल प्रसिद्ध झाले व त्यांत दिनकर, दिवाकर व दिनकरचे तिघे स्नेही पास झाल्याचें समजलें. या बातमीनें अर्थातच सगळ्यांना आनंद झाला. या वेळींहि मालतीनें दिनकरला पत्र पाठवून गोड गोड शब्दांनीं तिनें त्याचें अभिनंदन केलें. दिनकरनेंहि पत्रोत्तर पाठवून कृतज्ञता प्रगट केली. हळू हळू हे सुटीचे दिवस संपत आल्यावर पुढील योजनेसाठीं दिनकरनें मुंबईस जाण्याची पुन्हां तयारी केली. दिवाकरहि त्याच्याच बरोबर मुंबईस जाणार होता. दुरुन्या दिवशीं दिनकर आतां मुंबईला जाणार असें जेव्हां नक्की ठरलें, तेव्हां आज सांगेन

उद्यां सांगेन अशा विचाराने सांगण्यास कचरणान्या लक्ष्मीने मोठे धैर्य केले आणि दिनकर रात्री खोलीत आल्यावर मोठ्या कष्टाने तिने त्या नांवडल्या विषयासंबंधाने बोलण्यास आरंभ केला. ती म्हणाली, “तुम्ही मुंबईहून परत केव्हां येणार ?”

“लवकरच येईन असे म्हणतो. दिवाकराच्या पुढील ‘कोर्स’ ची व्यवस्था करावयाची आहे. तसेच मी पुढे काय करावयाचें हेंहि ठरवावयाचें आहे. पुढें शिकावयाचें ठरल्यास मी तेथेंच राहीन; पण कांहीं नौकरीचा योगायोग आल्यास मग मात्र घरीं कांहीं दिवस राहून नंतर नौकरीवर जाईन. जर रामपुराला परत येण्याचे ठरले, तर तुझ्यासाठीं काय आणू ?”

लक्ष्मी म्हणाली, “मला कांहींहि आणू नका. तुम्ही इकडे येऊन कांहीं दिवस रहावे, एवढीच माझी इच्छा आहे; पण जर मुंबईस रहावयाचें ठरले तर—”

लक्ष्मी इतकेच म्हणून थांबली. पुढे तिची जीभच हलेना. लक्ष्मीला बोलतांना मध्येच थांबलेली पाहून दिनकर हंसत हंसत म्हणाला, “मुंबईला रहावयाचें ठरले तर काय ?”

“तुम्हांला कांहीं मी सांगणार आहे; पण तुम्ही माझे म्हणणें ऐकाल का ?”

“हो अवश्य. पण ऐकण्यासारखें असल्यास. तूं भलतेंच कांहीं सांगितल्यास मी कसें ऐकूं ?”

“मी भलतेंच कशाला सांगूं; पण मी चांगलें सांगितले, तर ते तुम्ही ऐकाल ना ?”

पुन्हां पुन्हां लक्ष्मीचा तोच प्रश्न ऐकून दिनकरला साहजिक आश्चर्य वाटलें. तो म्हणाला, “तुजें काय म्हणणें आहे, तें तर मला अगोदर सांग; मग ऐकावयाचें कीं न ऐकावयाचें तें मागाहून ठरवितां येईल.”

लक्ष्मी लाजत लाजत म्हणाली, “तुम्ही मुंबईला ज्या गृहस्थांकडे मुलांना शिकवायला जात असतां, त्या गृहस्थांकडे जात जाऊं नका.”

लक्ष्मीचे हे शब्द ऐकून दिनकर एकाद्या अपराध्याप्रमाणें लज्जित झाला.

तथापि तो भाव मुखावर न दाखवितां दिनकर म्हणाला, “ त्यांच्या मुलांना शिकविण्यांत दोष तो कोणता ? शिवाय ती शिकवणी सोडली असतां दरमहा पधरा रुपयांचें नुकसानहि होणार ! ”

“ पण तुम्हाला कांहीं जन्मभर शिकवण्याच करून रहावयाचें नाहीं ना ? गेल्याबरोबर कोठें तरी नौकरीची व्यवस्था करा. नौकरी लागेपर्यंत अडचण असली तर माझी मोहनमाळ मोडून ती अडचण दूर करा. मी ती घालीत नाहीं, हे तुम्हाला माहीत आहेच. ”

लक्ष्मीकडून अशा प्रकारची सल्ला मिळेल, अशी दिनकराला कल्पनाहि नसल्यामुळे तो साहजिकच गोधळून गेला. तो जिला अज्ञान समजत होता, त्याच लक्ष्मीने ही अगदीं साधी गोष्ट सुचवितांच दिनकरचें चित्त बाबरल्यासारखे झाले. आपल्या स्वतःच्या मनःस्थितीचा टाव लक्ष्मीने काढला कीं काय ? अशीहि त्याला भीति वाटू लागली. तो म्हणाला, “ तुझा दागिना विकण्यावद्दल तुला विशेष वाईट वाटावयाचें नाहीं; पण तसें करतांना मला किती वाईट वाटेल, याची तुला कल्पना नाहीं. उलट उमावैनींना मोहनमाळ करण्यासाठीं मी कांहीं तरी उद्योग करणार आहे. तो न करतां घरांतली एक माळ नाहींशी करणे, हे किती बरें मला लाजिरवाणें आहे ! ”

“ ते कांहींहि असो, तुम्ही वामनरावांच्या घरीं यापुढे जाऊ नका म्हणजे झाले. ”

“ कां ? ”

लक्ष्मी यावर कांहीं बोलली नाहीं. ती थोडा वेळ स्तब्ध राहून नंतर म्हणाली, “ तुम्हाला वारंवार पत्रे कोणाचीं येतात ? ”

लक्ष्मीचा हा प्रश्न ऐकून दिनकरचा चेहरा निरुत्तर झाल्यासारखा दिसला. पण गप्प राहिल्यास लक्ष्मीला अधिकच संशय येईल, असें जाणून तो मोठ्या सफाईनें ह्मणाला, “ पत्रे अनेकांचीं येतात. रामभाऊ, विश्वनाथ, पांडुरंग हे सगळेच मधून मधून पत्रे पाठवितात. ”

“ आणि मालतीचें पत्र येतें कीं नाहीं ? ”

आतां मात्र दिनकरचा चेहरा एकाद्या अपराध्याप्रमाणें खिन्न दिसूं लागला. तो आश्चर्य दाखवून ह्मणाला, “ मालतीचें पत्र ? तुला कोणी सांगितलें ? ”

“ कोणी सांगितलें नाहीं. तुझी सांगावयाला पाहिजे; पण तुझी मला कांहींच सांगत नाहीं. तुमच्या विश्वासाला मी तितकी पात्रच नाहीं. आतां तरी सांगा मालतीकडून पत्रावर पत्रें येतात कीं नाहीं तें ? ”

अशा प्रकारें हृदयावर लक्ष्मीकडून आघात होतील, अशी दिनकरला कल्पनाहि नसल्यामुळे लक्ष्मीच्या या प्रश्नाने त्याची स्थिति मोठी नाजुक झाली. तो ह्मणाला, “ ती मला केव्हां केव्हां पत्र लिहिते, ह्मणूनच मला वाटते तिच्या येथली शिकवणी तूं सोडावयाला सांगतेस ? ”

“ होय. केवळ तेवढ्याचसाठीं नाहीं, तर तुमच्या स्वतःच्या कल्याणासाठीं. माझ्याविषयीं तुमच्या अंतःकरणांत जर खरोखरच दयामाया असेल, तर वामनरावांच्या घरीं न जाण्यांतच आपणा दोघांचा फायदा आहे.”

असें ह्मणतां ह्मणतांच लक्ष्मीचे डोळे पाण्यानें भरून आले. आतां मात्र दिनकरच्याने राहवेना. तो तिला आपल्याजवळ घेऊन आणि तिचे डोळे पुसून ह्मणाला, “ हे तुला उमावैनीनें कांहीं तरी सांगितलेलें दिसतें. मालतीनें पत्रें पाठविलीं ह्मणून त्यांत विघडतें कोठें ? तूं पाहिजे तर स्वतः तीं सगळीं पत्रें वाचून पहा म्हणजे तूं संशयाला कशी बळी पडली आहेस, तें तुझें तुलाच समजून येईल.”

यावर लक्ष्मी क्षणभर स्तब्ध राहिली. नंतर ह्मणाली, “ ती मालती फार सुंदर असेल नाहीं ? ”

“ छेः ! सौंदर्याच्या बाबतींत ती तुझ्या पासंगाला देखील लागावयाची नाहीं. तूं तिच्यापेक्षां किती तरी सुंदर दिसतेस ! ”

“ तर मग तुम्ही तिच्यावर एवढें प्रेम कां करतां ? ”

“ मी तिच्यावर प्रेम करतो ? अगदीं खोटी गोष्ट. तिच्याकडे तशा दृष्टीनें पाहण्याची मला अजून बुद्धीच झाली नाहीं. तिचा माझा संबंध केवळ पंधरा रुपये पगाराचा. ”

“ तेवढाच संबंध असेल, तर तेथली शिकवणी सोडून दुसरीकडे शिकवणी घरा. ती शिकवणी न सोडण्याचा तुमचा तरी एवढा आग्रह कां ? ”

लक्ष्मीला आपल्या हृदयाशीं कुरवाळून दिनकर ह्मणाला, “ तुझ्या डोक्यांत हें कांहीं तरी खूळ शिरलें आहे, आणि या वेळीं जर मी ही

शिकवणी सोडली, तर तुझा आणि तुझ्याबरोबर घरांतील इतरांचा संशय अधिकच बळकट होईल. मालतीच्या भयाने ही शिकवणी मी सोडली, असे दुसरेहि ह्मणतील. ह्मणून कांहीं दिवस गेल्यावर ही शिकवणी मी सोडीन. तुला उगीच कोणी तरी कांहीं सांगितलें आहे, त्यावर तूं मुळींच विश्वास ठेवूं नकोस. तुला हें सगळे उमावैनीनें शिकविले असावें. मालतीकडून आलेलीं पत्रें तिला मी दाखविलीं होतीं. आता तूच असा विचार करून पहा कीं, त्या पत्रांत जर तसें कांहीं सशयास्पद असतें, तर तीं पत्रें उमावैनीला दाखविलीं असतीं कां ? 'एका तरुण मुलीनें लिहिलेलीं पत्रे' एवढ्यावरून ही कांहीं तरी भलतीच इमारत उमावैनीने रचलेली दिसते. तेव्हां यासबधानें तूं कांहीं देखील मनांत आणू नकोस. नजि आतां. रात्र बरीच झाली. "

दिनकरचे हे शब्द ऐकून लक्ष्मीनें आंथरुणाला पाठ लावली आणि तिला झोंपहि लागली; पण दिनकरला मात्र त्या रात्री चांगली झोंप लागली नाहीं. अपराधा माझून अपराध आपण करित चाललो आहों, ही जाणीव त्याच्या अंतःकरणाला जेव्हां उत्पन्न झाली, तेव्हां त्याचें चित्त साहजिक व्यग्र झाले. जिनें आपणावर सर्वस्वी विश्वास टाकला आहे, तिच्याशीं आज आपण वंचना केली, हें शल्य त्याच्या हृदयास सारखें बोंचत राहिल्यामुळे ती रात्र दिनकरला आंथरुणावर झोंपेवाचून काढावी लागली. निर्मळ अंतःकरणाच्या लक्ष्मीला मात्र गाढ झोंप लागली होती. पतीचें हृदयकपाट निष्कपट आहे हें त्या साध्या व सरळ प्रकृतीच्या लक्ष्मीला दिनकरनें भासविल्यामुळे विचारी स्वतःस धन्य मानून सुखस्वप्नें पहात होती. या स्वप्नसृष्टींत दिनकरनेहि थोडासा सचार केला नाहीं, असें कांहीं नाहीं; पण मालतीनें ते वाजाच्या पेटींतून सतपस्वराचे मधुर अरोहाबरोह काढावेत तोंच तेथें लक्ष्मीचा विजेप्रमाणे प्रवेश होई आणि त्यामुळे दिनकर त्या स्वप्नांतून खडबडून जागा होत असे.

प्रकरण आठवें.

दिनकर व दिवाकर मुंबईस येऊन पोहोचल्यावर एक दोन दिवसांच्या आंत रामभाऊ, विश्वनाथ व पांडुरंग या तिघांना मालतीचा व दिनकरचा कांहीं पत्रव्यवहार झाल्याचे समजलें व तो पाहण्यासाठीं या तिघांनींहि दिनकरला विशेष गळ घातली. हें एक दिनकरला मोठे संकटच वाटलें. पत्रव्यवहार दाखवूं नये, तर त्यांना विलक्षण संशयः येणार आणि दाखवावा तर नसते श्लेशार्थ काढून या सगळ्यांची भयकर टीका सुरू होणार; अशा दुहेरी अडचणींत दिनकर सांपडला होता. पण या पत्रव्यवहारा-संबंधाने त्याला थोडा अभिमान वाटत होता, हेंहि येथे सांगितलें पाहिजे. एका सुशिक्षित तरुणीनें आपणाशीं पत्रव्यवहार करून आपला कसा गौरव केला, हें त्या तिघांच्या दृष्टीपत्तीस आणावे असेहि त्याला वाटत होतें. अशी गुंतागुंतीची दिनकरची मनस्थिति असतां त्या तिघांनीं फार आग्रह केल्यावर थोड्या अभिमानानेंच तो पत्रव्यवहार त्यानें त्या तिघांना पाहण्यासाठीं दिला. तीं सगळीं पत्रे क्रमानें व व्यवस्थितपणें एका मुदर रेशमी रुमालांत गुंदाळलेलीं पाहतांच त्या पत्रांना दिनकर किती महत्व देत आहे, हें त्या तिघांच्याहि लक्षांत आलें. रामभाऊ तो रुमाल पाहून हंसत हंसत ह्मणाला, “दिनकर, रुमाल मोठा छान आहे रे; पण या पत्रांना गंध फुलें कां वाहिलीं नाहीं?”

पांडुरंग ह्मणाला, “भलतेंच कांहींतरी. तीं सुधारकाच्या मुलीचीं पत्रे. त्या पत्रांची जर गंधपुष्पांनीं पूजा केली, तर तें एक प्रतिमापूजनच झालें, आणि सुधारक तर प्रतिमा पूजनासारखा मोठा अपराध केव्हांच करित नाहींत. अर्थात् मालतीला जी गोष्ट बरी वाटणार नाहीं. ती दिनकर कशी करील?”

विश्वनाथ ह्मणाला, “गड्यानों, थोडा वेळ गप्प बसा. मला हीं पत्रे शांतपणें वाचू द्या.” असें ह्मणून विश्वनाथानें तीं पत्रे क्रमानें वाचण्यास आरंभ केला. सगळीं पत्रे काळजीपूर्वक वाचून पाहिल्यावर तो ह्मणाला, “कां दिनकर, कसें काय आहे? ‘डोन्ट फॉल इन लव्ह वुइथ दूर, असें

मी तुला पूर्वीच ह्मणालों नव्हतों ? या सगळ्या पत्रांचा रंग मला तर कांहीं निराळाच दिसतो. विस्तवाजवळ तूप घट्ट राहणें, हे अपरिहार्य आहे.”

विश्वनाथाचे हे शब्द ऐकून सगळे मोठ्याने हसले. दिनकर मात्र गंभीर स्वराने ह्मणाला, “ उगीच तर्क वितर्क लढवून त्या सुशिक्षित तरुणीसंबंधानें तोंडाला येईल ते बोलूं नका. तिच्या हातची पत्रे आहेत, त्यावरून काय पहावयाचें असेल ते पहा.”

रामभाऊ ह्मणाला, “ अहाहा, जणूं काय आह्मी हा जसा एकाद्या महान पतिव्रता स्त्रीचाच अपमान केला. परक्या पुरुषाला हात हात लांबीची पत्रे लिहिणाऱ्या स्त्रीला मान अभिमान असतो कीं नाहीं, याचीच मला शंका आहे.”

पांडुरंग ह्मणाला, “ ती तरुणी कितपत विकारवश झाली असेल, ते ईश्वरास माहीत; पण तीं पत्रे ठेवण्याची तन्हा, त्या तरुणीविषयींचा अभिमान आणि या पत्रव्यवहाराचा दिनकरचा अहंकार, इतकी एकत्र केली ह्मणजे दिनकर मात्र विकारवश झाल्याचें स्पष्ट दिसते. दिनकर, सांभाळ. तू आपले स्वतःचें तर नुकसान करून घेशीलच; पण त्या घरच्या गृहदेवतेचें तू नुकसान करीत आहेस, याबद्दल आह्माला फार वाईट वाटतें. वरे, त्या सुशिक्षित तरुणीचा तरी कांहीं फायदा करून देशील, तर तसे देखील मला वाटत नाहीं. तिचेहि तूं नुकसानच करणार, असे मला पुढचे भविष्य दिसूं लागलें आहे. उगीच काव्यमय कल्पनानी वेडा होऊन सगळ्यांच्याच सुखावर पाणी ओतूं नकोस.”

आपण कांहीं चुकत आहों अशी दिनकरची कल्पनाच नव्हती. त्याला आपल्या स्नेह्याचे हे ह्मणणे अर्थातच पसंत पडलें नाहीं; पण त्यांना काय उत्तर द्यावे, हेंहि त्याला सुचेना. तो कांहींसैं त्रासल्यासारखे करून ह्मणाला, “ काव्यमय कल्पनांनीं सुखावर पाणी ओतलें जाते; हा एक नवीनच शोध दिसतो. माझी तर अशी समजूत आहे कीं त्यामुळें सुखाची वृद्धि होते.”

विश्वनाथ ह्मणाला, “ दिनकर सुखाची वृद्धि होते हें खरें; पण ती कोठें, तर स्वप्नसृष्टींत. प्रत्यक्ष व्यवहारांत सुखापेक्षां दुःखच अधिक मिळेल.

तू या मुखाच्या मागे लागतां लागतां अखेरीस कोठें जाऊन पडशील, तें परमेश्वराला माहीत. वास्तविक व्यवहार असा आहे कीं, मुख हें समाधानांत आहे. परमेश्वरानें जी स्थिति दिली असेल, त्या स्थितींतच मुखाने रहावयाचें, ही आह्मां आर्यांची प्रवृत्ति आहे; आणि मुखाचा शोध करित हिंदावयाचें ही संस्कृति अलीकडे पाश्चात्यांपासून कित्येकांनीं उसनी घेतली आहे; पण ज्या संस्कृतीने पाश्चात्यांतच अनेक कलह निर्माण करून ठेवले आहेत, त्या मार्गाला संस्कृति ह्मणून ह्मणण्याची देखील लाज वाटते. पाश्चात्यांचें अनुकरण आम्ही अनेक वास्तवीत करावयास पाहिजे; पण आमचे मानसिक स्वास्थ्य नाहीसे होईल. असल्या अनुकरणांना मात्र आम्ही शिवतां देखील कामा नये. तरुण स्त्री-पुरुषांनी एकमेकांशीं सलग्नीने वागणें, हें दुरून कितीहि गोड दिसले, तरी युक्त नाही. आपल्या कानावर प्रत्यहीं अशा गोष्टी किती तरी येतात. परक्या स्त्रीशीं एकांतांत बोलत बसणे, तिला बाहेर फिगवयाला घेऊन जाणे वगैरे प्रकार आरम्भी मोहक वाटले, तरी शेवटीं भयावह होतात. मनाचा निग्रह हा एक पौष्पाचा भाग आहे. बंधुभगिनी समाज एकत्र करणे ही पुष्कळांना सुधारणा वाटते; पण या सुधारणेचीं कडू फळे आतां स्पष्ट दिसूं लागली आहेत. ”

यावर चांगलें सणसणीत उत्तर देण्याच्या ऐंटीने दिनकर ह्मणाला, “तुम्ही अगदीं धुद्र बुद्धीचे आहां. या बुद्धीनें कोणत्याहि गोष्टीचा विचार केल्यास तुम्हांला चांगलें असे कांहींहि दिसणार नाही. ”

पांडुरंग हंसत हंसत ह्मणाला, “अरे, आपण सगळे धुद्र बुद्धीचे आणि हा उदार बुद्धीचा. याचें अंतःकरण ग्योस्वरच मोठे आहे. तसें नसतें तर त्यांत दोन तरुणींच्या प्रतिमेचा कसा समावेश झाला असता ? ”

हें ऐकून सगळ्यांना हंसूं आलें. रामभाऊ ह्मणाला, “मला वाटतें हा आमच्याहिपेशां धुद्र बुद्धीचा आहे. त्या मालतीशीं थोडें संघटन होतांच यानें स्वतःच्या गृहलक्ष्मीची अवहेलना मांडली आहे. हे समाज-सुधारक स्त्रियांचा किती सन्मान ठेवतात, हें जर कोणास पहावयाचें असेल, तर तें याच्या स्त्रीला विचारलें असतां स्पष्ट दिसून येईल. दिनकर, झालें

तें झालें. आतां यापुढें तूं वामनरावांच्या येथें शिकवायला जाऊं नकोस ह्मणजे झालें. ”

दिनकर स्वतःच्या स्त्रीची अवहेलना करित आहे, असा आरोप जेव्हां या विद्यार्थ्यांनीं दिनकरवर केला, तेव्हां दिनकरचा चेहरा खरकन् उतरला. त्याच्या हृदयालाहि ते शल्य वोचत होतें. अपराध कबूल करून मोकळें व्हावें; असे त्याला या वेळीं वाटले. तो ह्मणाला, “ ही शिकवणी सोडण्याचा उपदेश आमच्या राणीसरकारनेंहि मला केला. ”

विश्वनाथ ह्मणाला, “ तर आपला प्रेमोदाधि कोणत्या चंद्रिकेला पाहून उसळ्या मारतो, हे तिला समजलें तर ? टीक झालें. ”

दिनकर ह्मणाला, “ प्रथम तिला नुसता सशयच आला होता; पण उमावैनीकडून अथवा कशा तरी रीतीने सगळी माहिती तिनें मिळविली आहे, असें मला दिसून आले. ”

“ तूं सग तिला काय सांगितलेंस ? ”

“ मीं सगळ्या गोष्टी नाकबूल केल्या. ”

पांडुरंग रागाने ह्मणाला, “ त्या सरळवृत्तीच्या मुलीशीं प्रतारणा केलीस? ओडिंग इन्सन्ट टू इन्जुरी? अहाहा! काय पण हे उदार प्रकृतीचे लक्षण! दिनकर, त्या विचारीला तुला फसवितां आलें; पण आह्मांला फसविणे शक्य नाही. ”

दिनकर अडखळत ह्मणाला, “ तुह्मांला फसवावें अशी माझीहि पण इच्छा नाही. तसें असते तर हीं पत्रे मीं तुह्मांला दागविलीच नसतीं. मालतीच्या एकंदर गुणावर मी लुब्ध झालों आहे, हें खरें; पण त्याचा अर्थ तुम्ही भलताच कांहीं तरी करू नका. पुष्कळ पुष्कळांच्या गुणांवर लुब्ध होतात; ह्मणून त्यांत वाईट हेतु असतो, असे कांहीं नाही. ”

रामभाऊ हंसत हंसत म्हणाला, “ दिनकर शर्मणाम् प्राणित प्रेमविज्ञानशास्त्रे प्रथमोऽध्यायः प्रारभ्यते. दिनकर, ही चर्पटपजरी पुरी कर. तुझ्या आंगां जर कांहीं मनुष्यत्व असेल, तर अजून स्वतःला सांभाळ. मला तर वाटतें, तूं सगळ्याशींच अन्यायानें वागत आहेस. ”

दिनकर म्हणाला, “ यांत अन्याय कसला ? एकाद्या वागेंत सुंदर गुलाबाचें फूल उगललेलें पाहून त्याचा वास घेण्याची तुम्हांला इच्छाच

होत नाही ना ? आकाशांत उज्ज्वल तारका दृष्टीस पडल्यावर तिच्याकडे कौतुकाने तुम्ही पहात नाही ना ? ”

“ कविवर्य, आपलें हें कवित्व राहूं द्या. दुरून येणाऱ्या सुवासाच्या लहरीनें तुझें समाधान होणार नाही. तें फूल तोडून मस्तकावर धारण करण्यापर्यंत तुझी मजल गेली आहे. ”

“ माझी इच्छा कशीहि असो; पण वस्तुस्थितीकडे थोडे लक्ष द्याल कीं नाही ? आकाशांतली तारका केव्हां कोणाच्या हातीं लागली आहे ? ”

“ ती हातीं लागणें न लागणें हें निराळे: पण मालतीविषयीं तुझ्या मनांत प्रेम उत्पन्न झालें आहे कीं नाही, ते सांग पाहूं. ”

“ ही गोष्ट मी नाकबूल करीत नाही; पण प्रेम म्हटले कीं, तेथें सगळे वाईट हेतु असतात, असे तुम्हाला कां वाटतें ? मित्रप्रेम, बंधुप्रेम, मातृप्रेम, हेंहि एक प्रकारचे प्रेमच आहे. माझ्या समजुतीप्रमाणे प्रेमाचे तीन प्रकार आहेत. एक शारीरिक प्रेम. हे अर्थात् निकृष्ट असतं. पतिपत्नीचे प्रेम हें शारीरिक प्रेम होय. मानसिक प्रेम हे शारीरिक प्रेमापेक्षां उच्च असते. स्वदेशप्रेम, बंधुप्रेम, हे मानसिक प्रेम होय; आणि तिसरे अत्यंत उच्च असें आध्यात्मिक प्रेम होय. जगाला विसरून जाऊन केवळ परमेश्वराच्या ठिकाणीं लीन होणे हे आध्यात्मिक प्रेम होय. अर्थात् माझें मालतीवर जें प्रेम आहे, ते मानसिक प्रेम होय. या प्रेमाला इन्टलेक्चुअल लव्ह असेंहि म्हणतां येईल. ”

या वेळीं रामभाऊनें ‘ हियर हियर ’ ह्मणून टाळ्या वाजविल्या. नंतर तो ह्मणाला, “ तुझ्या स्त्रीचें तें शारीरिक अतएव निकृष्ट प्रेम तुला नावडल्यामुळें तूं या मानसिक प्रेमाच्या मार्गे लागून लोकांच्या बागेतलीं गुलाबाचीं फुले शोधित फिरत आहेस ! दिनकर, लक्षांत ठेव. हा गुलाबाच्या फुलांचा शोक बरा नाही. एकादे वेळीं गुलाबाचे तीक्ष्ण काटे हाताला बोटल्यास त्या वेदनांची आठवण तुला जन्मभर राहील. ”

पांडुरंग ह्मणाला, “ उत्क्रांति तत्त्वाच्या दृष्टीनें पाहिल्यास मनुष्यानें क्रमाक्रमानें आध्यात्मिक प्रेमाकडे जावें, असेंच कोणास ह्मणतां येईल; पण दिनकरला हा सरळ न्याय पसंत नाही असे दिसते. प्रापंचिक कर्तव्यें सगळीं

संपलीं आणि मग हा या मानसिक प्रेमाच्या मार्गे लागला आहे, तर याला आम्हीं नांवें ठेवलीं नसतीं; पण विवाहित स्त्रीला विपन्नावस्थेत टाकून 'सिस्टर्स अँड ब्रदर्स' म्हणून समाजोन्नतीसाठी आपल्या मानसिक प्रेमाचें प्रदर्शन करण्यास निघाला आहे. दिनकर, खरें सांग. तुझ्या स्त्रीचें तुझ्यावर जें प्रेम आहे, त्या प्रेमाला तू तामसिक प्रेम समजतोस ना ? ”

पांडुरंगानें हा शेवटचा प्रश्न दिनकरला इतक्या गंभीर व खणखणीत स्वराने केला की, तो ऐकून दिनकरचें अतःकरण थरारल्यावांचून राहिलें नाहीं. तो कांहींसा गोधळून म्हणाला, “ त्या प्रेमाला काय म्हणावें, तें मला निश्चितपणे सांगतां येत नाहीं; पण तें उच्च प्रकारचें प्रेम कांहीं म्हणतां येणार नाहीं. ते केवळ लौकिकप्रेम होय. गतानुगतिक असे देखील म्हणता येईल. ”

पांडुरंग पुन्हां पूर्ववत त्वेपाने म्हणाला, “ अशी जर तुझी समजूत असेल, तर दिनकर, तुला मी आज स्पष्ट सांगतां कीं, तुझ्या डोक्यांत भलतेंच वेड शिरले आहे आणि या वेडाला जर तूं चिटकून राहिलास, तर मानसिक सौख्याची आणि तुझी केव्हांच गाठ पडणार नाहीं. कल्पवृक्षाच्या छायेत बसूनहि मूर्ख जसा दरिद्री राहतो किंवा कामधेनू जवळ असूनहि उपाशीं मरतो, त्याप्रमाणें तुझ्या घरांत सुखाचा गड्डा असून तूं वेड्याप्रमाणें सुखाचा शोध करीत हिंडत आहेस. आज तुला ती देवतेप्रमाणें पवित्र अशी गृहलक्ष्मी तामसिक प्रेमाची पुतळी वाटत आहे; पण असा एक दिवस उगवेल कीं, तिच्यासाठीं तुला अश्रू ढाळावे लागतील. ”

यानंतर सगळेच थोडा वेळ स्तब्ध बसले होते. दिनकरचा चेहरा तर बराच म्लान झाला होता. तो खिन्न होऊन बसलेला पाहून या तिघांनीं तो विषय तसाच सोडला आणि पुढील शिक्षणासंबंधाने त्यांच्यांत वाद-विवाद सुरू झाला. दिनकरनें एम्. ए. च्या परीक्षेत गणित व संस्कृत यांत चांगलाच लौकिक मिळविलेला असल्यामुळें त्यानें विलायतेस जावें, असें या विद्यार्थ्यांचें म्हणणें होतें; परंतु पैशाची अडचण दाखवून दिनकरनें त्या बाबतींत नन्नाचा पाढा वाचण्यास आरंभ केला होता. केव्हां केव्हां त्याला जावें असेंहि वाटे; पण मालतीपासून सहा हजार मैलांवरच्या

अंतरावर जाणें, त्याला मोठें कठिण वाटूं लागलें. इंग्रजी भाषेवर त्याचें असामान्य प्रभुत्व असल्यामुळें एका कॉलेजांत प्रोफेसरची नौकरीहि त्याला सांगून आली होती; परंतु पुढें काय करावयाचें हे अद्याप त्यानें ठरविलें नसल्यामुळें त्यानें थोडे दिवस स्वस्थपणें घालविण्याचे ठरविलें.

मुंबईस आल्यापासून तो अद्यापि वामनरावांच्या घरीहि गेला नव्हता. दिवाकराचें नांव कॉलेजांत दाखल केल्यावर व दुसरीं एक दोन कामें होती तीं झाल्यावर एके दिवशीं सायंकाळच्या सुमारास दिनकर हळू हळू वामनरावांच्या बंगल्याच्या दिशेनें चालूं लागला. तो जसजसा त्या बंगल्याच्या जवळ जाऊं लागला, तसतसे त्याचे अतःकरण उत्सुकतेनें उचंबळून येऊं लागलें. केव्हां केव्हां त्याच्या मनांत कांहीं कुशकाहि येत होत्या. यापूर्वीं वामनरावाचा बंगला व त्या भोतालचा वगीच्या दिनकरला किती तरी रमणीय दिसत होता; परंतु आज कोणत्या कारणामुळें असेल, तें असो, पूर्वींचाच तो बंगला त्याला तितका रमणीय दिसला नाहीं. आज त्याच्या मनांत पूर्वींप्रमाणें केवळ मालतीचेच विचार नव्हते, तर त्याबरोबर त्या सरळ व साध्या स्वभावाच्या लक्ष्मीचे कांहीं शब्द त्याच्या कानांत प्रतिध्वनित होत होते, आणि यामुळे कदाचित् त्याला तो बंगला उदास दिसला असावा. बागेच्या दरवाजांत येतांच तो फुलांनीं गजबजलेला बाग आपला सन्मान करण्यास नाखुष आहे, असेच दिनकरला दिसून आलें. मनुष्याचें मन अस्वस्थ असले म्हणजे सगळ्या जगांतली रमणीयता कशी नाहींशी होते, याचा आज दिनकरला चांगला अनुभव आला. एकादें सुंदर फूल तो सहज तोडीत असे; परंतु आज फुलांना हात लावण्यास त्याला भीति वाटूं लागली आणि तीं पूर्वींइतकीं सुवासिक नाहींत असेहि त्याला वाटूं लागलें. आपल्या मनाची स्थिति आज अगदीं अस्थिर अशी आहे, हें दिनकरच्या तेव्हांच लक्षांत आलें आणि त्यामुळे आज बंगल्यांत न जातां परत जावें, असें देखील दिनकरच्या मनांत आलें; परंतु इतक्या जवळ येऊन मालतीला न भेटतां जाणेंहि त्याला चमत्कारिक वाटूं लागलें. शिवाय तबेल्यांत घोड्याला खरारा करीत असलेल्या विदू गड्यानें त्याला पाहिल्यामुळें बागेतूनच परतणें दिनकरला हस्यास्पद वाटलें. तो हळू हळू

विठू गड्याच्या बाजूनेच बंगल्यांत जाऊ लागला. विठू गड्यांत आणि त्याच्यांत थोडें अंतर राहिल्यावर विठूने 'रामराम रावसाहेब' असे म्हणून एक लांबलचक रामराम केला. दिनकरनेहि हसून त्याला परत रामराम केला. खरारा करण्याचें तसेंच टाकून विठू म्हणाला, "मास्तर, बक्षीस ?"

"कसलें बक्षीस ?"

"शेट सांगत होते कीं, मास्तरची मोठी परीक्षा पास झाली; आणि त्या परिक्षेत मास्तरचा पहिला नंबर आला."

"बरे, उद्यां देईन. वामनराय आहेत का घरांत ?"

"नाहीं. ते मुलांना बरोबर घेऊन बाहेर हिंडावयाला गेले आहेत."

मालती घरांत आहे कीं नाहीं, असें विठूला विचारण्याचे दिनकरच्या अगदीं मनांत आलें होते; परंतु या प्रश्नाने आपल्या हृदयाचा क्षुद्र भाव विठूला कळेल, अशी शका मनांत येऊन दिनकरने तो प्रश्न विठूला केला नाहीं. यापूर्वी हा प्रश्न त्यानें विठूला किती तरी वेळां केला होता; पण आज त्याला ही अशी विचित्र शंका आली. दिनकर तसाच तेथून निघाला आणि एकेक पावलानें बंगल्याकडे चालू लागला. मुख्य दरवाजाला टेकून बड्या नांवाच्या कुठ्याची स्वारी दोन्ही पाय पसरून त्यावर तोड टेवून स्वस्थ बसली होती. त्यानेहि मास्तरला ओळखले आणि शेंपूट हालवून आपला आनंद व्यक्त केला. मुख्य दिवापखान्यांत साधारण उजेड होता; पण बाजूच्या खोल्यांचीं दारें खिडक्या बंद असल्यामुळे त्यांत अधारच दिसत होता. दिनकरने इकडे तिकडे बरीच नजर पुरविली; पण बंगल्यांत कोणीच असल्याचें त्याला दिसेना. इतक्यांत एका खोलींत एक मोठी छाया हल-तांना त्याला दिसली. त्याबरोबर तेथें कोणी तरी असावें असें त्याला वाटले. तो दोन पावलें आणखी पुढें गेला, तेव्हां समोर दिसत अस-लेल्या छायेवरून तेथें कोण असावें, याचा दिनकरला कांहींच तर्क करतां येईना. वास्तविक ही छाया म्हणजे दुसरें कोणी नसून फुटबॉलप्रमाणें वाटोळे गरगरीत असलेले डॉक्टर नीलकंठराव होत. अगोदरच डॉक्टरसाहेबांचा वर्ष म्हणजे 'कीं कृष्णवर्ण नटला जणु

कोंळशाचा ' अशा प्रकारचा असून त्यांत त्यांनीं आणखी अंगांत अलपाकाचा काळा कोट घातला होता. आपला वर्ण इतका कांहीं काळा नाही, हे लोकांच्या निदर्शनास आणून देण्यासाठींच त्यांनीं हा अलपाकाचा काळा कोट तयार करून तो वापरण्यास सुरुवात केली होती. परंतु आज कित्येक वर्षांत नवीन कोट करण्याची डॉक्टरसाहेबांना फुरसद न मिळाल्यामुळे त्या कोटाचा रंग फिकका होत होत तो आतां कांहींसा पिवळट दिसू लागला होता. अर्थात् यामुळे या कोटापेक्षां डॉक्टरसाहेबच अधिक काळे दिसत होते. या आकृतीकडे दिनकर तुरूनच मोठ्या जिज्ञासेने पहात असतां आणखी एक छाया डॉक्टरसाहेबांच्या शरीरापासून विभक्त झालेली दिनकरला दिसली. एका छायेच्या दोन छाया कशा झाल्या, हे कोडे दिनकरला मुळांच उलगाडेना. तेथें कोणी तरी दोन व्यक्ति मुकाट्याने बसलेल्या आहेत, असें दिनकरला वाटलें. तिकडे न जातां येथूनच परत जावें असे दिनकरला वाटले; पण तेथें कदाचित् मालती तर नसेल ना ? या विचारानें तो आणखी दोन पावले पुढे सरकला. त्याबरोबर ओटाच्या पुढें आलेले दोन दांत त्याला दिसले आणि तेवढ्यावरून तेथें कमळावाई असाव्यात असें त्याने तेव्हांच ओळखले. अर्थात् त्यांच्या शेजारी बसलेली व्यक्ति डॉक्टरशिवाय दुसरी नसावयाची, हेहि त्याच्या लक्षांत आल्यावांचून राहिले नाही. तो आणखी थोडा पुढे जातो तोंच, डॉक्टर मोठ्याने हंसून म्हणाले, “ हे तर दिनकरराव ! या मास्तर, मनुष्यांना पाहून इतके भितां होय ? ”

या दोघांना एका बाजूला गुपचिप बसलेलें पाहून दिनकर भ्याला जरी नव्हता, तरी त्याला अगदीं लाजल्यासारखें मात्र झालें होतें. त्यानें आपला हात पुढें केला आणि डॉक्टरशीं हस्तांदोलन करून तो म्हणाला, “छेः ! भीति कसली; पण इकडे कोण आहे, तें मला अगोदर ओळखूंच आलें नाही. कसें काय ? कुशल आहांना ? ”

“ हो हो. तुम्ही एम. ए. च्या परिक्षेंत पहिला नंबर पटकविल्याचें ऐकतों ? तुम्हीं गांवाहून केव्हां आलां ? ”

“ चार पांच दिवस झाले.”

“आणि इकडे आज आलां ?”

“काय करणार ! उद्योगामुळे फावलेच नाही. माझ्या धाकट्या बंधूची कॉलेजची वगैरे व्यवस्था लावून मी आज मोकळा झालों.”

डॉक्टरसाहेब इतका वेळ कमळाबाई शेजारच्या खुर्चीवर बसूनच बोलत होते. ते दिनकरला पाहण्याबरोबर उठणार होते; पण तसे केलें असतां दिनकरला अधिक संशय येईल, या विचारानें थोडा वेळ ते तसेच बसून राहिले. पायानें ठोकरतांच फुटबॉल जसा उंच उडतो, त्याप्रमाणें लोकलजेच्या भयाची लाथ असह्य होऊन फुटबॉलरूपी डॉक्टरसाहेबहि खुर्चीवरून उठले आणि ‘चला, बाहेरच्या दिवाणखान्यांत बसूं’ असें ह्मणून दिनकरसह बाहेर येऊन बसले. हे दोघे त्या दिवाणखान्यांत येऊन बसले तो, बाहेरून वामनरावहि मुलांसह आंत आले. वामनरावांना पाहतांच दिनकरने त्यांना नमस्कार केला. त्यांनीहि आनंद दर्शवून दिनकरला प्रतिनमस्कार केला. मदन आणि वसंत या दोघांना तर दिनकरला पाहून फारच आनंद झाला. त्या दोघांनीहि आपलीं मस्तके दिनकरच्या पायावर ठेवलीं. दिनकरचें हृदय या वेळी साहजिक गर्हिवरून आलें व त्यानें दोघांनाहि उचलून कुरवाळलें. हा प्रकार पाहून डॉक्टर मोठ्याने हसले. ते ह्मणाले, “गुरुशिष्य दोघेहि अर्थोडाक्स दिसतात.”

“आपल्या गुरुसंबंधानें पूज्यभाव व्यक्त करणें, हेंहि तुझाला हास्यास्पद वाटतें ?” असें ह्मणून वामनराव खाली बसले आणि आपल्या जवळच्या खुर्चीवर बसण्याविषयी त्यानीं दिनकरला सुचविलें. मालती इतका वेळ उभी राहून हळूच हंसून दिनकरकडे टकमकां पहात होती. दिनकर बसल्यावर तिनेंहि टेबलाच्या पलीकडे असलेल्या खुर्चीवर बसून ‘तुमची प्रकृति वगैरे ठीक आहेना ?’ असा दिनकरला प्रश्न केला. दिनकरनेंहि तितक्याच मार्दवानें ‘होय’ ह्मणून उत्तर दिलें. दिनकरला आणखी चार दोन औपचारिक प्रश्न केल्यावर वामनराव ह्मणाले, “भुसावळच्या स्टेशनावरील तुमच्या त्या बाणेदार व योग्य साहसाची हकीकत वर्तमानपत्रांत वांचून पाहिल्यावर मला फार आनंद वाटला आणि तुमच्यासंबंधानें फार अभिमान उत्पन्न झाला. त्या दिवशी मला जे चार दोन सभ्य गृहस्थ

भेटले, त्यांनींही तुमच्यासंबंधानें असेच धन्योद्गार काढले. खरोखर तुम्ही महाराष्ट्रियांपुढें एक अनूकरणीय कित्ता ठेवला आहे. सगळा महाराष्ट्र तुमच्या या कृतीने तुमचा ऋणी झाला आहे. तुमचा हा कित्ता जर सगळे गिरवितील, तर हिंदुस्थानांतील लोकांच्या पौरुषाबद्दल जग साशंक राहणार नाही. (हिंदुस्थानाच्या नशिबी दास्यत्व तर आतां आलेंच आहे;) पण दास्यत्वांतले लोकहि तेजस्वी असतात. एवढी तरी अब्रु आम्ही सांभाळावयास पाहिजे. ही अब्रु आपणास सांभाळतां येतें, हे तुम्ही स्वोदाहरणानें दाखविले आहे आणि ह्मणूनच सगळ्या महाराष्ट्रानें तुमचा गौरव केला पाहिजे.”

आपली ही स्तुति निष्कारण होत आहे, असें दिनकरला खरोखरच वाटलें. तो नम्रपणें ह्मणाला, “माझी आपण निष्कारण स्तुति करीत आहां. एक लहानसे कर्तव्य बजावल्याबद्दल माझा गौरव करणें ह्मणजे गौरव या शब्दांतलें महत्त्व घालविणें होय. माझ्या जागीं तेथे दुसरा कोणी असता, तर त्यानेंही मजप्रमाणेंच वर्तन केले असतें.”

वामनराव किंचित् उंच स्वरानें ह्मणाले, “दिनकरराव, केवळ विनय-शीलतेच्या दृष्टीनें आपण हें ह्मणत असाल, तर तें ठीक आहे; पण अशी जर तुमची खरोखर समजूत असेल, तर तो भ्रम होय. रस्त्यांत, कारखान्यांत, आगगाडींत, आगघोट्यांत वगैरे कोठेहि तुम्ही डोळे उघडून पहा, ह्मणजे आमच्या लोकांनीं परकियांचे ठोसे खाण्याचा आणि डोळ्यांदेखत स्वतःच्या स्त्रियांचा अपमान सहन करण्याचा अभ्यास केला आहे, असेच दिसून येतें. या ठोसेबाजिच्या खेळानें आजपर्यंत शेकडों लोकांच्या गिहा फुटून त्या विचारान्यांना अकालीं मरावें लागलें. तसेंच बीरनवालीसारख्या किती साध्वी स्त्रियांना आत्महत्या करावी लागली, हेहि आम्ही लक्षांत ठेवावयाला पाहिजे. हा अनर्थ टाळावयाचा असेल, तर अशा प्रत्येक प्रसंगां आमच्याहि लोकांनीं अस्तन्या वर करून ठोशास ठोसा लगावला पाहिजे. या कामीं आपणास न्याय कसा मिळेल, याचा विचार करण्याचें कारण नाही. या वेळीं देखील पुढील संकटाची पर्वा न करतां तुम्ही आपलें कर्तव्य बजावलें, हें पाहूनच मला तुमच्यासंबंधानें अभिमान वाटतो.”

डॉक्टरसाहेबांचें या बोलण्याकडे लक्ष नव्हतें. कमळाबाईशीं त्यांना एकांतांत आणखी बोलत बसावयाचें होतें; पण अकस्मात् दिनकरचें तेथें आगमन झाल्यामुळें त्यांचा रसभंग झाला होता आणि ह्मणून ते मधून मधून दिनकरकडे रोषाने पहात होते. डोक्यांतली चिंता दूर करावी ह्मणून त्यांनीं एक मोठा चिरुट पेटवून तो ओढण्यांत ते चूर झाले होते. इतक्यांत कमळाबाईंनीं चहाचें ताट आणून टेबलावर ठेवलें आणि पहिलाच पेला उचलून त्यांनी तो दिनकरपुढे केला. “ध्या मास्तर. आज पुष्कळ दिवसांनीं तुमचा हा चहाच्या पक्तीला लाभ होत आहे.” असं हि हसत हंसत कमळाबाई ह्मणाल्या.

आज कमळाबाईंचा आपण अपराध केला आहे, असें दिनकरला वाटत होतें. आपल्यामुळे डॉक्टरसाहेबांचे आणि त्यांचें हितगुज तितकेंच राहिलें असावे आणि ह्मणून त्या आपणावर रागावल्या असतील, असे दिनकरला वाटल्यामुळे या वेळीं चहाला नको ह्मणणें, त्याला अनुचित वाटले. या निमित्ताने तरी कमळाबाईंचा राग दूर होवो, असे मनांत योजून त्यानें तो चहाचा पेला घेतला आणि इतरांबरोबर चहा घेण्यास त्यानें सुरुवात केली. इतका वेळ दिनकरचा चेहरा प्रफुल्ल दिसत होता; परंतु मालतीनें चहा घेतला नाहीं, हे जेव्हां त्याला दिसून आले, तेव्हां तो चहा नसून चहाच्या मळ्यांतल्या मजुरांचे रक्तच आहे, असं त्याला वाटले, आणि त्यामुळें त्याच्या चेहऱ्यावर अनुतापाची छाया पसरली. स्वतःला न आवडण्यासारखी आपण ही गोष्ट केली, हे तर त्याच्या मनाला खात होतेंच, त्यांत आणखी मालतीला न आवडणारी गोष्ट आपण करीत आहों, हें जेव्हां त्याच्या लक्षांत आले; तेव्हां आपण जणूं मोठीच चूक केली, असं त्याला वाटलें. इकडे डॉक्टरचा चेहरा मात्र चहामुळे बराच खुलला. चहाचे एक दोन घोट घेऊन डॉक्टर ह्मणाले,

“ दिनकरराव, तुमच्या त्या खटल्याचें मग काय झालें ? ”

या प्रश्नाचें उत्तर दिनकरला द्यावें लागलें नाहीं. ते परभारें वामन-रावांनींच दिलें. ते ह्मणाले, “ खटल्याचें दुसरें काय होणार ? रेलवे कंपनीनें फिरीद काढून घेतली आणि त्या तिकिटकलेक्टरलाहि कामावरून

काढून टाकले. अर्थात् या बाबतींतहि दिनकरावांचाच जय झाला, असें झटलें पाहिजे. ”

“ ठीक ठीक ! ” असें हणून डॉक्टरनीं आणखी चार दोन चहाचे घोट घशाखालीं ढकलले. दिनकर हंसत हंसत हणाला, “ सर्व ठीक झालें; पण या बाबतींत दोन व्यक्ति फारच निराश झाल्या. ”

डॉक्टर हणाले, “ या दोन व्यक्ति कोणत्या ? ”

“ एक म्याजिस्ट्रेटसाहेब आणि दुसरे स्टेशनमास्तर. काळा अदमी झटला कीं, त्या स्टेशनमास्तरच्या पायाची आग मस्तकाला जाते. उतारूनीं थोडी देखील तक्रार केलेली त्याला सहन होत नाहीं. रेलवे कंपनीच्या कोणाहि गोऱ्या नौकरानें वाटेल तो जुलूम केला, तरी तो उतारूनीं सोसला पाहिजे; अशा विचाराचे हे स्टेशनमास्तर आहेत. मी त्यांच्या हातीं सांपडल्यावर मोठी शिकार सांपडली असें त्यांना वाटलें. आह्मां सगळ्याच विद्यार्थ्यांशीं तो जेव्हां उद्धटपणानें वागूं लागला, तेव्हां ‘ तूं आम्हाला कोण समजतोस ? ’ हणून एकाने त्याला प्रश्न केला. त्यानें यावर उत्तर दिलें, ‘ तुम्ही कितीहि इंग्रजी शिकलेले असलां, तरी तुह्मांला गुलामापेक्षां अधिक किंमत मी देणार नाहीं. ’ हे त्याचे शब्द ऐकून मी त्याच्यावर फारच गरम झालों. ‘ रेलवे कंपनी ही उतारूंची सेवावृत्ति करणारी एक कंपनी आहे आणि त्या कंपनीचा तूं नौकर आहेस. अर्थात् तूं आह्मां गुलामांच्या नौकराचा नौकर आहेस. ’ असें मला शेवटीं त्याला सांगावे लागलें. ”

दिनकर ही हकीकत सांगत असतां इकडे डॉक्टरनीं आपला चहा गट्ट केला होता. ढेंकर देऊन व चिरूटाचे दोन झुरके घेऊन ते म्हणाले, “ ज्यांच्या भाड्याच्या पैशावर या लोकांचा निर्वाह होत आहे, त्या उतारूंशीं हे किती बेपर्वाईनें वागतात ! ”

मालती हणाली, “ स्टेशनमास्तर शिवाय दुसरी कोणती व्यक्ति निराश झाली ? ”

“ दुसरे ते ऑनररी म्याजिस्ट्रेटसाहेब. रावसाहेब, रावबहादूर होण्यासाठीं त्या विचाऱ्याची सारखी धडपड चाललेली असते. न्यायानें वा अन्यायानें सरकारला खुष करण्याचा एकहि प्रसंग तो वांया जाऊं देत

नाहीं. गोऱ्या लोकांविषयीं तरुण सुशिक्षित विद्यार्थ्यांच्या मनांत कसा द्वेष उत्पन्न होऊं लागला आहे, हें माझ्या या उदाहरणावरून आपल्या 'न्यायपत्रिकें' त तो सिद्ध करणार होता आणि त्यासाठीं तो मला जबर शिक्षा ठोठावणार होता. रेलवे कंपनीनें त्याला आपल्या मुठींत ठेवलेला आहे. कंपनीनें त्याला पहिल्या वर्गाचा पास दिलेला आहे. स्वारी भयंकर लांच खाऊ आहे, असा त्याच्याविषयीं फार बोभाटा झाला आहे ! त्याच्या कोणत्या गुणावर लुब्ध होऊन सरकारनें न्यायसूत्रें त्याच्या हातांत ठेवलीं आहेत, हे ईश्वरास माहीत. ”

वामनराव म्हणाले, “ दुर्दैवानें या गृहस्थासमोर जर तुमचा खटला सुनावणीस निघाला असता, तर तुझाला बराच त्रास झाला असता ? ”

“ नाहीं. काहीं विशेष नाहीं. हा खटला त्या म्याजिस्ट्रेटसमोर न चालतां धुळ्याच्या म्याजिस्ट्रेटसमोर चालावा, अशी नारायणराव जोशी यांनीं बरीच खटपट केली होती आणि तिला बरेंच यशहि आलें होतें; पण ही फिरीदच काढून घेतल्यामुळे पुढे काहीं तजवीज करण्याचें कारणाच पडलें नाहीं. ”

चिरूटाची राख झाडून डॉक्टर म्हणाले, “ नारायणरावांच्या या खटपटीला यश आलें नसतें आणि रेलवे कंपनीनें फिरीद काढून घेतली नसती, तर आपणावर अर्थात् तुरुंगांत जाण्याचा प्रसंग आला असता. मास्तर, जेथें तेथें असे शौर्य प्रगट करणें बरें नव्हे, ”

डॉक्टरचे हे शब्द ऐकून सगळ्यांनींच किंचित् तिरस्कारानें डॉक्टरकडे पाहिलें. मालती तर रागानें लाल झाल्यासारखी दिसली. ती ह्मणाली, “ प्रसंग येऊन ठेपला असतां, पुढचा मागचा विचार शांतपणें करण्यांत वेळ घालविल्यास प्रसंगाचें निवारण केव्हांहि व्हावयाचें नाहीं. अनेक महत्कार्यांशीं सकटांचा संबंध असतोच. तेव्हां केवळ संकटाकडे पाहून जर हीं महत्कार्यें सोडलीं तर त्यांत पुरुषार्थ कोणता ? ”

वामनराव हंसत हंसत म्हणाले, “ डॉक्टरसाहेबांचें ह्मणणें असें दिसतें कीं, चोर चोरी करीत असला, तर सोटा घेऊन त्याच्या मागें न लागतां

त्याला पिनलकोड वाचून दाखवावें किंवा एकादी सुरी घेऊन कोणाची मान कापू लागल्यास त्याला अहिंसेचे शास्त्र सांगावें. वा ! छान ! ”

डॉक्टर कांहींसे हिरमुसले होऊन म्हणाले, “ अहो, हल्लींचा काळ वाईट आहे. न्यायदेवता आमच्यावर सदा डोळे वटारून बसली आहे; ह्मणून मी हें ह्मणतो. ”

दिनकर ह्मणाला, “ काळ कसाहि असो. त्याला आम्ही पाठ न दाखवितां सदैव त्याच्याशीं झगडत राहिलें पाहिजे. तसे करण्यांत आह्मांला अनेक आपदा भोगाव्या लागतील; पण त्यांतच खरे मनुष्यत्व आहे. एका कुलीन स्त्रीची अद्रु राखण्यासाठीं जर मजवर तुरुंगांत जाण्याचा प्रसंग आला असता तर, मी स्वतः आपला सन्मानच झाला असें मानलें असते. पुढें काय होणार, याचा विचार करण्यांत जर मीं तेंथे वेळ घालविला असता, तर त्या तरुणीच्या अंगावर हात टाकण्यास त्या पशूला अवसर मिळाला असता. ”

वामनराव म्हणाले, “ दिनकरराव, आपण केले हेंच योग्य केलें. अशा सत्कृत्यानें जर तुरुंगवास भोगावा लागला, तर त्यांत कोणीहि कमीपणा मानण्याचे कारण नाहीं. उलट अशाने तुरुंग हे तीर्थस्थानाप्रमाणे पवित्र मानले जातील. हिमालयांतल्या यात्रा फार कष्टप्रद असतांहि लोक मोठ्या आनंदानें त्या करतात, त्याप्रमाणे आपल्या माय-वहिणींची अब्ब दांचविण्यासाठीं लोक तुरुंगांत जाऊन येणें हेंहि एक कर्तव्य मानतील. ” असें ह्मणून वामनरावांनीं मालतीला जवळ बोलावले आणि तिच्या हातीं कपाटाची किल्ली देऊन ते तिच्या कानांत गुणगुणले. त्याबरोबर मालतीच्या चेहऱ्यावर आनंद मावेनासा झाला व ती मोठ्या त्वरेनें माडविर गेली. लवकरच ती खाली आली आणि तिनें एक लहानशी लाल रंगाची पेटी वामनरावांजवळ दिली. ती पेटी हातांत घेऊन वामनराव ह्मणाले, “दिनकरराव, तुमची एकंदर बाणेदार वृत्ति पाहून, विशेषतः तुमची परोपकार सहिष्णुता पाहून मला व माझ्या कुटुंबांतील सगळ्यांना तुमच्याविषयीं फार अभिमान व आदर वाटत आहे. तुमच्या चरित्रांतील या महत्त्वामुळे तुमचा यथाशक्ति गौरव करावा, अशी मला साहजिक इच्छा झाली आहे. माझी ही इच्छा

तुझी पूर्ण कराळ असा भरणसा आहे. तुझाला एक वस्तु नजर करण्याचें मी योजिलें आहे. वस्तु कांहीं फार किंमतीची आहे, असे नाही; परंतु ती देण्याचा हेतु लक्षांत ठेवून ती वस्तु आदरानें जवळ बाळगल्यास मला फार आनंद वाटे. ” असे ह्मणून वामनरावांनीं ती लाल रंगाची पेटी उघडून तीतून एक सुमारे शंभर रुपये किंमतीचे सोन्याचें घड्याळ बाहेर काढले आणि तें मालतीच्या हातीं देऊन ते तिला ह्मणाले, “ मालू, हें मास्तरना दे. ”

मालतीने ते घड्याळ घेतलें आणि सहास्यपणें, पण मोठ्या मार्दवानें दिनकरच्या हातांत देऊन ती लाल रंगाची पेटीहि त्याच्या पुढें ठेवली. दिनकरनेंहि मोठ्या शालिनतेनें त्या घड्याळाचा स्वीकार केला. ते घड्याळ मालतीच्या हातानें मिळाल्यामुळे त्याला मनापासून आनंद झाला होता आणि या सत्कारामुळें त्याचें हृदय साहजिक गहिंवरून आलें होतें. मरून आलेल्या कंडानें तो ह्मणाला, “ आपला व आपल्या एकंदर मडळीचा मजवर जो लोभ आहे, त्याचे दर्शक ह्मणून ही वस्तु मी मोठ्या आदरानें जवळ बाळगीन. काळाची एकेक घटका हे घड्याळ जशी दाखदाखवील त्याप्रमाणे आपणा उभयतांत प्रेमवृद्धि होत आहे, हेहि हें घड्याळ माझ्या प्रत्यहीं दृष्टोत्तरीस आणून देईल, अशी मला आशा आहे. माझे चरित्र्य दिवसें दिवस अधिक उज्ज्वल करण्यासाठीं या घड्याळाचा उपयोग होवो असा मी परमेश्वराजवळ आशीर्वाद मागतों. आपण आदरपूर्वक दिलेलें हे घड्याळ आपणास जरी अल्प किंमतीचे वाटत असलें, तरी ते मी अमूल्य समजून नेहमीं जवळ बाळगीन. ”

डॉक्टर व कमलाबाई या दोघांना हा सगळाच प्रकार मोठासा आवडला असें दिसलें नाहीं. आपल्या अल्पाकाच्या काळ्या कोटाच्या खिशांत ते घड्याळ जितके सुरेख दिसले असतें, तितके कांहीं तें दिनकरच्या खिशांत चांगलें दिसणार नाहीं, असे देखील डॉक्टरांना वाटलें; पण तशी सूचना मात्र त्यांनीं केली नाहीं. चेहऱ्यावरील ती खिन्नता कोणाच्या दृष्टीस पडूं नये ह्मणून त्यांनीं रुमालानें दोन तीन वेळां तोंड पुसून जोरानें चिरूट ओढण्यासहि आरंभ केला.

दिनकरचें वरील भाषण ऐकून वामनराव ह्मणाले, “ तुमचा नुसता शाब्दिक गौरव न करतां या प्रसंगाची आठवण ह्मणून तुम्हांला एकादी वस्तु नजर करावी, ही कल्पना मालतीची आहे. भुसावळच्या स्टेशनावरील प्रकार घडल्यानंतर चार पांच दिवसांनीं ती विलायतचे ग्रॅफिक पत्र वाचीत बसली होती. त्यांत इंग्लंडांत एका तरुणानें असेच संकट सोसून एका तरुण स्त्रीच्या अब्रूचा बचाव केला होता. तो मजकूर तिनें मुद्दाम माझ्या दृष्टोत्पत्तीस आणला. आश्चर्य हें कीं, तुमच्यासंबंधाने इकडे कित्येकांनीं भीति व्यक्त करून कित्येकांनीं तर अनुदारपणाचेहि उद्गार काढले होते; परंतु विलायतच्या त्या तरुणाचा सर्वत्र जयजयकार होऊन लोकांनीं अनेक वस्तु त्याला नजर केल्या. तुम्हासहि तशी एकादी वस्तु नजर करावी, असें मालतीनें मला सुचविलें आणि मालतीचें ते ह्मणणें मींहि कबूल केलें. यानंतर या खटल्यासाठीं होणारा खर्च स्वतः करावयाचा असें मीं ठरविलें; पण खटला चालला नाहीं. तेव्हां त्या खर्चाच्या आजमासानें मीं हें एक घड्याळ आणले आणि तें तुम्हांस दिलें. तुम्ही त्याचा स्वीकार केल्याबद्दल मला फार आनंद वाटतो.

दिनकर हंसून ह्मणाला, “ आपल्या या कृतीनें मलाहि फार आनंद वाटतो. आपल्या कुटुंबांतील मंडळीची आठवण ह्मणून तें मी मोठ्या अभिमानानें सतत जवळ बाळगीन. शिवाय मला घड्याळाची फार जरूरहि होती. मी मुंबईस विद्याभ्यासासाठीं आलों, तेव्हां एक सहा रुपयांचें घड्याळ घेतलें होतें. तें एक घड्याळ आम्हां दोघां बंधूंना पुरत असे आणि चार वर्षे त्यानें नौकरीहि चांगली केली; पण गेल्या सहा महिन्यांपूर्वीं ते घड्याळ बंद पडून पंचत्वाप्रत पावलें. त्या घड्याळाचे भाग खरोखरच पांच जणांनीं वांटून घेतले. घरीं बहिणीचीं घ वडील बंधूंचीं मिळून पांच मुलें आहेत. त्या सर्वांनी घड्याळांतील चक्रे खेळण्यासाठीं घेतलीं. गेले सहा महिने होकायंत्राशिवाय नांव वल्हविणाऱ्या नाविकाप्रमाणें विद्यार्थीदशा घड्याळां शिवाय कंठित होती. अशा स्थितींत आपण हें घड्याळ मला दिल्यामुळें मी आपला फार उपकारी झालों आहे. ”

यानंतर शिळोप्याच्या चार गप्पा झाल्यावर दिनकरनें सगळ्यांचा

निरोप घेतला. उद्यांपासून रोजच्याप्रमाणें शिकविण्यास येण्याविषयीं मालती-
नें दिनकर जात असतां त्याला विनंति केली आणि दिनकरनेंही पण हंसत
हंसत त्या ह्मणण्यास संमति दर्शविली. दिनकर त्या दिवशीं कांहींसा खिन्न-
तेनेंच त्या बंगल्यांत शिरला होता; पण जाते वेळीं तो कल्पनेच्या बाहेर
आनंदित होऊन विन्हाडाकडे चालला होता. लक्ष्मीच्या विचाराचा व
तिच्या प्रतिमेचा जो एक परिणाम दिनकरच्या अंतःकरणावर झाला होता;
त्यामुळे मालतीची भेट घेण्याचा प्रयत्न करणें ह्मणजे अन्याय करणें होय,
असे त्याला वाटू लागले होते. अशी त्याच्या मनाची चमत्कारिक स्थिति
झाल्यामुळें मालतीच्या बंगल्यांत शिरतांना तो साहजिक अस्वस्थ झाला
होता. परंतु त्याचा बंगल्यांत प्रवेश झाल्यावर ज्या कांहीं गोष्टी क्रमाक्रमाने
घडल्या, त्यामुळे त्याच्या हृदयावर अधिष्ठित झालेली लक्ष्मीची मूर्ति हळू हळू
पुसट होऊन दिसेनाशी झाली आणि त्याच हृदयसिंहासनावर मालतीची
मूर्ति अधिष्ठित झालेली त्याला दिसली. आतां त्याचें अंतःकरण मालती-
मय होऊन गेले आणि विशेषतः मालतीकडून मिळालेल्या त्या धड्याळा-
च्या देणगीमुळे तर त्याला सर्वत्र मालतीचें तें रम्य चित्र दिसू लागलें.
तेथून परततांना 'उद्यां शिकवायला यालना?' असा प्रश्न जेव्हां
मालतीनें त्याला हंमूत मुरडून केला, तेव्हां दिनकरच्या अंतःकरणांतल्या
खोल भागीं एक आशेचा बारीक तंतु उत्पन्न झाला आणि त्या आशेच्या
भरांत तो त्याच्या विन्हाडीं येऊन पोहोचला. दुसरा दिवस केव्हां उजडतो
आणि मागच्याप्रमाणें मुलांना शिकवावयाला केव्हां जातो, असें दिनकर-
ला मालतीच्या निमंत्रणामुळें झाले होतें. तसेच ते बक्षीस मिळालेलें
घड्याळ आपल्या स्नेह्यांना केव्हां दाखवीन असेहि दिनकरला झालें होतें.
त्या रात्री त्याची पांडुरंगशिवाय इतरांशीं गांठच पडली नाहीं; परंतु एक
प्रकारें फक्त पांडुरंगाची भेट झाली, हेंहि त्याला फायद्याचें वाटलें. पांडु-
रंगाचा आणि त्याचा स्नेह इतरांपेक्षां अधिक असल्यामुळें बक्षिसाचें रहस्य
त्याच्याशिवाय इतरांना सांगण्यासहि तो तयार नव्हता. पांडुरंगाची गांठ
पडून लवकरच मुद्याच्या वादविवादास सुरुवात झाली. तें सोन्याचें घड्याळ
हातांत घेऊन पाहून पांडुरंग ह्मणाला, "तुझा प्रेयरथ प्रणयपथावरून

बराच पुढे गेला असे दिसतें. इतके दिवस इंटेलेक्चुअल लव्ह ह्मणून हें तुझें जाणें येणें होतें; पण आतां इंटेलेक्चुअल म्यारेज ह्मणून तुला जावें यावें लागेल असे दिसतें. हें घड्याळ ह्मणून त्यांनीं तुला हुंड्याचा पहिला हत्पा दिला, दुसरें काय ? ”

दिनकर ह्मणाला, “ वाटेल त्या गोष्टीला चेष्टेचे स्वरूप द्यावयाचें, हा तुझा स्वभावच आहे. यांत त्यांची गुणग्राहकता मात्र तुला दिसत नाही. ज्यासाठीं घरच्या मंडळींनीं माझा तिरस्कार केला, त्याचसाठीं मला त्यांनीं परितोषिक द्यावे, यांत त्यांचा थोरपणा सहज दिसून येतो; पण तुला यांत तें मानसिक प्रेम दिसत आहे. आपल्या बांधवांचा गौरव करणे हें तुझ्या-मते अनुचितच होय. ”

पांडुरंग हसत हसत ह्मणाला, “ दिनकर, तू काय वाटेल ते ह्मण; पण मला ही एकंदर चिन्हें बरीं दिसत नाहीत. हळू हळू तू त्या मालतीच्या प्रेमपाशांत सांपडत आहेस, असे मला तर वाटतें. मग या प्रेमाला तूं तुझ्या शब्दकोशांतील कोणत्याहि शब्दाने संबोध; पणतु शेवट तामसिक प्रेमानेंच होणार, हें लक्षांत ठेव. ”

“ मला तर तसें काहीं वाटत नाही. तुझां सगळ्यांच्याच मनांत या-संबंधानें उदात्त विचार कां येत नाहीत, याचेंच मला आश्चर्य वाटतें. कोणत्याहि गोष्टीकडे धुद्र दृष्टीने पाहिल्यास तींत अनेक दोष दिसतात. ”

“ तसेंच भ्रमामुळे अनेक वाईट गोष्टीहि चांगल्या दिसतात. दिनकर, मला वाटतें तुझी बुद्धि विकारवश झाली आहे आणि त्यामुळें तुझा सगळाच रंग पालटला आहे. बरें, तुझ्या भावतालची परिस्थितीहि अशी चमत्कारिक झाली आहे कीं, त्यामुळे तुझी ही विकारवशता वाढण्यास मदतच होत आहे. सगळ्या बाबतींत तुझें नीतिधैर्य चांगलें नजरेस येतें; पण त्या मालतीच्या बाबतींत मात्र तूं पक्का वेडा झाल्यासारखा दिसत आहेस. तिच्या साहाजिक हंसण्याबोलण्यांतहि काहीं गूढार्थ असावा, असे तुला वाटूं लागलें आहे. हा वेळपर्यंत तुझ्या चारित्र्यांत तेजस्वीतेचीच भर पडत गेल्यामुळें तुझ्या घराण्यासंबंधानें लोकांना अधिक आदर वाटूं लागला आहे; पण या मालतीच्या बाबतींत जर तूं काहीं चूक केलीस, तर तुझ्या

सगळ्या चरित्राची माती होईल आणि त्या घरच्या तामसिक प्रेमाला तर मुकशीलच; पण तें इन्टेलिक्चुअल प्रेमहि शेवटीं लाभावयाचें नाहीं. तूं आतां एम्. ए. झाला आहेस; तेव्हां यासंबंधानें शिकविण्याचा आतां मला अधिकार उरला नाहीं. बरे नीज. उद्यां भेटेन. ”

असें झणून पांडुरंगानें दिनकरचा निरोप घेतला आणि तो आपल्या विन्हाडीं गेला. इकडे दिनकरनेहि आंथरूप पसरून त्यावर आपली देह-यष्टि टाकली. ‘ मालतीच्या हंसण्याबोलण्यांतून तू गूढार्थ शोधून काढीत आहेस ’ असा पांडुरंगानें आज दिनकरवर आरोप केला होता आणि आंथरूणावर पडल्यावर दिनकरहि याच आरोपासंबंधाने साशक झाला होता. खरोखरच आपली बुद्धि विकारवश झाल्यामुळे तर मालतीची प्रत्येक कृति आपणास रम्य दिसत नाहीं ना ? असें त्याचें मन त्याला विचारूं लागलें. त्यानें पुष्कळ विचार केला; पण त्याला मालतीच्या कृतींत कृत्रिमता अशी दिसेना. उलट या विचारांमुळे त्याचे हृदय हलून गेले आणि मालतीचा प्रवेश हृदयांत अधिक खोल जागी त्यानें होऊ दिला. उद्यां मालतीच्या प्रत्येक कृतीकडे नीट लक्ष पुरविले पाहिजे आणि त्यांत कृत्रिमपणा आहे कीं तिच्या स्वभावाचेच त्यांत सर्वस्व आहे, हें पाहण्याचा निश्चय करून कशी तरी रात्र त्याने घालविली आणि वेळ होतांच तो वामनरावांच्या बंगल्यावर जाऊन हजर झाला. मदन आणि वसंत या दोघांना शिकवून झाल्यावर तो त्या खोलींतून उठणार, तांच तेथें मालती आली. तिला पाहतांच दिनकर हंसत हसत झणाला, “ तुमचा अभ्यास वगैरे बरोबर चालला आहेना ? ”

मालती हंसून व खाली पाहून झणाली, “ तें आतां हळू हळू आपणाला समजेलच. आज पुष्कळ दिवसांनीं आपण पुन्हां शिकविण्यास येऊं लागलां, हें पाहून मला फार आनंद झाला आहे. ”

“ आणि हें काम पुन्हां मिळाल्यामुळे मलाहि आनंद झाला आहे. येथें होतों तोंपर्यंत तुमच्या ओळखीत कांहीं विशेष आहे, असें वाटलें नाहीं; पण घरीं गेल्यावर मला अगदीं चुकल्याचुकल्यासारखें झालें. ”

“ खरेंच ? ”

“खरेंच ह्मणून काय विचारतां ? तुमच्या सुखभावांत असाच कांहीं विलक्षण चटका आहे. मला खरोखरच करमत नसे; परंतु तुमचीं जेव्हां पत्रें येऊं लागलीं, तेव्हां मात्र माझ्या अंतःकरणांतली दुरदुर बरीच कमी झाली. तुम्ही पाठविलेल्या पत्रावरून तुमच्या स्वभावांतली रम्यता चांगली समजून आली. तुम्ही स्वतः कांहीं सांगू लागला म्हणजे जितका आनंद होतो, त्याहून अधिक आनंद आपल्या पत्रावरून मला झाला.”

लाजल्यासारखे करून मालती ह्मणाली, “आपण उगीच माझी स्तुति करतां. मी तर तीं पत्रें अगदीं साध्या शब्दांनी लिहिलीं होतीं.”

“हणूनच ती अधिक रम्य वाटलीं आणि शिवाय दुसरें हें कीं, आपण स्वतः क्विती मनोहर व सुवासिक आहो, हें गुलाबाच्या फुलाला कांहीं माहीत नसते. ती माहिती दुसऱ्यांनींच करून द्यावी लागते.”

हळूच दिनकरकडे पाहून मालती ह्मणाली, “थोड दिवस गावी जाऊन रहावयाला मिळाल्यामुळे आपण जणू कवि झालां आहां !”

दिनकर हंसत हंसत ह्मणाला, “होय. झालो आहे खरा; पण घरी राहूनहि डोळे मुंबईकडे लागल्यामुळे या काव्यस्फूर्तीचा उदय झाला आहे.”

“आपलें म्हणणे मला समजले नाहीं.”

“समजून घेण्याचें कारणहि नाहीं. बरे येतां आतां. तुम्ही हें घड्याळ दिल्यामुळे एकेका मिनिटाचा मला आतां हिशोब ठेवावा लागत आहे.”

असें ह्मणून दिनकरनें मालतीकडे हसून पाहिलें आणि तो त्या खोलींतून बाहेर पडला. त्याला निरोप देतांना मालतीच्या चेहऱ्यावरहि थोडें हास्य उमटल्यावांचून राहिले नाहीं. या वेळीं दिनकर आपल्या बिऱ्हाडाकडे जाण्यास निघाला होता हें खरें; परंतु त्याचें चित्त या वेळीं इतकें अस्वस्थ झालें होतें कीं, त्यामुळें मुंबईचे सदोदित अस्वस्थ असणारे रस्तेहि त्याला शांत वाटत होते. आज त्यानें आपल्या मनाविरुद्ध वर्तन केलें होतें. मालतीशीं तो इतके दिवस अत्यंत शालिनतेनें बोलत असे; परंतु आज त्या सभ्यतेला रजा देऊन तो तिच्याशीं काव्यमय भाषेत बोलत होता. हें जें त्यानें आज साहस केलें होतें, त्याबद्दल त्याचें मन त्याला खाऊं लागलें होतें. केवळ विकारविवशतेमुळें मालतीची प्रत्येक कृति तुला रम्य

प्रकरण नववें।

वाटत आहे, असा जो पांडुरगानें त्याच्यावर आरोप केला होता, तो आरोप कितपत खरा आहे, हें पाहण्यासाठी त्याने आज हे साहस केले होते. परंतु मालतीनें त्याला जीं उत्तरे दिली त्यावरून तो तिच्यावर अधिक लुब्ध झाला व त्याचे मन खरोखरच विकारवश झाले. आतां मालतीचे आचरण त्याला अधिक रम्य आणि अधिक मनोहर दिसावयाला लागले, इतकेच नव्हे, तर त्याच्या अंतःकरणांत जो एक अंधुक आशातनु होता, तो आतां अधिक स्पष्ट झाला.

प्रकरण नववें.

फुटबॉलप्रमाणे वाटोळ्या गरगरीत शरीराचे डॉक्टरसाहेब वामनरावांच्या बगल्यांत हरहम्मेश दृष्टीस पडत आणि आश्चर्य हे कीं, ते तेथे तासाचे तास गुर्ची अडवून बसलेले असत. असल्या रिकामटेकड्या या डॉक्टरचा वामनरावाशीं एवढा दाट परिचय का होता, याचा या प्रकरणांत थोडा विचार केला पाहिजे. युनिव्हर्सिटीच्या मंदिरांत सात गऱ्या केल्यावर हे डॉक्टरसाहेब आठव्या वर्षी वैद्यकीच्या परीक्षेत उत्तीर्ण झाले होते. त्यांच्या आयुष्याला अशा रीतीनें रेगाळण्याची जी संवय झाली होती, ती अखेरपर्यंत तशीच कायम राहिली. त्यांनीं कोणतेहि कार्य हातीं घेतलें म्हणजे तें झटपट म्हणून केव्हांहि होत नसे. परीक्षा पास झाल्यावर पुढे काय करावें याचा विचार करण्यास डॉक्टरसाहेबांना सवंध एक वर्ष लागलें. यावरून कालावरोबर झगडण्यास डॉक्टरसाहेब कसे वस्ताद होते, याचें अनुमान सहज कोणासहि करतां येईल. शेवटीं एका आगबोटीच्या कंपनीकडे खटपट करून यांनीं बोटीवरील डॉक्टरकीची नौकरी मिळविली. दैववशांत यांना आफ्रिकेकडे जाणाऱ्या येणाऱ्या आगबोटीवर नौकरी मिळाल्यामुळे पुष्कळ वेळां डॉक्टरसाहेबांना आपल्या वर्णबंधूशी हस्तांदोलन करण्याचा प्रसंग आला. सुमारे पांच वर्षे ही नौकरी केल्यावर आगबोट कंपनीनें डॉक्टरसाहेबांना रजा दिली. नुसत्या रजेवरच भागल्यामुळें डॉक्टरांनाहि सु०शो०....८

मोठें समाधान झालें होतें. बोटीवरील औषधांचा सांठा लवकर लवकर रिकामा होत आहे, हें पाहून डॉक्टरसाहेब औषधें विकतात, असा आग-बोटकंपनीला संशय येऊन कंपनीने डॉक्टरसाहेबांची बोळवण केली. वास्तविक खरा प्रकार अगदीं निराळा होता. बोटीवरील समुद्राच्या हवेमुळें डॉक्टरसाहेबांची प्रकृति बिघडली आणि ती सुधारण्यासाठीं लाल रंगाच्या तरल पदार्थांनीं भरलेल्या मोठाल्या बाटल्या त्यांना लागू लागल्या. या बाटल्या बोटीवरील दवाखान्यांत नसल्यामुळें काहीं औषधांच्या मोबदल्यांत त्या डॉक्टरसाहेबांनीं मिळविण्यास आरंभ केला. वस्तुस्थिति अशी असतां आगबोटकंपनीने डॉक्टरसाहेबांवर चोरीचा व दारूबाजीचा आरोप ठेवला आणि त्यांना रजा दिली. नंतर मुंबईच्या प्रसिद्ध गोकुळदास तेजपाळ दवाखान्यांत डॉक्टरसाहेबांना शंभर रुपयांची नौकरी लागली. दोन वर्षे येथेंहि त्यांचीं सुरळीत गेलीं; परंतु एके दिवशीं एक परिचारिका आपल्या खोलींत निजलेली असतां डॉक्टरसाहेबांनींहि निद्रारोगाच्या भरांत त्याच खोलींत प्रवेश केला. या नव्या रोगानें डॉक्टर आजारी झाले आहेत, असें पाहून या परिचारिकेनें मोठ्यानें शंख केला. त्याबरोबर आणखी एक दोन डॉक्टर, कंपाउंडर वगैरे धावून आले आणि त्यांनीं डॉक्टरसाहेबांच्या डोळ्यांत अंजन घालून त्यांना दवाखान्याच्या बाहेर घालवून दिलें. त्या परिचारिकेच्या अरसिकपणाला नांवें ठेवून डॉक्टरसाहेब पुन्हां विश्रांति घेऊं लागले. ही विश्रांति घेत असतां त्यांच्या पत्नीवर मृत्यूची कुन्हाड पडली आणि त्यामुळें सगळें जग डॉक्टरसाहेबांना ओकें ओकें दिसूं लागलें. तथापि ते निराश झाले नाहींत. ऐहिक सुखासाठीं त्यांनीं आपली कंबर इतकी कसून बांधली होती कीं, कोणत्याहि संकटानें ते नाउमेद होत नसत. यानंतर डॉक्टरनीं मुंबईतील बड्या डॉक्टरची ऐट आणून रोभ्यांना फक्त औषधाची यादी लिहून देण्याचें ऑफीस उघडलें; पण मुंबईचे रोगी तरी कसले खमंग; त्यांनीं डॉक्टरना जागेचें भाडें मात्र वर्षभर भरावयाला लावलें. एक वर्षभर असा अनुभव आल्यावर डॉ. नीलकंठराव यांनीं मृतपत्नीच्या अंगावरील दागिने विकून ते मुंबईस दवाखाना घालून बसले. आज सुमारे पंधरा वर्षे त्यांचा हा दवाखाना कसा

तरी चालला असून त्यावर डॉक्टरसाहेबांचा निर्वाह कसा तरी चाललेला आहे. डॉक्टरच्या या एकंदर गत आयुष्याचा विचार केला म्हणजे त्यांचे आणि नशिवाचे बरेच वांकडे असावे, असे सहज अनुमान निघते. तसेच इतकीं वर्षे काळाशीं झगडण्यांत गेलीं असल्याने ते थोडेसे उतारवयाचे झाले आहेत. हें त्यांना विचारण्याचें कारण पडूं नये म्हणून त्यांनीं मस्तकावरच मुख्य चिन्ह ठेवलें आहे. त्यांच्या मस्तकावरील पिंजलेला पादरा स्वच्छ कापूस पाहिला म्हणजे पुढें घालवावयाच्या आयुष्यापेक्षा त्यांनीं अधिक आयुष्य घालविलें आहे, असेच स्पष्ट दिसून येतें. अशा स्थितींतहि निराशेचीं चिन्हे त्यांच्या चेहऱ्यावर दिसत नाहींत. एक दिवस तरी ऐहिक सुख आपल्या पायाशीं लोटांगण घालीत येणार, अशी त्यांची समजूत आहे व ती वेळ आतां कांहीं दूर नाहीं, असेंहि त्यांना वाटूं लागलें आहे.

त्या दिवशीं तीन चार वाजण्याच्या सुमारास डॉ. नीलकंठराव आपल्या दवाखान्यांत एका खुर्चीवर बसून रोग्यांची काळजी करीत होते. रोग्यांची काळजी याचा अर्थ रोगी कसे बरे होतील, असा कोणी कृपा करून करूं नये. दवाखान्यांत रोगी कसे येतील, याची ते काळजी करीत होते. गेल्या पंधरा वर्षांत कपाउंडरचें त्यांना कारणच न पडल्यामुळें ते स्वतःच सर्व कामकाज करीत होते. क्वचित् चुकून एकादा रोगी यांच्या हातीं लागला, तर त्याला ते आपल्या हातांतून लवकर सोडीत नसत. डॉक्टरसाहेबांच्या या व्यवहारामुळें कोणी त्यांना काढ्याचा नायटा करणारे डॉक्टर असे म्हणत; पण त्यांचे व्यवसायबंधु त्यांना डॉ. लीच म्हणून म्हणत. दवाखान्याची झाडझूड करण्यासाठीं त्यांनी एक छोकरा नौकरीला ठेवला होता. त्याचें नांव बाबू. डॉक्टरसाहेबांचीं बहुतेक कामें या एकाच मुलाला करावीं लागत असल्यामुळें तो बिचारा या नौकरीला अगदीं कंटाळून गेला होता. दवाखान्याच्या दरवाजाशीं एका मोडक्या खुर्चीवर त्या दिवशीं बाबू बसून झोंपेची डुकली घेत असतां तितक्यांत एक मोलकरीणवाई तेथें आली आणि बाबूला हालवून म्हणाली, “बाबू ऊठ. ऊठ. जा, डॉक्टरसाहेबांना लवकर बोलावलें आहे म्हणून सांग.”

बिचारा बाबू त्या मोलकरणीकडे त्रासून पाहून डोळे चोळीत चोळीत आंत गेला आणि डॉक्टरला म्हणाला, “वामनरावांकडून बोलावणें आले आहे.”

इतका वेळ नखावर नखें वाजवीत बसलेले डॉक्टर घाईने उठले आणि डोक्यावर चिनई टोपी ठेऊन तसेच वामनरावांच्या बगल्यावर जाऊन हजर झाले. यावेळीं बगल्यांत कोणीहि नसून कमळाबाई पलंगावर पडून मोठ्याने उः उंः असे कण्हत होत्या. डॉक्टरला पाहतांच कमळाबाई मोठ्याने उसासा टाकून कष्टानें म्हणाल्या, “डॉक्टर, मी या दुखण्यांतून वाचेनसें दिसत नाहीं. हात पाय फारच ठणकतात आणि छातीत फारच दुखत आहे. श्वास देखील घेतां येत नाही. उः उंः प्राण अगदीं कासावीस होतो. ”

कमळाबाईचे हे शब्द ऐकून डॉक्टर त्यांना धैर्य देऊन म्हणाले, “ भिऊं नका. तसे घाबरण्यासारखे नाहीं. ” असे म्हणून त्यांनीं खिशांतून रबराच्या नळ्या काढल्या आणि घाईने त्याचीं दोन्हीं ओके त्यांनीं कमळाबाईच्याच कानाला लावलीं; परंतु तितक्यांत ती चूक त्यांच्या लक्षांत येऊन त्यांनीं नळ्यांचीं टोंके स्वतःच्या कानाला लावून दुसरें टोक कमळाबाईच्या छातीवर ते फिरवू लागले. याप्रमाणे थोडा वेळ परीक्षण केल्यावर त्यांनीं कागदावर कांहीं औषधांचीं नांवें लिहिलीं आणि तो कागद मोलकरणीजवळ देऊन तिला तीं औषधें आणण्यास सांगितले. मोलकरणी गेल्यावर कमळाबाईचा हात आपल्या हातांत घेऊन (कदाचित् नाडी पाहण्यासाठीं) डॉक्टर म्हणाले, “ आपली ती नेहमींचीच व्याधी दिसते. कांहीं विशेष आहे, असें नाहीं. गेल्या एक दोन दिवसांत पोट फार दुखत होतें कीं काय ? ” असें म्हणून डॉक्टर थोडे हंसले. कमळाबाईच्या चेहऱ्यावरहि हास्याची लंकेर चमकली. कमळाबाई म्हणाल्या, “ अहो, पोटदुखी कसली नी व्याधी कसली ! या घरांतल्या भानगडीनेंच मला अगदीं जीव नकोसा झाला आहे. त्यांत परवांपासून पुन्हां छाती दुखावयाला लागून काल थोडा तापहि आला होता. ”

डॉक्टर हंसून म्हणाले, “ आपणास व्यवस्थेनें वागण्यास मीं अनेक वेळां सांगितलें; पण तुम्ही त्याप्रमाणें वागत नाहीं, हें कांहीं चांगलें नाहीं.

तुम्ही दररोज तीन वेळां सूप घेत जा आणि सकाळ संध्याकाळ घरच्या गाडीतून समुद्राकडे फिरावयाला जात जा. याप्रमाणें एक दोन महिने नियमानें वागल्यास तुमच्या प्रकृतींत किती तरी फरक पडेल. ”

उजव्या कुशीवर वळून व डॉक्टरकडे चांगली दृष्टी पुरवून कमळाबाई थोड्या रागाने ह्मणाल्या, “ डॉक्टर, आमच्या घरांतील सगळी हकीकत तुम्हाला माहीत तर आहेच. गेल्या उन्हाळ्यांत मला चार दिवस महाबळेश्वरी पाठवा ह्मणून किती तरी मीं गळ घातली; पण तेवढे काहीं त्यांच्याने करवले नाहीं.” असें ह्मणून कमळाबाईंनीं आपल्या डोळ्यांत पाणी आणले.

डॉक्टरचें हृदय यामुळे हललें नाहीं, असें काहीं नाहीं. सहानुभूति दर्शवून ते ह्मणाले, “ वामनरावांनीं कां अमान्य केलें तें समजत नाहीं. पाहिल्याने तुमचा शब्द काहीं ते वांया जाऊं देत नसत. बरे पैशाच्यासंबंधाने ह्मणावें तर तशीहि काहीं काटकसर दिसत नाहीं. उलट केव्हां केव्हां अनावश्यक खर्चहि झालेला दिसतो.”

“ पैशाची काटकसर कसली, उलट उधळपट्टीच चालली आहे; परंतु माझ्यासंबंधाने मात्र कमी अधिक खर्च होतां कामा नये, असा कटाक्ष दिसतो.”

डॉक्टर सहानुभूतिपूर्वक गंभीर स्वराने ह्मणाले, “ तसें असेल. तर तुम्हीहि यासंबंधानें सावधगिरी बाळगावयास पाहिजे. तसेंच वामनरावांनाहि थोडे सुचवून ठेवलेलें बरे.”

“ त्यांचे तर हितानहित ज्ञान सगळें लुप्त झालें आहे. कोणीहि गोड गोड बोलून दोन थापा मारल्या ह्मणजे खुष होतात. परवां एका लफण्यानें पैसाफंडाचे व्याख्यान देतांच एकशे एक रुपये त्याच्या स्वाधीन केले. आपणासारख्या सुधारकाला यामुळे कमीपणा येईल, वगैरे मीं पुष्कळ सांगितलें; पण राष्ट्रहिताचीं कामें सुधारक आणि दुर्धारक यांसाठीं वाटलेलीं नाहींत, असें सांगून रुपये द्यायचे झाले.”

इतक्यांत मोलकरणीनें दोन पेले चहा करून आणला आणि तो त्या दोघांच्या हातीं दिला. चहा पीत असतां डॉक्टर ह्मणाले, “ असल्या कृत्याला वामनरावांनीं एकशें एक रुपये देणें ह्मणजे पैशाची उधळपट्टी करणें होय.”

“ आणि परवांची ती घड्याळाची गोष्ट ! मास्तरनीं असा पराक्रम तो काय केला आणि त्यांना तें शभर रुपयाचें घड्याळ तें काय दिलें ! सग-
ळाच चमत्कार ! ”

“ खरोखर मास्तरचा तो केलेला सन्मान पाहून मला तर हंसूच आलें. वामनरावांसारख्या पाश्चात्य संस्कृतीस वाहिलेल्या गृहस्थानें मास्तरचा सत्कार करणें ह्मणजे पुन्हा पौर्वात्य संस्कृतीला चिकटणें होय. वाटलूच्या लढाईत जगद्विजयी नेपोलियनला पकडणाऱ्या जनरल ब्लूचरचाहि एवढा सन्मान झाला नसेल ! ”

निराशेनें एक लांबलचक उसासा टाकून कमळावाई ह्मणाल्या, “ डॉक्टर, माझें दुःख ह्मणून ह्मणत्ये ते हेच. असल्या एकेक गोष्टीची आठवण झाली ह्मणजे जिवाची कशी तळमळ होते. थरें, अशा अनावश्यक बाबींत जो खर्च होतो, त्यासाठीं मला एका शब्दानें तरी विचारतात का ? ती मालती आणि ते यांची सारखीं खलवते चाललेलीं असतात. पेटीची किल्ली तिच्या हातांत. बोलून चालून ती सवतीची मुलगी. माझ्या मुलांची आणि माझी ती कशाला काळजी घेईल ? कारटीचा असा राग येतो; पण काय करणार ? ”

पुन्हा कमळावाईचे डोळे पाण्यानें भरून आले. त्यांचा हात कुरवाळून धरून डॉक्टर ह्मणाले, “ कमळावाई, तुझी असे भोळेपणानें वाधून चालणार नाही. मालतीचे लग्न झालें ह्मणजे या घराची तिला अर्थातच काळजी उरणार नाही. तुमचे तसे नाही. तुमच्यावर सर्व जबाबदारी आहे. दोन मुलें आहेतच. आणखीहि कदाचित् होतील; तेव्हां तुमचें नफानुकसान हें तुझीच पाहिलें पाहिजे. तुमच्या विवाहाच्या वेळेस हा बंगला तुमच्याच नांवानें करून दिल्याचें ऐकतों ? ”

“ हो. त्यावेळीं मी आग्रह धरल्या ह्मणून एवढें तरी झालें.”

“ हें आपण फार चांगलें केलें. शिवाय विमा आहे, नाही कां ? ”

“ आहे, पाच हजार रुपयांचा.”

“ एवढाच ! पांच हजार रुपये ह्मणजे अगदीं सामान्य रक्कम. तुमच्या दोन मुलांच्या शिक्षणाला देखील ही रक्कम पुरावयाची नाही. दोघांची

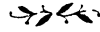
लगे वगैरे व्हावयाचीं आहेतच. तुम्ही संधी साधून वामनरावांना पुन्हा एकदां गळ घाला आणि आणखी पांच हजार रुपयांचा विमा उतरावयाला लावा. क्षणजे मुंबईसारख्या ठिकाणीं दहा हजार रुपयांत कसावसा निर्वाह चालेल.”

“हो, पण हें त्यांनीं एकले पाहिजेना ! हसे भरण्याची अडचण त्यांच्याकडून पुढें येईल; पण तसे केल्यावांचून काहीं इलाज नाही, हेंहि खरें.”

“मालतीसाठीं पोस्टाच्या ब्यांकेंत दरमहा काहीं पैसे वामनराव ठेवतात, असें मीं ऐकलें आहे, तेच पैसे या विम्याच्या हप्त्याला खर्च करा, असें सांगा क्षणजे झालें. क्षणजे एका टोल्याने दोन पक्षी मारल्याचें श्रेय येईल.”

पोटांत दुःखत असल्यामुळे आंथरुणावर पडून कण्हत असलेल्या कमळाबाई हळू हळू उठून बसल्या, त्यांचा आवाजहि चढला. मधून मधून त्या हंसूहि लागल्या. अगदी आवडता विषय जेव्हां सुरू झाला, तेव्हां तर त्या पलंगावरून उठून डॉक्टर शेजारींच खुर्ची घेऊन बसल्या. डॉक्टरनींहि अघळ पघळ बोलण्यास मुखात केली. बोलण्याच्या रंगांत या दोन कृष्णाकृति केव्हां अगदीं संलग्न होत, केव्हां केव्हां विलग होत. त्या दिवशीं त्या अर्धवट अंधाराच्या जागेंत एक प्रचंड छाया दिनकरच्या दृष्टीस कशी पडली आणि नंतर एका छायेच्या दोन छाया कशा झाल्या, हें गूढ आतां वाचकांच्याहि चांगलें लक्षांत आलें असेल. पूर्वीं एक वेळ परिचारिकेचा धंदा करीत असलेल्या कमळाबाई आणि त्याच वेळीं त्यांच्या परिचयाचे झालेले डॉक्टर नीलकंठराव यांच्या पूर्वस्मृतीनें अधिक रमणीय वाटणाऱ्या गप्पा जेव्हां सुरू झाल्या, तेव्हां आपले शारीरिक दुःख कमळाबाईंनीं व मानसिक दुःख डॉक्टरसाहेबांनीं विसरून जावें यांत काहीं मोठेसें नवल नाही. दोघांसहि बोलण्याचा शीण बराच झाल्यावर कमळाबाईंनीं खास स्वतःचें कशाट उघडून थोडें लाल रंगाचें पातळ औषध डॉक्टरना देऊन थोडें आपणहि घेतलें. यानंतर दोघांचें बरेंच बोलणें झालें; पण या किळसवाण्या प्रसंगाची आतां रजा घ्यावी हेंच उत्तम.

प्रकरण दहावे.

मुंबईस चौपाटीच्या बाजूला असलेला एक मुंदर बंगला सहस्रावधि विद्यु-
द्दीपांनी प्रकाशमान झालेला असून त्याच्या सभोंवतीं असलेल्या बागेतहि
मधून मधून मोठाले दिवे लावले होते. बागेच्या दरवाजासमोर गाड्या
मागून गाड्या येत होत्या आणि त्या गाड्यांतून नीटनेटका भपकेवाज
पोन्नाख केलेले स्त्रीपुरुष बंगल्यांत जात होते. ज्या बंगल्यांत आज एवढा
दीपोत्सव चालला होता, तेथे असे होतें तरी काय ? असे जर कोणी
विचारलें, तर कांहीं विशेष नाही, असे खरोखरच सांगावे लागेल.

पण मोठ्या लोकांचे सगळेच मोठे या न्यायानें त्यांच्या घरीं सहजा-
सहजीं देखील दीपोत्सव होतात. या बंगल्याच्या बागेला दोन फाटकें असून
एकावर इन (आंत) आणि एकावर औट (बाहेर) असें लिहिले होते.
तसेंच या अक्षरांच्यावर एका बाजूला इंग्रजींत दिलखुपगार्डन आणि दुस-
ऱ्या दरवाजावर मराठींत दिलखुपवाग असें लिहिलें होतें. या बंगल्याच्या
मालकाचें नांव मधुसूदन महादेव भार्गव असे असून ते दर्शविण्यासाठीं
पितळेच्या पत्र्यावर कोरलेल्या अक्षरांची पाटीहि फाटकावर लावली होती.
त्या पाटीवर इंग्रजींत एम्. एम्. भार्गव असें नांव होते आणि या गृह-
स्थालाहि तेंच नांव आवडत असे. मधुसूदनराव असें कोणी म्हटलें किंवा
तसें नांव लिहून त्यांना कोणी पत्र लिहिलें, तर त्यांना राग येत असे. त्यांचें
टोपणनांव आण्णासाहेब असें होतें. हें नांव त्यांना आवडत होतें;
पण मिस्तर भार्गव या नांवावर त्यांचें विशेष प्रेम होतें आणि त्यांचे सर्व
इष्टमित्र त्यांना मिस्तर भार्गव ह्मणूनच हांक मारीत असत. यांचे वडील
महादेवराव भार्गव हे अव्वल इंग्रजी अमदानींत मोठ्या हुद्यावर असून
त्यांनीं विपूल पैसा मिळविला होता. पुष्कळ दिवस महादेवरावांना संतती
अशी झाली नाही. परंतु देवाच्या कृपेनें वृद्धापकाळीं त्यांना दोन मुलांचा
लाभ झाला. लग्न करून कांहीं दिवसांनीं संसार ऐन रंगास आला कीं,
बायको मरावी, असें महादेवरावांच्या मागे दुदैव लागलें होते; पण वृद्धाप-

काळी पांचवी वायको केल्यावर महादेवरावांचा संसार फलद्रुप झाला. त्यांनीं आपल्या वडील मुलाचें नांव मधुसूदन व धाकट्याचें मुकुंद असें ठेवलें होतें. हीं मुलें चार दोन वर्षांचीं होतात तोंच वयाच्या सत्याहत्तरा-
व्यावर्षीं महादेवरावांनीं नुकल्याच नांवारुपास आलेल्या संसाराचा निरोप घेतला. महादेवरावांची ही पांचवी वायको एका सुशिक्षित गृहस्थाची मुलगी असून त्या वेळीं महाराष्ट्रांत सुधारणेची जी लाट उसळली होती, त्या तालमोत ती तयार झालेली असून तिने आपल्या मुलांनाहि तेंच शिक्षण दिले होते. विपुल पैसा आणि लहानपणापासूनच ऐपआरामानें राहण्या-
ची दोघांहि मुलांना संवय झाल्यामुळे दारिद्र्याची कल्पना अर्थातच त्यांना नव्हती. स्वदेश, देशाचे दारिद्र्य व गरीब स्वदेशबंधू यांविषयीं सहानुभूति-
ऐवजीं वेपवारीची, वात्सल्याऐवजीं उदासीनता आणि दयादाक्षिण्याऐवजीं शोभ हेंच या दोघांहि बंधूंच्या अतःकरणांत आश्रय करून राहिलीं होती. पाश्चात्य सस्कृतीनें या दोघांहि बंधूंचे डोळे इतके दिपून गेले होते कीं, पौर्वात्यांना प्रत्येक बावीत शिव्या देणें हें त्यांचे कर्तव्यच झाले होतें. नेहमीं साहेबी पोषाग्यानें राहणें आणि तितक्याच गुर्मीनें वागणें, यांतच मनुष्य-
त्वाचें सर्वस्व आहे, असे या दोघांनांहि वाटत होतें. दोघेहि बंधू वर्षांनीं काळे सांवळेच होते; परंतु पुष्कळ वेळां ते ' काळा आदमी ' या लाडक्या शिवीचा उपयोग करीत असत. ज्या वेळची ही हकीकत देत आहों, त्या वेळीं, मधुसूदनरावांचें वय तीस बत्तीस वर्षांचे असून मुकुंदचें वय पंचवीस वर्षांचे होतें. मधुसूदनरावांचें शिक्षण वेताबातीचेंच झालें होतें; पण मुकुंद-
ची म्याट्रिकची परीक्षा झाली असून त्यानें कॉलेजांतहि प्रवेश केला होता; परंतु कॉलेजांत एक तर काळ्याआदमीच्या सहवासांत अभ्यास करावयाचा आणि दुसरें हें कीं हा अभ्यासक्रम विप्रेष मनोरम असाहि नव्हता. यामुळें मुकुंदच्या मस्तकावर दोन वेळां ' नापास ' असे शिक्षा मोर्तव झालें होतें. अशा स्थितींत इकडच्या भिकार कॉलेजांत आयुष्य फुकट घालविण्यापेक्षां विलायतेस जाऊन ब्यारिस्टर होऊन यावे, असें मुकुंदनें ठराविलें. पैशाची कमतरता नसल्यामुळें आणि मधुसूदनरावांनां हि ही गोष्ट पसंत पडल्यामुळें लवकरच विलायतेस प्रयाण केलें आणि आज सुमारे तीन वर्षांनीं स्वारी

व्यारिस्टर होऊन मुंबईस परत आली होती. आपले धाकटे बंधु इंग्लंडहून सुखरूप परत आले आणि त्यांची परीक्षाहि पास झाली या आनंदाप्रित्यर्थ आज मधुसूदनरावांनी आपल्या मित्रांना व मुंबईतील सुधारकाग्रणी थोर थोर व्यक्तींना सहकुटुंब सहपरिवारे गार्डन पार्टीला बोलाविले होते. गार्डन पार्टीचा कार्यक्रम छापून तो निमंत्रण पत्रिकेसह सर्वांकडे पोहोचता करण्यांत आला होता आणि त्या निमंत्रण पत्रिकेप्रमाणे महाराष्ट्रीय साहेब आपापल्या लेडींना बरोबर घेऊन रात्री नवाच्या सुमारास नटूनथटून दिल-खुप वागेंत जात होते. इंग्लंडांत होणाऱ्या एकाद्या बड्या लार्डाच्या घरच्या गार्डन पार्टीची ही हुबेहुब नकल होती, एवढे सांगितले म्हणजे या गार्डन पार्टीची कल्पना येईल. पार्टीसाठी जमलेल्या सर्व पुरुषांचे पोषाख साहेबी थाटाचे असून स्त्रियांच्या पोषाखांतहि पौर्वात्य गचाळपणाचा लेशहि नव्हता. पार्टीसाठी लागणाऱ्या सर्व खाद्यपेयादि वस्तूंचा मक्ता मुंबईतील प्रसिद्ध अशा मांगोनी ब्रदर्सला दिला होता.

या गार्डन पार्टीने कांहीं विशेष हेतु साधायचा असा मधुसूदनरावांचा सुळींच उद्देश नव्हता; परंतु निमंत्रित मंडळींपैकीं कित्येकांनी पाश्चात्य लोकांच्या पद्धतीप्रमाणे या पार्टीची संधि साधून आपापलीं घोडीं पुढें दामटण्यास कमी केलें नाहीं. नुकत्याच गतभर्तृका झालेल्या श्रीमती भामिनीबाई पांडे यांच्या हातीं जेव्हां ही निमंत्रण पत्रिका पडली, तेव्हां त्यांना मोठा आनंद झाला. आपल्या सतरा अठरा वर्षे वयाच्या विमलानांवाच्या मुलीला हांक मारून त्या ह्मणाल्या, “ विमले, आज मिस्टर भार्गव यांच्याकडे रात्री गार्डन पार्टीला आपणां दोघांस निमंत्रण आहे. त्यांचे धाकटे बंधु विलायतेहून व्यारिस्टर होऊन आल्यामुळे ही पार्टी व्हावयाची आहे. हें बघ, पोषाक कसा अगदीं नीटनेटका कर हो, आणि हें पहा, मिस्टर मुकुंदच्या वारंवार नजरेस पडण्याचा प्रयत्न कर. मधून मधून हसावें, बोलावें, समजलीस ना ? ” यावर हंसत हंसत बरे ह्मणून विमला आंत निघून गेली. एकंदरीत ही गार्डन पार्टीची संधी साधून कोटीशिप कशी करावी, याचाच धडा भामिनीबाईंनीं विमलेला दिला. विमला आतां ऐन तारुण्यांत होती; पण तिचा वर्ण काळासांवळा असून बांध्यानेंहि ती थोडी स्थूल होती.

शिवाय मुख्य दोष नाकाचा. तें तरतरीत असण्याऐवजी थोडें चापट होतें; तथापि त्या वेळच्या एकंदर स्त्री सुधारकांत नटण्या मुरडण्यांत विमलेचा नंबर पहिला असून तिच्या बापानें तिच्याबरोबर लग्न करणाऱ्या गृहस्थाला देण्यासाठीं पांचहजार रुपयांची प्रॉमिसरी नोट ठेवली होती. तेव्हां विमलेच्या लग्नाची भामिनीवाईंना मोठी काळजी होती, असें नाहीं. तथापि मुलीला अठरावे वर्ष लागल्यावर त्यांना थोडीशी चिंता साहजिक वाटू लागली. अशा वेळी ब्यारिस्टर मुकुंद यांचे विलायतेहून आगमग झाल्यावर भामिनीवाईंच्या मनांत साहजिक आशा उत्पन्न झाली आणि त्या या पार्टीच्या समारंभाला आपल्या कन्येला खूप नटवून घेऊन गेल्या.

दिलखुष वागेत असलेल्या बंगल्याच्या मागच्या बाजूच्या वागेत या पार्टीची व्यवस्था केलेली असून त्या आधीं एका मोठ्या दिवाणखान्यांत नटूनथटून आलेला स्त्रीपुरुष समूह एकत्र झाला होता. मिस्टर भार्गव यांच्याकडे पुरुष वर्गाचें आदरातिथ्य करण्याचे काम असून त्यांच्या गृहिणी मिसेस इंदुमती यांनीं स्त्रियांचा सत्कार करण्याचें काम घेतले होते. या शिवाय त्यांना मदत करण्यास मिस लीला व डॉक्टर रोडके यांच्या पत्नी मिसेस चंद्रिकाबाई ह्याहि होत्या. मिस लीला ही नुकतीच बी. ए. झाली असून ती एका इंग्रजी कन्याशाळेवर मास्त्रीरण होती. मिस्टर भार्गव यांच्याशीं तिचा काही नात्याचा संबंध होता. या दिवाणखान्यांत स्त्रियांसाठीं स्वतंत्र जागा होती, हें म्हरें पण स्त्रीपुरुषांच्या एकत्र सन्मीलनास येथे आडकाठी नसून त्याप्रमाणे पुष्कळ स्त्रिया पुरुषांजवळच खुर्च्यावरून बसल्या होत्या. तसेच कित्येक पुरुषहि स्त्रियांकडे जाऊन हळूच हंसून कांहीं प्रश्न करीत होते. अनेक विद्युद्दीपांचा पडलेला लखव प्रकाश, सुंदर पोषाख करून आलेल्या स्त्रिया आणि त्या बंगल्यांतील एकंदर थाटमाट यामुळे तो दिवाणखाना यावेळीं इंद्रभुवनाप्रमाणें दिसत होता. साधें आणि स्वाभाविक या सर्वांवर जणूं बहिष्कार पडला असून कृत्रिमतेचा येथें जयजयकार चालला आहे, असेंच स्पष्ट दिसत होतें. पोषाखांतली कृत्रिमता बोलण्यांतहि उघड होत होती. सृष्टीतील नैसर्गिक सौंदर्यावर लुब्ध होणारांना हा एकंदर देखावा इतका विचित्र दिसला

असता कीं, त्याला तें एक सकटच वाटले असतें. पुरुषांपेक्षा स्त्रियांच्या संभाषणाचा विषय ह्मणजे स्वतःची बडेजावकी हा होता. महाराष्ट्रांतल्या एकाद्या प्रसिद्ध पुरुषाशीं आपला जवळचा अथवा दूरचा संबंध दर्शवितां आला ह्मणजे मोठी कृतार्थता प्रत्येकीस वाटत होती. डॉ० रोडके बराच पैसा मागें ठेवून परलोकवासी झाल्यामुळे मिसेस चंद्रिकाबाईंना नटपट्टा करून साऱ्या गांवांत वणावणा करीत फिरण्याशिवाय दुसरा उद्योग उरला नव्हता. आज तर त्या मोठ्या अभिमानानें स्त्री समुहांत वावरत होत्या. त्या इंदुमतीला म्हणाल्या, “ इंदुमती, तुझाला तर माहितच असेल कीं, त्यांच्या शस्त्रक्रियेबद्दल केवढा लौकिक होता ते ! मेडिकल कॉलेजचे प्रिन्सिपाल डॉ० स्वान देखील त्यांचा सल्ला घेत असत. पुढें तर गव्हरनरसाहेबांनीं त्यांची स्वतःचे डॉक्टर ह्मणून नेमणूक केली होती.”

इंदुमती म्हणाली, “ हो, हो ! ते तर सगळ्यांना माहीत आहे. माझ्या काकाच्या मामाचे सासरे होते, तेहि चांगल्यापैकी शस्त्रवेद्य होते. त्यांच्याच-जवळ डॉ० रोडके कांहीं दिवस अभ्यास करीत होते.”

इतक्यांत एका रावबहादुर गृहस्थाची प्रौढ मुलगी ह्मणाली, “ तर मग डॉक्टरसाहेबांना रावबहादूर हा किताब मिळाला असावा ?”

चंद्रिकाबाईहि कांही कमी नव्हत्या. त्या म्हणाल्या; “ छे ! ते स्वतः कांहीं रावबहादूर नव्हते; पण गव्हरनरसाहेबांजवळ दोन शब्द खर्च करून त्यांनीं कित्येकांना रावबहादूर केले होते.”

आपला चप्पा सावरून व मनगटावरील घड्याळाकडे मोठ्या तोऱ्याने पाहून मिसेस कौसल्याबाई म्हणाल्या, “ या रावसाहेब रावबहादुरांच्या वर्तनावर आमच्या इकडून ‘चंद्रकिरण’ पत्रांत कशी पण खरमरीत टीका येत असते ? इकडच्या विद्वत्तेमुळें पत्राचा खप तरी किती वाढला आहे ! पूर्वीं अडीचशें प्रति खपत होत्या, त्या आतां तीनशें खपू लागल्या आहेत.”

वरील बोलण्यावरून कौसल्याबाई एडिटरसाहेबांच्या पत्नी होत्या, हें सहज लक्षांत येण्यासारखें आहे. त्यांच्या वर्तमानपत्राच्या प्रति तीनशें खपत होत्या, हें एकून कोणासहि हंसू येईल; पण हें पत्र फक्त सुधारकांसाठींच होतें, एवढें लक्षांत ठेवलें, ह्मणजे त्यांत कांहीं आश्चर्य वाटणार नाही.

बायकांचा जसा हा शुष्क वादविवाद चालला होता, त्याप्रमाणे पुरुषवर्गात-
हि निरस गप्पा चालल्या होत्या. अजूनहि कांहीं मडळी यावयाची अस-
ल्यामुळे त्यांच्या येण्यासबंधानेहि टीका होत होती. वामनरावांना या पार्टी-
साठी सपरिवार बोलावणें होते; परंतु आधीं न निघतां ते अगदीं वेळेवर
मालती, कमळाबाई, व मुले यांसह येऊन दाखल झाले. त्यांना पाहतांच
मिस्तर भार्गव यांनीं मोठ्या सत्काराने त्यांना खुर्चीवर आणून बसविले.
कमळाबाई तशाच स्त्रीसमुहांत निघून गेल्या; पण मालती वामनरावांजवळ-
च बसली होती. वामनराव खुर्चीवर बसल्यावर त्यांची ओळख मिस्तर
भार्गव यांनीं तेथील मडळींना करून दिली. त्यावेगेवर प्रोफेसर मंडपे
त्यांच्याशी करमर्दन करून ह्मणाले, “ ओहो ! आपला परिचय झाला,
याबद्दल फार सतोष वाटतो. आपले नांव यापृथ्वीच ‘ सांशल रिव्ह्यू ’ नांवा-
च्या मासिक पुस्तकावरून माहीत झालें होतें. आज आपणास समक्ष
पाहून फार आनंद झाला. त्या मासिकांत ‘ पौरात्य मनोभूमिकेवर पाश्चात्य
संस्कृतीची लागवड ’ या सदराखालीं जे चार पाच लेख आपण प्रसिद्ध केले
आहेत, त्याने आमच्या समाजावर पुष्कळ परिणाम होईल, असे मला वाटतें.”

मिस्तर भार्गव आश्चर्याने म्हणाले, “ ते लेख तुम्ही लिहिले आहेत ?
वाः ! फार उत्तम. आपली लिहिण्याची पद्धत आणि विषय प्रतिपादन कर-
ण्याची शैली हीं अगदीं वाग्वाणण्यासारखी आहेत. इंग्रजी भाषेवर तर
आपले चांगलेच प्रभुत्व आहे, इंग्रजींत आपण इतकें उत्कृष्ट लिहाल अशी
माझी कल्पना नव्हती. ”

वामनराव शालिनता दर्शवून म्हणाले, “ आपण माझे लेख इतक्या
आदरानें वाचून पहातां, हे मी आपले मोठे भाग्य समजतो; माझी भाषा
वगैरेहि चांगली असेल; पण माझे विचार आपणास कितपत पसंत पडले
असतील, याची मला शंका आहे. ”

एक शहाणे गृहस्थ आराम खुर्चीवर बसून चिरूट ओढीत होते. त्यांना
सरकारी नौकरी असून दोन अडीचशें रुपये पगार होता. त्यांचें नांव गोविंद-
राव. जणूं झोपेंतून उठून ते म्हणाले, “ यांनीं त्या लेखांत काय असें
लिहिलें आहे ? ”

प्रोफेसर मंडपे म्हणाले, “ यांचें असे म्हणणें आहे कीं, पाश्चात्यांची समाजरीति चांगली आहे हें खरें; पण ती केवळ चांगली आहे, एवढ्याचसाठीं आम्ही पौर्वात्य संस्कृतीपासून पराङ्मुख होतां कामा नये. आमच्यांत जें वाईट असेल, तें आम्ही अवश्य टाकावें; पण आमचें सगळें वाईट आणि पाश्चात्यांचें सगळें चांगलें, अशी खोटी समजूत कोणी करून घेऊं नये. या खोट्या समजूतीमुळें भलतेंच बीज आपण भलत्याच जमिनींत पेरण्याचा प्रयत्न करीत आहां, असें यांचें म्हणणें आहे. आम्ही आमची संस्कृति कायम ठेवून तींत पाश्चात्य संस्कृतीवरून जरूर ते फेरफार करावेत, हा त्यांच्या लेखांतील मुद्दा आहे. ”

मिस्तर गोविंदराव हसत हसत म्हणाले, “ हा मुद्दा दिसतो बरा; पण तो अशक्य आणि अप्रयोजक असा आहे. नवी दारू जुन्या वाटलीत, घातली, तर वाटली फुटते, अशी इंग्रजींत एक ह्मण आहे. त्याप्रमाणें पौर्वात्य आणि पाश्चात्य संस्कृतीची भेसळ केली, तरी पौर्वात्य संस्कृतीचा आस्ते आस्ते लोप होणार; मग आतांच त्या संस्कृतीपासून अलिप्त होऊन पाश्चात्य संस्कृतीचा स्वीकार केलेला काय वाईट ? ”

वामनराव आपल्या नेहमींच्या शांत व गंभीर स्वरानें म्हणाले, “ पौर्वात्य समाजव्यवस्था जुन्या वाटली इतक्या किंमतीची आणि पाश्चात्य समाजव्यवस्था नव्या दारूच्या किंमतीची जर आपणास वाटत असेल, तर या बाबतींत आपणाशीं कसें बोलावें हाच प्रश्न आहे. पौर्वात्य संस्कृतीच्या पायाकडे आपण चांगलें लक्ष दिलें असावें असें दिसत नाहीं. हा पाया इतका भक्कम आहे कीं, त्यानें जगांतल्या अनेक तुफानांच्या लाटा मागून लाटा सोसूनहि तो आज अभंग आहे. ही समाजव्यवस्था ज्यांनीं स्थापित केली, त्यांच्या दूरदृष्टीचें जितकें कौतुक करावें तितकें थोडें. आमच्या हिंदुसंस्कृतीनें बुद्धकालाबरोबर टक्कर मारली आहे. मुसलमान तर या देशांत कांहीं शतकें राज्यकर्ते असून आणि त्यांनीं आपली संस्कृति आमच्यावर लादण्यासाठीं जुलूम केला असूनहि हिंदुसंस्कृति अभंग राहिली आहे. इंग्रज लोक राज्यकर्ते असून स्वतःच्या धर्मप्रसारासाठीं ते दीर्घोद्योगी आहेत हेंहि खरें. दुसऱ्यांच्या धर्मांत ढवळाढवळ करावयाची नाहीं, असें

जरी त्यांनीं अभिवचन दिलें आहे, तरी त्यांनीं आपली संस्कृति तुमच्यावर बलात्कारानें लादण्याचा प्रयत्न केला, अशी कल्पना केली, तरी आह्मां आर्यांच्या संस्कृतीचा पाया अभंगच राहिल असे दिसून येईल. बुद्ध युगांत आम्ही बुद्धधर्मीयांच्या काहीं चांगल्या चालीरीति घेतल्या आणि त्या आपल्याशा केल्या आहेत. मुसलमानांपासूनहि काहीं चांगल्या गोष्टी घेतल्या आहेत. तसेंच पाश्चात्यांपासूनहि त्यांचे चांगले तेवढे आम्ही ग्रहण करूं; परंतु यावरून हिंदूंची उच्च संस्कृति नाहींशी होईल, अशी मात्र कोणी आशा करूं नये. ”

मिस्तर गोविंदराव विकृत स्वरानें म्हणाले, “ पण आमची ही हिंदु-संस्कृति नाहींशी करण्याचा आम्हीच कां प्रयत्न करूं नये ? ”

वामनरावांना निरुत्तर करणारा प्रश्न आपण केला, असें गोविंदरावांना वाटले व ते मोठ्या तोऱ्यानें श्रोतृसमाजाकडे पाहूं लागले. वामनराव म्हणाले, “ ती नाहींशी व्हावी अशी आपली इच्छा असेल आणि तुमच्या-प्रमाणे दुसरेहि काहीं तिलांजलि घेऊन उभे आहेत; परंतु त्या बरोबर जगाच्या इतिहासाकडेहि लक्ष पुरविलें पाहिजे. जें मरण्याच्या किमतीचें आहे, ते मरते आणि जें जगण्याच्या किमतीचें आहे तें जगतें असा सृष्टीचा नियम आहे आमची आर्यसंस्कृति इतकी जिवट आहे कीं, तुमच्यासारख्या नरपुंगवांनीं तिच्यावर वज्रप्रहार केले, तरी ती अभंगच राहणार. ”

प्रोफेसर मंडपे म्हणाले, “ वामनरावांचेंच ह्मणणें सयुक्तिक दिसतें. इतिहासांत अनेक जातींचा उल्लेख आढळतो; पण त्या जातींचें अस्तित्व आज कोठेंहि आढळून येत नाहीं. मोठमोठीं राज्ये लयास जाणें निराळें आणि एके काळीं देशचा देश पददलित करणारी जात नाहींशी होणें निराळें. या जाती नाहींशा झाल्या याचा अर्थ हाच कीं, त्या त्यांच्या जवळच्या उच्च संस्कृतीनें भूषित झालेल्या जातींत विलीन झाल्या. हिंदू-संस्कृतीचा इतिहासहि असाच आहे. या उच्च संस्कृतीनें भरतखंडांत अनेक जातींना आपल्या पोटांत घेतलें आहे. ”

वामनराव म्हणाले, “ मी तरी माझ्या लेखांत हेंच प्रतिपादन केलें

आहे. पाश्चात्यांचे प्रत्येक वावरीत अनुकरण करून हिंदुसंस्कृतीला नावें ठेवणें म्हणजे आपले मस्तक दगडावर आपटून दगड फोडण्याचा हास्यास्पद प्रयत्न करणें होय. अशाने दगड न फुटतां मस्तकाला मात्र टेंगळें यावयांचीं आणि ही गोष्ट सुधारकांत जे कांहीं किळसवाणे प्रकार दिसतात, त्यावरून स्पष्ट झाली आहे. त्यांची सद्युपमशीलता आम्ही न घेतां त्यांची व्यसनें मात्र घेतलीं. त्यांची मर्दुमकी न घेतां मगसरी मात्र घेतली. त्यांचें साहस आणि कंटकवृत्ति हीं न घेतां ऐपआराम मात्र घेतले. त्यांची जिज्ञासा आणि कल्पकता न घेतां विषयलालसा मात्र घेतली. त्यांचें देश-प्रेम आणि स्वातंत्र्याची आवड हीं न घेतां नारकीय प्रेमाचे आम्ही उपासक मात्र झालों. एकदरीने हे अनुकरण आम्ही इतक्या अध दृष्टीने केले आहे कीं, आमचा समाज म्हणजे शक्तिउपासक मंडळ होय, असे म्हणण्याची पाळी आली आहे. ”

मिस्तर भार्गव यांना वामनरावांचे हे विचार अर्थातच पसत पडले नाहीत. वामनरावांनीं हे आरोप जणू आपणावरच केले, अस त्यांना वाटलें आणि म्हणून चांगले सणसणीत उत्तर देण्यासाठीं ते डोकें खाजवूं लागले; पण कांहीं जुळले नाहीं. शेवटीं ते मोठ्याने हंसून म्हणाले, “वाः वामनराव ! आपणाला पुराणवादीमंडळाने वकीलपत्र दिलें आहे, असें दिसतें ? ”

प्रोफेसर मंडपे म्हणाले, “छेः, छेः ! यात पुराणवादीमंडळाचा कांहीं संबंध नाही, आणि असला तरी त्यांत वावगे असे काय आहे ? त्यांच्यांत कांहीं दुराग्रहि आहेत ही गोष्ट खरी; परंतु एकदरीने जुना समाज आपली आर्यसंस्कृति न सोडतां त्यांत पाश्चात्यांच्या योग्य संस्कृतीची भर घालण्याकडेच त्यांची प्रवृत्ति दिसते. आम्ही मात्र तसे करीत नाहीं. जुनें वार्ड आणि नवे चांगले अशा पक्षपातानें आम्ही वागतों. खरें पाहिले असतां आपली संस्कृति चांगली कीं वार्ड याचा संशय आतां पाश्चात्यांनाच वाटूं लागला आहे. ‘मॉडर्न ख्रिश्चानिटी’ या नांवाचें एक पुस्तक एका विद्वानानें लिहिलें आहे. येशू ख्रिस्त जणू पुन्हां अवतीर्ण होऊन न्यूयॉर्क शहरांत जाऊन तेथें पूर्वीच्या त्या अत्यंत तेजस्वी अशा संस्कृतीचा शोध

करीत आहे, अशी त्या पुस्तकाची प्रस्तावना आहे. खरी श्रद्धा, प्रामाणिकपणा, वात्सल्य, सत्य, निर्लोभता, निर्दोषिकता आणि निर्व्यसनता इत्यादि ख्रिस्ताच्या आज्ञा त्या शहरांत कोणीहि पाळीत नाही, असें पाहून आपण ख्रिस्ती लोकांच्या शहरांत आलों नसून निराळ्याच लोकांना पहात आहों, असें येशूला वाटलें आणि तो निराश होऊन परत गेला, असा त्या पुस्तकाचा उपसंहार आहे. यावरून त्यांच्यांतच स्वतःच्या संस्कृतीसंबंधानें कशी लाथाळी सुरू झाली आहे, याचें अनुमान कोणासहि करतां येईल. ”

वामनराव म्हणाले, “ तेच आतां आमच्या हिंदुसमाजाचे पहा. शंकराचार्यच कशाला; पण व्यास वाल्मिकासारखे प्राचीन ऋषि आले, तरी ते देखील निराश होणार नाहीत आणि आपण अगदींच परक्या लोकांत आलों आहों, असेंहि त्यांना वाटणार नाही. ”

या वरील वादविवादाकडे कांही थोड्या लोकांशिवाय इतरांचें अर्थातच लक्ष नव्हते. परंतु मागाहून सगळ्यांना हा वादविवाद समजला व त्यांतील कित्येकांनीं वामनरावांना शिव्याहि दिल्या. आतां त्या त्यांच्या पश्चात दिल्या हे केवळ त्या कित्येक गृहस्थांचे सौजन्य होय. ब्यारिस्टर मुकुंद यांच्या आयुर्वृद्धीच्या चितनासाठीं या गार्डनपाटींत उंची मद्याचा एकेक चप्पक देण्याची व्यवस्था मिस्टर भार्गव यांनी केली होती; परंतु वामनराव व प्रोफेसर मंडपे यांनी आरंभीच जे विचार प्रगट केले, त्यामुळें मिस्टर भार्गव थोडेसे घाबरले आणि त्यांनीं तेवढा कार्यक्रम रद्द केला. यापुढे असल्या पाठ्यांना वामनराव व प्रोफेसर मंडपे यांना या मंडळींनीं निमंत्रणेंच दिलीं नाहींत.

आजचा हा समारंभ ब्यारिस्टर मुकुंद यांच्याचसाठीं असल्यामुळें अर्थात् कोणाहि नवागत गृहस्थाशी व त्याचप्रमाणे स्त्रीशी त्यांची प्रथम ओळख करून दिली जात होती. वामनराव आल्याबरोबरच हा कृत्रिम सभ्यतेचा विधि व्हावयाचा; पण पहिल्याच धडाक्याला हा वादविवाद रंगास आल्यामुळें हा विधि तसाच राहिला होता. मुकुंदला याबद्दल फारसें वाईट वाटलें नाहीं; पण हा शुष्क वादविवाद मालतीसारख्या रसिक तरुणीनें एकाग्र चित्तानें ऐकावा, हे त्याला आवडलें नाहीं. मिस लीलार्शी

इतका वेळ त्याचें बरेंच मेतकुट जमलेलें असल्यामुळें तो तिला सहज हसून म्हणाला, “मिस लीला, ती एक तरुणी पहा, कशी ‘वॉल प्लावर’ सारखी तेथें उगीच बसून राहिली आहे. तिला इकडे आपल्या मंडळींत घेऊन या. ”

विलायतेहून परतलेल्या गृहस्थानें एका बी. ए. झालेल्या त्यांतून अविवाहित तरुणीवरून लक्ष काढून तें दुसऱ्या एका तरुणीवर ठेवावे, हें मिस लीला यांना अर्थातच रुचलें नाहीं; पण मालतीला बोलावून आणून आपण तिच्यापेक्षांहि श्रेष्ठ आहों, हें मुकुंदला पटवून दिल्यावांचूनहि तिला राहवेना. ती मालतीजवळ गेली आणि हंसत हंसत झणाली, “आपलेच नांव मालती ना ? आपल्याला आंत बोलावून न्यावयाचे विस्मृतीने राहूनच गेलें. या, आंत या, मी आपली सगळ्यांशीं ओळख करून देते.”

मालतीचा नाइलाज झाला. ती उठली आणि लीलाबरोबर आंत गेली. आंतल्या दिवाणखान्यांत जाताच मिस लीला मुकुंदजवळ जावून म्हणाली, “मिस्टर मुकुंद, ही वामनरावांची कन्या मिस मालती.”

मुकुंदनें हंसत हसत आपला हात पुढें केला. इच्छा नसतां मालतीनेहि आपला हात पुढें केला आणि व्यारिस्टरसाहेबाशी हस्तांदोलन केलें. लीला मोठ्या अभिमानानें या वेळीं मालतीला म्हणाली, “मी बी. ए. झाल्ये. तेव्हां तुम्ही इंग्रजी सहावींत होतां, आतां बहुतकरून कॉलेजांत जात असाल ? ”

मालती नम्रतेने म्हणाली, “नाहीं. मी थंदा म्याट्रिकला बसणार आहे.”

अशा रीतीने लीलेनें आपलें प्रभुत्व पुन्हां स्त्रीसमाजांत प्रस्थापित केलें. या समारंभासाठीं भामिनीबाई पांडे आणि त्यांची कन्या विमला या दोघी आल्या होत्या; हे वर सांगितलेच आहे. विमलेनें आज विलक्षण नट्टा पट्टा केला होता. कासोठ्याला रजा देऊन पार्शी स्त्रियांप्रमाणें ती रेशमी साडी नेसून आली होती. शिवाय चप्पा, रिस्टवॉच, पोलकें, बूट थगैरे बाबतींतहि तिने सर्वांवर ताण केली होती. पांढऱ्या पावडरीनें चेहराहि रंगविला होता; तथापि तिच्या चेहऱ्याचें एकंदर वळण मुकुंदच्या हृदयावर उमटत आहे, असें काहीं दिसेना. विमलाहि अगदीं सावधपणेंच

वागत होती आणि मधून मधून तिची आईहि तिला सुचवीत होती. मुकुंद-कडे पाहून हंसावयाचें, मुरडावयाचें वगैरे अनेक चेष्टा ती करीत होती. मुकुंदनें कोणालाहि विचारलें, तरी मध्यें तोंड घालून विमलेकडून उत्तर मिळत असे. अशा रीतीनें विमलेनें प्रयत्नाची पराकाष्ठा केली; पण हा माकडछाप माल मुकुंदच्या पसंतीस पडण्याचीं कांहीं चिन्हे दिसेनात. इतक्यांत या समाजांत मालती आल्यानें तर विमला अगदींच मागे पडली; परंतु भामिनी पांडे अशा रीतीने आलेली ही संधी गमावण्यास तयार नव्हत्या. त्या मुकुंदकडे वळून ह्मणाल्या, “आमची विमला पियानो फार उत्तम वाजविते. आपणहि वाजवीत असाल?”

मुकुंदला आपलें स्वतःचे स्तुतिस्तोत्र गाण्याचा आजच्यासारखा सुप्रसंग या पूर्वी केव्हांहि आलेला नसल्यामुळे ‘बालिश बायकांत बहु बडबडला’ या न्यायानें त्यानें आज आपली जीभ यंत्राप्रमाणे चालविली होती. त्याच्या अंगां अनेक दोष असतील; पण तो फार गोड व मोहक बोलणारा होता. तसेच इंग्लंडांत असतां त्यानें शिक्षणापेक्षां ख्याली खुशालीकडेच अधिक लक्ष दिले होते. तिकडच्या नाटक तमाशांत त्यानें रात्रीच्या रात्री घाल-विल्या असून हलक्या लोकांच्या नाचगाण्याच्या मैफलींतहि तो वारंवार भाग घेत असे. या क्रमाने त्याला पियानो चांगल्या रीतीने वाजवितां येत असे. बाजाची पेटीहि वाजवीत असे. हे जरी गुण असले, तरी इकडच्या एकाद्या नाटकाच्या अर्गीहि हे गुण असतां, त्याला आपण जी किंमत देतां, तितकीच विलायतेस मुकुंदच्या या गुणाला गृहस्थांकडून किंमत मिळत होती. परंतु विलायतेहून आल्यामुळे मुकुंदचे हेच गुण इकडच्या सुधारकांना अत्यंत श्रद्धेय वाटू लागले. भामिनीबाई पांडे यांनीं मुकुंदला तसा प्रश्न करतांच तो ह्मणाला, “मला प्रथम पियानो वाजवितां येत नव्हता. इंग्लंडांत गेल्यावर मी शिकलों. एके दिवशीं लॉर्ड मिलफोर्ड यांच्या घरी मला बॉलसाठीं बोलाविलें होतें तेथें माझी लॉर्ड साहेबांची मुलगी मिस एमाशी ओळख झाली. ती खरोखरच अप्र-तिम पियानो वाजविते. पियानो शिकविण्याबद्दल मी तिला भीतभीतच विनंति केली होती; पण ती तिनें मोठ्या आनंदानें मान्य केली आणि

मला पियानो वाजविण्यांत तरबेज करून सोडलें. हळू हळू लॉर्ड साहेबांच्या एकदर कुटुंबाशीं माझा फार परिचय झाला. त्यांचे वडील चिरंजीव मला बरोबर घेतल्यावांचून हाइडपार्कमध्ये फिरावयाला जात नसत.”

मुकुंदने ही स्वतःची टिमकी वाजवीत असतां किती वेळां तरी आपली नजर मालतीकडे फिरविली होती. विमलेला हे सहन झालें नाहीं; पण मुकुंदची दृष्टि स्वतःकडे कशी आकर्षून घ्यावी हें तिला समजेना. लीलेलाहि तें आवडलें नाहीं. ती मुकुंदला ह्मणाली, “ हे तुमचे लॉर्ड मिल-फोर्ड अस्सल लॉर्ड कीं नकली लॉर्ड ? ”

युक्तिवाद करण्यांत मुकुंदहि कांही कमी नव्हता. तो ह्मणाला, “ आपण कल्पना करूं कीं ते नकली लॉर्ड आहेत. तरी पण हिंदुस्तानांतल्या अस्सल लॉर्डपेशां त्यांची योग्यता खचित अधिक ठरेल. ”

मुकुंदचे हें भाषण ऐकून सगळ्या स्त्रिया हसू लागल्या. लीलेचा चेहरा मात्र बराच लाल झाला. भामिनीबाईंना ही संधि बरी आहे, असे वाटून त्यांनीं पियानो वाजविण्याविषयी मुकुंदला आग्रह केला. ती ह्मणाली, “ तुझी पियानो वाजवा. माझी विमला पियानोवर इंग्रजी गीतें फार चांगलीं म्हणते. ”

भामिनीबाईंचे हे शब्द ऐकून सगळ्याजणींनी एकवार विमलेकडे पाहिलें आणि नंतर त्या एकमेकीकडे पाहून उपहासानें हंसल्या. मुकुंदलाहि असली कांहीं गम्मत पाहिजेच होती. त्याने लागलीच पियानो वाजविण्यास आरंभ केला आणि तो विमलेकडे ‘ गा ’ अशा आज्ञार्थीने पाहू लागला. भामिनीबाईंहि तिला उत्तेजन देऊ लागल्या. ‘ म्हण, म्हण, तें हे म्हण ’ असें त्या तिला मुचबूं लागल्या. शेवटी कांपण्या व वेसूर सुरांत ‘ लॉ लॉ लॉ रॉ रॉ रॉ ’ असे कांहीं गाणें तिने म्हटले. ते कर्णकटू सगीत ऐकून पुन्हां सगळ्याजणीं हसल्या. मुकुंदने पियानो वाजविण्याचें बंद करून वाजाची पेटी वाजविण्यास आरंभ केला आणि लीलेला सगितांतलीं पद्यें ह्मणण्यास विनंति केली. आपण फार चांगलीं पद्यें म्हणतो, असा लीलेला अभिमान होता. तिने एक पद म्हणून नंतर दुसऱ्या एका स्त्रीला गाणें ह्मणण्याविषयीं सुचविले. या क्रमाने लवकरच मालती-

वरहि पाळी आली. प्रथम तिनें भीतभीतच एक पद ह्मटलें; परंतु तिचा तो गोड आवाज, पद्धतशीर ह्मणणे आणि तिचे स्वभावतःच मनोहर असे आलाप यामुळे तें गाणें सर्वांना आवडून इतका वेळ झालेलीं गाणीं अर्थातच फिक्कीं पडलीं. मालतीला आणखीं पद्यें ह्मणण्याविषयीं आग्रह होऊं लागला. आतां तिची भीति बरीच कमी झाल्यामुळे तिने आणखी दोन तीन गाणीं फारच बहारदार ह्मटलीं. अगोदरच मालतीवर मुकुंदचें मन आकृष्ट झालें होतें. त्यांत आणखी तिची संगीतांतली ही गति पाहून मुकुंद तिच्याभोंवतीं त्या रात्रीं मधमाशीसारखा हिंडूं लागला. याबद्दल लीलेला तर वाईट वाटलेंच; पण आमच्या भामिनीबाई पांडे यांच्या विमलेला किती वाईट वाटले असेल, याची कल्पनाच केली पाहिजे. यानंतर बागेंत युरोपियन पद्धतीप्रमाणे अल्प उपहार होऊन सर्व आमंत्रित मंडळी मुकुंदला दीर्घायुष्य चिंतून घरोघर निघून गेली. घडलेल्या एकंदर प्रकाराचा मुकुंदच्या व मालतीच्या मनावर काय परिणाम झाला होता, तें त्यांचे त्यांनाच माहीत. तथापि इतकें खरें कीं त्या रात्रीं दोघांनाहि चांगली झोंप लागली नाहीं.

प्रकरण अकरावें.

मागील प्रकरणांत सांगितलेल्या गार्डन पार्टीला एक महिना लोटून गेला होता. या एका महिन्यांत दिनकरच्या संबंधानें त्याच्या दृष्टीनें थोडी नावडती अशी एक गोष्ट घडून आली होती. मुंबईच्या एका श्रीमान् गुजराथी गृहस्थास इंग्रजी शिकण्याची हुक्मी आली. हे गृहस्थ सट्टेबाजीच्या धंद्यांत वयाच्या पंचेचाळीसाव्या वर्षीं अकल्पित रीतीनें लक्षाधिश झाले होते. हातांत पैसा खेळूं लागल्यावर शेटजीनीं आपल्या बुद्धिसामर्थ्यानें अनेक धंद्यांत यश मिळविलें आणि मागचें सगळें अपयश धुवून टाकलें. हातांत पैसा असल्यावर बाजारांतल्या कीर्तीच्या दुकानांतून कीर्ति मिळविण्यास कितीसा वेळ लागणार ! शेटजीहि त्याप्रमाणें कीर्तिमाज् झाले; परंतु सरकार दरबारींहि आपणास चांगला मान मिळून आपण नामदार

व्हावें असें खूळ शेटजींच्या डोक्यांत शिरलें व तेवढ्यासाठीं ते इंग्रजी शिक-
विणारा मास्तर शोधूं लागले. इंग्लिश भाषेंत चांगलें प्राविण्य संपादन
केल्यावर एक विलायतची सफर करावयाची असाहि शेटजींनीं संकल्प
केला होता. हळू हळू या गुजराथी शेटजींचा दक्षिणी सुधारकाशीं परिचय
झाल्यावर त्यांनी आपणास एक चांगला शिक्षक मिळवून देण्याविषयी या
मंडळींतील विशेष परिचयाच्या गृहस्थांना विनंति केली. दिनकर एम. ए.
होऊन पुढें काय करावें या विवंचनेत आहे, ही गोष्ट वामनरावांना माहीत
असल्यामुळें त्यांनीं दिनकरला शेटजीकडे नौकरी लावून दिली आणि दिन-
करचा धाकटा भाऊ दिवाकर, याला आपल्या मुलांना शिकविण्यास सांगि-
तले. ही नौकरी दिनकरला फार चांगली मिळाली होती; पण स्वतः
दिनकरने थोड्या नाखुशीनेच ही नौकरी पत्करली होती. शेटजींचे प्राय-
श्ट सेक्रेटरी व शिक्षक अशीं दोन नातीं या नौकरींत होतीं. पगार शंभर
रुपये. शिवाय शेटजींच्याच घरीं चोविस तास रहावयाचें असल्यामुळें
दिनकरचा सगळा कचा खर्च शेटजींनींच पत्करला होता. सकाळीं सात
ते नऊ शेटजींना शिकवावयाचें. बाकी दोन्ही वेळां शेटजींच्या पत्नीला
जेवून त्यांच्याबरोबर गाडी-मोटारी मधून हिंडावयाचें; एवढेंच दिनकरला
काम होते. दिनकरच्या या नौकरीचा पुष्कळ एम. ए. झालेल्या गृहस्थांना
खरोखर हेवा वाटत होता; पण आश्चर्य हे कीं, स्वतः दिनकर मात्र दुर्मु-
खलेला होता, आणि याचें कारण काय, तर मालतीची आणि त्याची
झालेली ताटातूट.

मालतीची आणि त्याची ताटातूट झाली होती; याचा अर्थ दिनकर-
शिवाय इतरांना सांगतां येणार नाहीं. फार काय; पण स्वतः मालतीला
देखील या ताटातुटीचा अर्थ समजला नसता; परंतु दिनकर मात्र त्या
ताटातुटीवर विरहाचीं कवने करूं लागला होता. वास्तविक दिनकरला
वामनरावांकडे जाण्यास मनाई होती, असें कांहीं नाहीं. तो दिवसांतून
तेथें दहा वेळां गेला, तरी त्याला तेथें कोणी प्रतिबंध करणारें नव्हतें; परंतु
'कां आलां' असें कोणी विचारलें, तर त्याला जबाब काय देणार, या
भीतीमुळें मालतीकडे जाण्यास त्याचें मन मागे घेत असे. तरी आठ दहा

दिवसांनीं तो तिच्याकडे एकदां कोणत्या तरी निमित्तानें जाऊन येत असे. मालतीनें कांहीं कविता केल्या होत्या. त्या अर्थातच दिनकरला फार आवडल्यामुळें त्यानें त्या तिच्याजवळून मागून घेतल्या आणि कोठल्या तरी मासिकपुस्तकांत प्रसिद्ध करण्याचा प्रयत्न चालविला. 'राष्ट्रदीप' नांवाच्या मासिक पुस्तकाच्या संपादकानें त्या कविता प्रसिद्ध करण्याचें कबूल करून त्या आपल्या जवळ ठेवून घेतल्या. कविता प्रसिद्ध होतांच तो अंक घेऊन मालतीकडे जावयाचें, असे दिनकरनें मनांत मांडे खाण्यास आरंभ केला होता; पण संपादक कसले खमंग ! त्यांनीं त्या महिन्याच्या अंकांत कविताच प्रसिद्ध केल्या नाहींत. दिनकरला त्या संपादकाचा असा राग आला; पण काय करणार ? संपादकानें जागेची अडचण दर्शवून दिलगिरी दाखविल्यामुळे दिनकरचा अगदीं नाइलाज झाला. राष्ट्रदीपाच्या पुढच्या अंकांत मात्र त्या कविता प्रसिद्ध झाल्या आणि परभार छापखान्यांतूनच चार आण्यांना तो गरमागरम अक बरोबर घेऊन दिनकर मालतीच्या घरीं येऊन दागवळ झाला.

दिनकर वामनरावांच्या बगल्याच्या दरवाजाजवळ जातो, तांच त्याला अपशकुन झाला. दरवाजासमोरच एका घोड्याची मुरेख विलायती गाडी उभी असलेली पाहून दिनकरच्या हृदयांत धस्स झाले आणि आंत मुकुंद तर नाहीं ? अशी त्याला शका आली. असेना मुकुंद असला तर आंत ! त्यामुळे दिनकरच्या पोटांत एवढें धस्स होण्याचें कांही कारण नव्हते; पण मालतीच्या बाबतीत दिनकरची मनःस्थिति हळू हळू इतकी नाजुक होत चालली होती की, त्याला असला धक्का सहन होईनासा झाला होता. ती गाडी पाहतांच दिनकरचा अर्धा अधिक उत्साह नाहींसा होऊन मंद पावले टाकीत त्यानें बगल्यांत प्रवेश केला. मुख्य दिवाणखान्यात कोणीहि नव्हतें. चतुष्पाद खुर्च्या बगैरे आसनें मौन स्वीकारून स्वस्थ उभीं होती. दिनकर तसाच आणखी पुढें गेल्यावर त्याला एका खोर्लीत काळ्या रंगाचा साहेबी पोषाख केलेला एक तरुण पियानो वाजवीत असलेला दिसला. मालती त्या तरुणाच्या जवळच एका खुर्चीवर बसलेली असून ती गात होती. हा देखावा दिनकरच्या दृष्टीस स्पष्ट पडला आणि तो थोडा वेळ त्या दोघा-

कडे एकाग्र दृष्टीने पहात होता; पण मालतीचे लक्ष त्याच्याकडे गेलें नाहीं. ती गाण्यांत व तो तरुण वाजाविण्यांत अगदीं तल्लीन झालीं होतीं. दिनकरलाहि पुढें जाण्यास धैर्य होईना. आपल्या जाण्यानें रसभग होईल, अशी त्याला भीति वाटून तो मुलांची अभ्यासाची जी खोली होती, त्या खोलींत जाऊन बसला. या वेळीं मालतीचे ते आलाप किती तरी मधुर होते; पण दिनकरला ते आज तितके रम्य वाटले नाहींत. उलट त्यामुळें त्याची हुरहुर वाढत जाऊन शरीरांतली उष्णताहि वाढत होती. हा मत्सराचा तर परिणाम नसेल ना ? अशी देखील एक वेळ दिनकरला शंका आली; पण तिचा त्याने फारसा विचार केला नाहीं. इतक्यांत गायन संपले. पियानोचे सूरहि थांबले. तो तरुण आनंदाने हुगळून जाऊन मोठ्याने ह्मणाला, “ वा ! फार उत्तम, फार उत्तम ! मिस मालती, तुमचा आवाज खरोखर कोकिलेच्या आवाजासारखा हृदय हलवून सोडणारा आहे. म्हणण्याची पद्धतहि फार चांगली आहे. इंग्लंडांत देखील इतक्या मधुर कंठाचें गायन मी मिस रोजलंड शिवाय दुसऱ्या कोणाचें ऐकलेले मला स्मरत नाहीं. तुमच्या आवाजांत जी एक निकोप तानेची लंकेर आहे, ती मात्र तिच्या आवाजांत नव्हती. ”

वरील स्तुतीमुळें लाजल्यासारखें करून मालती हंसत हंसत ह्मणाली, “ आपण माझी निष्कारण स्तुति करतां. मला खरोखरच इतकें कांहीं चांगले गातां येत नाहीं. आपण मद्यां जिचे नांव घेतलें, ती मिस रोजलंड कोण ? ”

मुकुंद आश्चर्यानें हसून ह्मणाला, “ आं ! मिस रोजलंडचें नांव तुम्ही अद्याप ऐकलें नाहीं ? ललितकलांना वाहिलेली इंग्लंडांतलीं मासिके जर तुम्ही वाचीत असतां, तर तिच्याविषयीं तुम्हांला पुष्कळ माहिती झाली असती. ती अभिनयकुशल व गानकुशल प्रसिद्ध नर्तकी असून एका श्रीमान् नाटक मंडळीकडून तिला दरमहा शेकडों पौड मिळतात. तुम्हीं देखील आपला गाण्याचा अभ्यास असाच चालू ठेवा, म्हणजे ही गायन-कला तुम्हांला देखील चांगली बस होईल. ”

या स्तुतींत खरें तात्पर्य कितीहि असो; पण त्यामुळें आपला मुकुंदनें

पौरवच केला असें वाटून मालती ह्मणाली, “ पियोनो वाजविण्यांत आपण खरोखर अद्वितीय आहां. पडद्यावरून आपलीं बोटें कशीं यंत्रासारखीं फेरतात. माझा हात तसा चालत नाही. आपण शिकवाल का ? ”

“ हो हो ! मोठ्या आनंदानें. तुझीं फार थोड्या दिवसांत तयार व्हाल अशी माझी समजूत आहे. मला देखील प्रथम चांगला वाजवितां येत नव्हता आणि यामुळे माझी लॉर्ड मिलफोर्ड यांच्या येथे एकदां चांगली फजिती झाली. यांची कन्या मिस एमा पियानो अप्रतीम वाजविते. तिनें आपण होऊन पेयोना वाजविण्यास शिकण्याचा मला आग्रह केला. मी तिच्याचजवळ शिकलों. थोडे दिवस चांगली मेहनत घेतल्यावर माझी या विद्येंत बरीच गति झाली. तुझी देखील लवकरच शिकाल. त्यांत विशेष कठिण नाही. ” असें ह्मणून मुकुंदनें जाकिटाच्या ग्विशांतून एक लहानसा रेशमी रुमाल काढला आणि त्याचा दोन तीन वेळां वास घेतला. नंतर तोच रुमाल मालतीच्या नाकाजवळ नेऊन ह्मणाला, “ या सेंटचा वास किती सुंदर आहे, हे पाहिलेंत का ? इंग्लंडांत एका श्रीमान् डचेसच्या घरी बॉल-साठी गेलों असतां तिनें हा सेंट शिंपडून मला नजर केला. याला वर्ष होऊन गेलें, तरी वास अजून तसाच कायम आहे. ”

मालतीनें तो रुमाल मुकुंदच्या हातांतून घेऊन त्याचा नाजुकपणा पाहिला आणि त्याचा वास घेऊन म्हणाली, “ खरोखर मोठा मनोहर वास आहे. इकडे कांहीं असलें सुवासिक सेन्ट मिळत नाहीत. ” असें म्हणून मालती तो रुमाल परत देऊ लागली; परंतु तो परत घेण्याचें नाकारून मुकुंदनें आपल्या हाताने मालतीच्या ग्विशांत तो ठेवला. बिचारा दिनकर हा सर्व प्रकार दुरून इतका वेळ कांहींसा शांतपणे पहात होता; पण या पुढें तसेंच स्वस्थ बसणे त्याला अशक्य झाले. तो तसाच उठला आणि त्या प्रकाराकडे आपलें लक्षच नाही, असें दाखवून मालतीच्या खोलीकडे गेला. कोणी परका पुरुष इकडे येत आहे, हे पाहून मुकुंदने कांहींसें रोखून दिनकरकडे पाहिलें आणि तशाच अर्थानें त्याने मालतीवरहि नजर टाकली. दिनकरला पाहतांच मालती खुर्चीवरून उठली आणि दिनकरकडे एक खुर्ची सरकावून म्हणाली, “ या दिनकरराव, बसा. ” त्याप्रमाणें दिन-

कर त्या खुर्चीवर बसल्यावर मालती आपल्या खुर्चीवर बसून मुकुंदला म्हणाली, “ हे आमचे मास्तर. हो, पण आतां माजी मास्तर. कारण हे हल्लीं एका श्रीमान् गृहस्थांचे प्रायव्हेट सेक्रेटरी असून यांचे धाकटे बंधु आम्हांला शिकवावयाला येत असतात. ”

दिनकरची ही अशी माहिती मालतीने मुकुंदला करून दिल्यावर त्यानें प्रसन्न दृष्टीनें दिनकरकडे पाहून युरोपियन पद्धतीप्रमाणें किंचित् मस्तक लवाविलें आणि हस्तांदोलनासाठीं हात पुढें केला. दिनकरनेहि स्मित करून हात पुढें केला आणि मुकुंदशीं हस्तांदोलन केले. इतका वेळ मुकुंदचा भाषणओघ जो अविरतपणें वहात होता, तो अर्थातच दिनकरच्या आगमनामुळे थांबला. दिनकरचे ते मुदृढ शरीर, त्याचा तो गोरा वर्ण आणि तेजस्वी व रुबावदार चेहरा ही पाहून मुकुंदसारख्या काळ्या साहेबाला साहजिक थोडें चमत्कारिक वाटले. थोडा वेळ या सभेनें मौनच स्वीकारलें होतें. कोणी बोलत नाहीं, असे पाहून दिनकर मालतीला म्हणाला, “ तुझाला देण्यासाठीं आज एक आनंददायक वस्तु आणली आहे. ” असें ह्मणून दिनकरने राष्ट्रदीप मासिकाचा अक मालतीच्या हातीं दिला.

त्या अकावर वर वर नजर टाकून तो तसाच तिने हातांत धरला आणि त्यांत कांहीं विशेष नाहीं. असें दर्शवून ती ह्मणाली, “ त्या कविता वाटते ! इतक्या दिवसांनीं माझे भाग्य सुप्रसन्न झालें म्हणावयाचें ? याबद्दल त्या संपादकाचे उपकार मानले पाहिजेत आणि आपले उपकार मानले पाहिजेत. इतक्या तांतडीनें हा अक कशाला आणला ? आणखी चार दिवसांनीं आमचा आलाच असता. ”

अरेरे ! किती आशेने आणि केवढ्या उत्सुकतेने तो अंक घेऊन दिनकर आला होता ! तो अंक पाहतांच मालतीला किती तरी संतोष होईल आणि त्यामुळे मजविषयीं तिला कितीतरी आदर वाटेल, अशी मनोराज्याची इमारत दिनकरनें बांधली होती; परंतु मालतीने त्याला अगदीं ना-उभेद करून टाकलें. इकडे मुकुंदला मात्र खरोखर फार आनंद झाला. मालती कविता करते, हें ऐकून त्याला कां आनंद होणार नाहीं ? तो मालतीकडे आनंदानें व आश्चर्यानें पाहून ह्मणाला, “ अं ! मला वाटलें तुझाला

~~~~~
नुसतें गातांच
क्रमच मला व
तील का ? ”

मालती हि
हणाली, “छे:
आपण त्या पाहू

मुकुंदहि कां
हंसत तो अंक म,
विनोदानें पाहून तो
असिक नाही; आणि
संपादकाने लापल्याच नसल्या.
“ कायहो, मी हणतां तें खरेना .
केल्या आहेत ? ”

या वेळीं दिनकरची स्थिति मोठी अनुकंपनाच
कल्पनाहि नसलेला प्रसंग आपण पहात आहो, असे वाटून
शीलता कसाला लागण्याच्या वेतांत आली होती. मुकुंदचा व
ऐकून तो कांहीसा उदसीनतेने हणाला, “ या कवितावर ‘ कोकिल ’ असा
शिरोनाम आहे. शेल कविच्या ‘ स्कायलार्क ’ कवितांवरून ह्या कविता
रचलेल्या आहेत; पण त्या कवितांचा हा केवळ अनुवाद नसून स्वतंत्र
विचार असे पुष्कळ आहेत आणि त्यावरून कवियत्रीची प्रतिभा चांगली
दिसून येते. ”

काव्यानंदानें अगदीं बेहोष होऊन मुकुंद हणाला, “ ओ, स्कायलार्क
स्कायलार्क ! अहाहा ! किती गोड कविता त्या, आणि त्यांतले काव्य तरी
किती रम्य !

Hail to thee, blithe Spirit !
Bird thou never wert,
That from heaven or near it,
Pourest thy full heart

मालतीकडे
 कळ' कविते-
 उंच भराऱ्या
 एक उंच होत
 कळ' कवितेची
 या सुग्ध होऊन
 mystery ह्मणून
 पक्षी आणि मनुष्य

are those
 saddest thought.' ”

प्रगट करण्याच्या उद्देशाने मुकुंद ह्मणाला, “खरोखर
 वाचन मला फार आवडले. शेलेंचीं काव्ये मला देखील
 जातात. आपण फार बहुश्रुत असून आपलें वाचनहि फार दांडगें
 आहे. आपल्या ओळखीनें मला फार आनंद झाला. आपण हल्लीं काय
 करीत असतां ! ”

दिनकर कांहीं उत्तर देणार तोंच त्या खोलींत वामनराव आपल्या दोघां
 मुलांना बरोबर घेऊन तेथें आले. त्यांना पाहतांच दिनकर खुर्चीवरून
 उठला आणि त्यानें वामनरावांना नमस्कार केला. वामनरावांनींहि त्याला
 उलट नमस्कार करून वसण्याविषयीं सुचविलें. ते मुकुंदला ह्मणाले,
 “ तुझीं केव्हां आलां ? दिनकरावचा आणि तुमचा चांगला परिचय नाहीं
 असें दिसतें ? यांच्याशीं तुझीं अवश्य ओळख करून घ्या. हे फार विद्वान्
 गृहस्थ आहेत. नुकतेच एम्. ए. झाले आहेत. यांची वृत्ति सरळ,
 तेजस्वी व सत्याग्रही असून तसेच ते अंतःकरणाचे फार थोर आहेत. ”

मुकुंद हंसून ह्मणाला, “तुझी ह्मणतां त्याचा अनुभव मला नुकताच
 आला. शेले व वर्डस्वर्थ या दोघां कवीसंबंधानेंच आझीं बोलत होतो.

यांनीं जें काय सांगितलें त्यावरून हे रसिक व बुद्धिमान् गृहस्थ आहेत, अशी माझी खात्री होऊन चुकली आहे. यांच्यासारख्या विद्वान् गृहस्थानें विलायतेस जाऊन आतां तिकडील ज्ञानोदधि मथन करावा, असे मला वाटतें. यामुळे यांचा तर फायदा होईलच पण आमच्या देशाचेंहि पुष्कळ हित होईल. ”

वामनराव कांहीं बोलण्याच्या आधीच मालती हणाली, “ तुझी हणतां ते खरें; पण विलायतेस जाण्याला ते तयार होतील कीं नाहीं, याची मोठी शका आहे. ते कांहीं तुमच्या आमच्यासारखे हिंदु नाहींत, ते पक्के हिंदु आहेत. ”

असे हणून मालती हसूं लागली. मुकुंदलाहि हंसू आलें. तो हणाला, “ती शंका मला यांना पाहताच यांच्या पोपाखावरून आली. ”

दिनकर हणाला, “ आमच्या राष्ट्राचा जो पोपाख आहे, तो मी करतां. ह्यांत अनुचित ते काय? उलट परकियांच्या पोपाखाने नटणें हणजे आह्माला आमच्या राष्ट्राचा अभिमान नाहीं, असे कवूल करण्यासारखे आहे. ”

विलायतेस जाण्याची मला देग्वील पुष्कळ इच्छा आहे; पण पैशाच्या अडचणीमुळे मला अद्याप त्या बाबतीत कांहीं करतां आले नाहीं. आतां आपण ज्ञानाच्या सबधाने हणाल, तर ते इकडे संपादन करतां येणार नाहीं, असे कांहीं नाहीं. तसा प्रयत्न मात्र झाला पाहिजे. टेम्स नदीच्या पाण्याने खान केल्यावांचून खरे ज्ञान प्राप्त होत नाहीं, ही समजूत हणजे अमुक तीर्थावर खान केलें असतां मुक्ति मिळते; हे मानणाऱ्या हिंदुप्रमाणेंच अंधश्रद्धेचें आहे. पण आम्हीं हिंदूंना हंसतां, यांना मात्र हंसत नाहीं. सिव्हिलसर्विसची परिक्षा हिंदुस्थानांत सुरू झाली, तर पुष्कळ तरुण सिव्हिलियन होतील; पण ती सोय नसल्यामुळें टेम्सच्या कांठीं तर्पण करण्यास जावे लागतें. यामुळे इकडच्या दरिद्री; पण बुद्धिमान् गृहस्थापेक्षां मध्य; पण श्रीमान् गृस्थच सिव्हिलियनची अथवा तिकडच्या अन्य परीक्षा देऊन येतात. आतां इतकें खरें कीं, पाश्चात्य लोक शिक्षणाच्या बाबतीत आमच्यापेक्षां पुष्कळ पुढे आहेत आणि तिकडे शिकविण्या-

च्या पद्धतीहि फार चांगल्या असतील. आमच्या इकडचीं कॉलेजे ह्मणजे नौकर तयार करणारे कारखाने आहेत. स्वतंत्र बुद्धिमत्तेचीं माणसें पैदा व्हावीत अशी शिकविण्याची पद्धतीच नाही. असें असूनहि इकडे रानडे, टिळक, प्रो. बोस यांसारखीं माणसें पैदा झालीं आहेत, हें लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे. इंग्लंडप्रमाणे इकडचेहि शिक्षण अगदीं स्वतंत्र असें होईल, तर इकडे अनेक बुद्धिमान् लोक आहेत, असें दिसून आल्यावांचून राहणार नाही. ”

दिनकरच्या या म्हणण्यास चांगलें उत्तर देऊन या छोट्या सभेंत आपले श्रेष्ठत्व प्रस्थापित करावे, असें मुकुंदला फार वाटलें; पण त्या वेळीं त्याची समयसूचकता त्याला तितकी प्रसन्न झाली नाही. तेव्हां अर्थातच त्याला दिनकरचें म्हणणे थोडेबहुत कवूल करावे लागलें. तो म्हणाला, “ माझ्या बोलण्याचा अर्थ आपण निराळा केला, असें दिसतें. आपल्या देशांत विद्वान् लोक नाहीत, असें कांहीं मी म्हणत नाहीं; पण हेच लोक जर विलायतेस जाऊन तेथील विद्वानांच्या सहवासांत कांहीं दिवस राहतील, तर विद्वत्ता तिकडे कशी पाणी भरीत आहे, हें आपणास दिसून येईल. ज्ञान संपादन करण्याची तिकडे जीं विविध साधने आहेत, त्यांची आपणास इकडे नुसती कल्पनाहि करतां येणार नाही. शिल्प आणि विज्ञान हीं दोन्ही जणू तिकडे सजीव दिसतात. सरस्वती प्रत्यक्ष सशरीर तेथे नांदत आहे, असे वाटते. ”

दिनकर कांहींच बोलला नाही. वामनराव म्हणाले, “ तुमचें म्हणणे खरें दिसतें. आमच्या इकडच्या शिक्षणांत सजीवता म्हणून नाही. ”

खुर्चीत येऊन मुकुंद म्हणाला, “ फार लांब पहावयाला नको. आमच्या कॉलेजांतून शेक्सपीयरचीं नाटके वाचतात; पण तीं आम्हांला किती तरी निर्जीव वाटतात. हींच नाटके इंग्लंडांतल्या कॉलेजांत आपण शिकूं लागलों म्हणजे शेक्सपीयरच्या नाटकांतील प्रत्येक व्यक्ति आपणापुढें सजीव उभी राहून तीच जणू आपलें मनोगत सांगत आहे, असें वाटतें. शिवाय थियेटरांतून होणारीं नाटके. नाट्यकलेचें इतकें उज्ज्वल स्वरूप इंग्लंड-शिवाय दुसऱ्या कोठेहि पहावयाला मिळावयाचें नाही. इकडील विद्यार्थ्यांनीं

तर तीं नाटकें पाहणें फार फायद्याचें असतें. त्याच शेक्सपीयरची इकडे कशी हेळसांड होते, हें तुम्हाला माहीत असेलच ? ”

दिनकर हा विषय अगदींच रुक्ष वाटूं लागला; पण तो तरी काय करणार ? हो, नाही, असें कांहीं तरी उत्तर दिल्यावांचून इलाज नसल्या-मुळें तो म्हणाला, “ आमच्या इकडे कोणत्याहि नाटकाचें ध्या, प्रोफेसर-साहेब जीं काय टिपणें ध्यावयास सांगतील, तेवढेंच त्या नाटकाचे रहस्य. शेक्सपीयरचें एक असो; पण घरच्या कालिदासाला तरी पाहणारे कोठें आहेत ? ”

वामनराव मुकुंदला म्हणाले, “ इंग्लंडांत सर हेनरी आरविंग नांवाचे अत्यंत अभिनयकुशल असे नट आहेत, त्यांना कित्येक नाटकांतून नटाचे काम करतांना तुम्ही पाहिले असेल ? ”

लांब लांब हातवारे करीत मुकुंद म्हणाला, “ वाः ! तर काय तीन वर्षें मी विलायतेस उगीच काढलीं ? सर हेनरी आरविंगचें नाटकांतलें काम मी पाहिले, एवढेंच नाही, तर अभिनय कसा करावा, हें त्यांच्याजवळ शिकून भी आपलें स्वतःचें कामहि त्याला दाखविलें. ”

मुकुंदचे हे भाषण ऐकून सगळेच त्याच्याकडे आश्चर्याने पाहू लागले. स्वारी काही कमी गप्पीदास नाही, अशा अर्थाने वामनराव व दिनकर या दोघांना आश्चर्य वाटले. मालतीला मात्र मुकुंदबद्दल खरोखरच कौतुक वाटले. वामनराव म्हणाले, “ विलायतेतलीं हीं तीन वर्षें तुमचीं फारच चांगल्या रीतीनें गेली म्हणावयाचीं, त्या नाट्याचार्यांची आणि तुमची कशी काय गांठ पडली ? ”

मुकुंद म्हणाला, “ आमच्या कॉलेजांत कायद्याचा अभ्यास करणारे जेवढे विद्यार्थी होते, त्यांनी एक ड्राम्याटिक क्लब स्थापन केला होता. अजूनहि हा क्लब आहे. एकदां आम्ही हॅम्लेट नाटक बसविलें आणि त्याचा खाजगी प्रयोग लॉर्ड मिलफोर्ड यांच्या वाड्यांत ेला. तो पाहण्यास मोठमोठाले विद्वान् व श्रीमान् गृहस्थ आले होते. त्यांतच सर हेनरी आरविंग हेहि आले होते. ”

दिनकर म्हणाला, “ या नाटकांत तुम्ही कोणती भूमिका घेतली होती ? ”

मुकुंद म्हणाला, “हॅम्लेटची.”

वामनराव कांहींच बोलले नाहीत; पण मालती मोठ्या कौतुकाने म्हणाली, “मग पुढें काय झाले ?”

मुकुंद म्हणाला, “त्या दिवशीं माझी ती हॅम्लेटची भूमिका फारच चांगली उठली. सर हेनरी आरव्हिंग शेवटपर्यंत बसले होते. प्रयोग संपल्यावर त्यांनीं मला बोलावले आणि माझ्याशी शेकड्यांढ करून मला आपल्याजवळ बसविले.”

मालतीची जिज्ञासा अधिकच वाढली. ती म्हणाली, “पुढें काय झालें ?”

मुकुंद म्हणाला, “माझ्या एकदर भूमिकेचे परीक्षण करून त्यांनीं मला माझे थोडे दोष दाखविले. नंतर ते मला म्हणाले, ‘मिस्टर मुकुंद, आपण जर या आमच्या नाटकाच्या धर्मांत पडाल, तर लवकरच माझा पहिला नवर आपण पटकवाल आणि मला दुसऱ्या नवरावर जाऊन बसावें लागेल.’ मीं लागलीच त्याची ती स्तुति सव्याज परत करून ‘तुम्हांला ही भीति वाळगण्याचे कारण नाही’ म्हणून सांगितले. आमच्या देशांत हा धदा फार कमी प्रतीचा समजतात, असे जेव्हां मीं त्यांना सांगितले, तेव्हां तर त्यांच्या आश्चर्याला सीमाच राहिली नाही. यानंतर त्यांच्या व माझ्या अनेक मुलाखती झाल्या. तसेच त्यांच्यामुळे इंग्लंडांतील काही बड्या बड्या गृहस्थांच्याहि ओळखी झाल्या.”

वामनराव संतुष्ट झाल्यासारखें दाखवून म्हणाले, “खरोखर आपण आपला वेळ इंग्लंडांत फार चांगल्या रीतीने घालविला. सर हेनरी आरव्हिंगसारख्या बड्या गृहस्थाने आपली स्तुति केली, यावरून आपली योग्यता सहज समजते.”

मालती म्हणाली, “त्यांनीं हा तुमचा गौरव केला असे म्हणण्यापेक्षां आमच्या हिंदुस्थानाचाच गौरव केला, असे म्हटलें पाहिजे. नाही मास्तर ?”

मास्तर—दिनकर—काय आपले कपाळ सांगणार ? मास्तर इतके दिवस मालतीकडे महाराष्ट्र गौरव म्हणून प्रसिद्ध होते; पण आतां त्यांच्याहि वरची अशी ही व्वास्तिटर साहेबांची ‘भारत गौरवा मूर्ति’ आल्यामुळें विचाऱ्या दिनकरच्या अतःकरणाची तळमळ सुरू झाली होती. बळेंच

हंसल्यासारखें करून डोके खाजवीत खाजवीत तो म्हणाला, “ हो, हो ! तसें म्हणावयाला कांही हरकत नाहीं; पण सर हेनरी आरव्हिंग—”

दिनकरला पुढे बोलू न देता मुकुंद मध्येच म्हणाला, “ त्यांच्या वाग-
णुकीसंबंधानें म्हणतां होय ? वा : ! ते फार सुशील आणि सज्जन गृहस्थ आहेत.
त्यांना अभिमान असा मुळीच नाही. तसेंच हिंदी गृहस्थांसंबंधानें त्यांच्या
ठिकाणीं पूर्ण सहानुभूति आहे. त्यांची गुणग्राहकता, तर अपूर्व आहे.”

वामनराव म्हणाले, “ तसे असल्यावाचून ते जगात इतक्या पुढे आले
नाहींत, हे स्पष्टच दिसते. ”

मालती म्हणाली, “ ते नाटकी म्हणून सभ्य समाजांत त्यांचा व्हावा
तसा आदरसत्कार होत नसेल ? ”

मुकुंद म्हणाला, “छेः, छेः! ते कांही हिदुस्थान नाहीं आणि तिकडील
नट्याह पण इकडील नटाप्रमाणे व्यसनी, शीलहीन व गचाळ नाहींत.
त्यांतून सर हेनरी आरव्हिंग यांच्या चरित्रावर तर नजर टाकण्यास मला
चांगलीच संधि मिळाली. त्यांचा आणि माझा परिचय जसजसा दाट होत
गेला, तसतशी त्यांची निर्दोष वागणूक माझ्या दृष्टीपत्तीस येऊ लागली.
एकदां त्यांच्या आग्रहावरून हॅम्प्ट्रे नाटक पहावयाला गेल्या होतां, हॅम्प्ट्रेची
भूमिका स्वतः त्यांनाच केली होती. त्या वेळीं त्यांची ती अभिनय-कुशलता
पाहून जगू त्यांच्या हृदयांतील उदात्तताच पहात आहे, असे मला वाटले.

There is a soul of goodness in things evil
Could we but opservingly distil it out.

हे शब्द त्यांच्या तोंडांतून इतक्या बहारीने निवाले आणि त्यांतहि
त्यांनीं Soul शब्दावर जो जोर दिला, त्यामुळे त्यांच्या स्वतःच्याच
आत्म्याची ओळख जगू ते प्रेक्षकांना करून देत आहेत असे वाटले.

आतां या वावतीत कांहीं बोलावयाचें नाहीं, असा दिनकरने निश्चय
केला होता; पण आता मात्र त्याला बोलल्यावांचून राहवेना. तो म्हणाला,
“ तुमची चूक तर होत नाहीं ना ? वरील शब्द शेक्सपीयरच्याच हॅम्प्ट्रेचे
आहेत ना ? ”

मुकुंद किंचित् ठांसून म्हणाला, “ होय. हॅम्प्ट्रेचेच आहेत. ”

वामनराव ह्मणाले, “ मास्तर, तुझ्यालाच कदाचित् विस्मरण झालें असावें. मिस्तर मुकुंद यांनीं हॅम्लेट वाचले आहे, असे नाही; तर हॅम्लेटची त्यांनीं भूमिकाहि केली आहे. ”

मिस्तर मुकुंदहि फुगून जाऊन ह्मणाले, “ हॅम्लेट अथपासून इतीपर्यंत मीं मुग्धोद्भूत केले आहे. हॅम्लेटची पारायणे केल्यावांचून कांही मला ती भूमिका करतां आली नाही. मिस्तर दिनकरराव, ह्मणूनच मी म्हणतो कीं, कोणतेंहि शास्त्र तिकडे सजीव आहे आणि इकडे आम्ही निर्जीव विद्येचें पूजन करीत आहो. तिकडचा ज्ञानरवी कसा प्रखर आहे, याची कल्पना सांगून यावयाची नाही. प्रत्यक्ष तेथेच कांही दिवस घालविले पाहिजेत. तिकडच्या ज्ञानाची आपण इकडे नुसती छाया पाहतो. प्रतिध्वनि ऐकून स्वऱ्या शब्दाचे म्यारस्य कसे कळणार ? आतां तिकडे पैसे थोडे अधिक लागतात हे खरे; पण मिस्तर दिनकरराव, तुम्ही पैशाची कांही काळजी करू नका. तुम्ही विलायतेस जाण्याच्या उद्योगाला लागो, ह्मणजे पैशाच्या बाबतींत काय करावयाचें, हें तुमचे तुझ्यालाच ठरवितां येईल. खरोखर आपल्यासारख्या विद्वान गृहस्थानें इंग्लंडांत अवश्य जावयास पाहिजे. त्यामुळे तुमचा तर फायदा होईलच; पण आमच्या देशाचेहि पुणकळ कल्याण होईल. ”

दिनकर ह्मणाला, “ मी मोठा विद्वान आहे, असे आपणास वाटत असेल; पण तसे समजू नका. कशी तरी एम्. ए. ची परीक्षा पास झाला आहे, एवढेच आतां कोठे तरी पाचपन्नास रुपयांची नौकरी मिळाली, म्हणजे आमच्या शिक्षणाचें सार्थक झाले ! ”

वामनराव म्हणाले, “ दिनकरराव, तुमच्यासारख्या आशावादी गृहस्थानें असे निरुत्साह होतां कामा नये. विलायतेस जावयाचेच असा तुम्ही निश्चय करा म्हणजे पैशाची कांहीं तरी व्यवस्था झाल्यावांचून राहणार नाही. ”

हंसत हंसत मुकुंद ह्मणाला, “ महत्वाकांक्षा हा गुण देखील आम्हीं पाश्चात्यांपासूनच शिकावयाला पाहिजे. मनुष्यानें समाधानवृत्तीनें रहावें हें खरें; पण योग्य कारणासाठीं त्यानें आपली महत्वाकांक्षाहि जागृत

डेवली पाहिजे. दोप दिनकरगावांचा नाही, तर इकडच्या शिक्षणाचाच आहे. मनुष्याची जिज्ञासा वाढत न जाता ती कमी व्हावी, असा इकडच्या शिक्षणांतच दोष आहे. अहो, म्युझियम आणि गणीचा वाग ही तर या शहरांत आहेत ना: पण तीं तरी काळजीपूर्वक किती पाहतात ? ”

यावर दिनकर कांहीं सांगणार तोच मालती आपल्या बापाला ह्मणाली, “ बाबा, खरेच किती तरी दिवसांपासून गणीच्या वागेत जाण्याचा येत चालला आहे. पण अजून कांहीं जाणे झाले नाही. या रविवारी चला ना आपण सगळेच जाऊ. ”

वामनराव ह्मणाले, “ रविवारी तर मला मुर्तीच यावयाला व्हावयाचे नाही. ” नंतर ते मुकुंदकडे वळून ह्मणाले, “ मिस्तर मुकुंद, या रविवारी मालती, मदन आणि वसंत यांना घेऊन तुम्हां राणीच्या वागेत घेऊन जाना ! त्यांना नीट सगळे दाखवा आणि समजावूनहि द्या. ”

प्रफुल्लतेने मुकुंद ह्मणाला, “ हो, हो, मोठ्या आनदाने. इंग्लंडांत असता ब्रिटिश म्युझियम, हाईडपार्क वर्गरे पाहण्यासारखी ठिकाणे मी गेल्याबरोबर पाहिली; पण त्यांत विशेष असे मला कांही वाटले नाही. पुढे मी आणि लॉर्ड मिलफोर्ड यांची मुलगी मिस एमा असे उभयतां म्युझियम पाहण्यास गेल्या असता त्या मुलीने एकेका वस्तूची माहिती करून देऊन जेव्हां ती ती वस्तु मला दाखविली, तेव्हां मी देखील आश्चर्याने थक्क होऊन गेलो. तेव्हांपासून असली विशेष ठिकाणे पाहण्याची कशी याचा मी थोडासा अभ्यासच केला. येथल्या राणीच्या वागेत देखील पुकळ लोक जातात आणि येतात: पण चिकित्सक बुद्धीने पाहणारे असे फारच थोडे असतात. असे वाग पाहत असतां वनस्पतिशास्त्राची माहिती फार चांगली होते. मी येत्या रविवारी या सर्वांना अवश्य घेऊन जाईन. ”

मालती हंसत हसत ह्मणाली, “ पहा, मग विसराल हो. ”

मुकुंदहि हसून व मालतीकडे पाहून ह्मणाला, “ छे:, छे: ! त्याची तुम्हांला काळजी नको. दुपारीं दोन वाजतां मी माझी स्वतःचीच गाडी घेऊन येतों. ”

मालती दिनकरकडे वळून झणाली, “मास्तर, तुम्ही याळ का रविवारी वागेत ? ”

दिनकरची स्थिति अगदीच चमत्कारिक झाली होती. विशाल बुद्धि, बाणेदार वृत्ति आणि अन्यायाची चीड हे गुण स्वभावतःच दिनकरच्या अंगां होते. मुकुंद आणि मालती या दोघांच्या हाम्यविनोदाचा त्याच्या मनावर परिणाम होण्याचे वास्तविक कांही कारण नव्हते; परंतु दिनकर-सारखा सद्गुणशील तरुण या वेळी मत्सराने ग्रस्त झाला. इतके दिवस आपणाशी गांड बोलणारी मालती मुकुंदचे दर्शन होतांच आपणास विसरून गेली, हे जेव्हां दिनकरच्या लक्षांत आले; तेव्हां आपल्या न्याय्य वस्तुवरच जणू कोणी घाला घातला, असे त्याला वाटले. ज्याच्या अंतःकरणांत नेहमी उदात्त विचार यावयाचे, त्याच्याच अंतःकरणांत हे असे क्षुद्र विचार उत्पन्न व्हावेत याबद्दल कोणासहि उद्वेगच वाटेला. मालतीच्या प्रश्नाला दिनकरकडून चटकन उत्तर मिळत नाही, असे पाहून वामनराव झणाले, “नको. त्यांना आग्रह करू नकोस. त्यांनीं आतां नौकरपेपा उचलला आहे. त्यांना यायला व्हावयाचे नाही. ”

अजूनहि दिनकर मुकाट्यानेच बसला होता. मुकुंदने मात्र डोक्याला साहेबी टोपी घातली आणि रविवारचा वेत नक्की करून तो निघून गेला. जाताना त्याने हसत हसत मालतीशीं हस्तांदोलन केले आणि मग तो निघून गेला. मागून मालतीहि त्या दिवाणखान्यांतून दुसरीकडे निघून गेली. आतां जाहाजम झटकायची वेळ आली असे पाहून दिनकरनेहि वामनरावांचा निरोप घेतला आणि हळू हळू आपल्या घराकडे चालू लागला. आज तो किती तरी उत्साहाने आला होता; पण त्या विचान्याची आज कल्पनेच्या बाहेर निराशा झाली होती. मालतीच्या कविता प्रसिद्ध व्हाव्यात झणून त्यानें किती तरी खटपट केली होती; पण या सर्व परिश्रमाचा मोवदला मालतीकडून अगदी चमत्कारिक असा मिळाल्यामुळे त्याला आतां दाही दिशा शून्य दिसू लागल्या होत्या. त्याच्या हृदयावर आज जो आघात झाला होता, तो त्याच्याच चुकीमुळे झाला होता. खोटी आशा बाळगल्यामुळे त्यानें स्वतःच आपलें चित्त उद्विग्न करून

येतलें होतें. दिनकरसारख्या तेजस्वी तरुणानें केवळ काव्यमय ऐहिक सौख्याच्या कल्पनेला बळी पडून इतकें दुर्यळ वनावे, यावद्दल कोणालाहि आश्चर्य वाटे. स्त्री असावी, तर अशी अशी असावी वगैरे त्याचे विचार वाचकांना पूर्वीच माहीत झालेले आहेत. मालतीच्या स्वभावाचें निरीक्षण दिनकरनें जर चांगल्या रीतीने केले असते, तर स्वतः दिनकरलाहि आपल्या अर्गी अनेक दोष आहेत असे दिसून आले असते. त्याला पियानो विकत घेण्याची शक्ति नव्हती, वाजवितां हि येत नव्हता आणि पियानोचा व ऐहिक सौख्याचा काय संबंध असतो, असें जर कोणी विचारलें असते, तर त्याचे त्याला उत्तर देतां आले नसतें. वाजाच्या पेटीचेहि तसंच. गाण्याची गोष्टहि तशीच. स्त्रीला बरोबर घेऊन हातात हात घालून फिरण्यानें ऐहिक सौख्यांत कशी भर पडते किंवा ससागतल्या कोणत्या आपत्ति टळतात ? असें जर त्याला विचारलें असतें, तर तो स्वचित्ति निरुत्तर झाला असता. आपले मन भलत्याच मार्गाने—अन्यायाच्या मार्गाने—वहावत आहे, हे त्याच्या लक्षात येत नसे असे नाही; पण स्वतःच्या प्रकृतीचा तो आतां जेता नसून जित होता. त्याचे मन कृत्रिम प्रेमाच्या देग्वाच्यानें दिपून गेलें होतें आणि त्यामुळे आपल्या स्वतःच्या गृहलक्ष्मीचा आपण अपराध करित आहो, हेहि त्याच्या लक्षांत येईनासे झाले होते. मालतीकडे एकदा मुकुंदच काय पण आणखी दहा तरुण तिच्या बरोबर हसण्याबोलण्यास आले, तरी त्यावद्दल दिनकरला विषाद वाळगण्याचें कारण नव्हते; परंतु त्याचे मन मत्सरग्रस्त झाल्यामुळे मुकुंदनें मालतीशीं हंसणे बोलणे हाणजे आपला अपमान करणे होय असें त्याला वाटूं लागले.

प्रकरण बारावे.

स्वाभाविक सद्गुणाकडे ओढा असलेल्या दिनकरला देखील ते दोनचार दिवस थोडे कठिणच गेले. आतां पुन्हां मालतीच्या घरीं जावयाचे नाही, असा निश्चय करून तो प्रकृतीवर विजय मिळविण्याच्या उद्योगाला लागला.

कांही कारणामुळे शेटजींच्या बरोबर त्याचे सात आठ दिवस वाहेर गावी जाणे झाल्याने हा त्याचा उद्योग बराच फलद्रुप झाला. हळू हळू मालतीला तो विसरू लागला. आपल्या अंतःकरणांत मालतीच्या आश्रय देण्याचा न्यायतः आपणास कांही अधिकार नाही, असे त्याला वाटले. ज्याच्यावर सर्वस्वी त्या गृहदेवतेची—त्या लक्ष्मीची—मालकी आहे आणि जी केवळ विश्वासु रक्षक झणून स्वतःच्या स्वाधीन जिने केली आहे, ती हृदयातील प्रेमज्योति मी मालतीला मालवू देणार नाही, अशी त्याने प्रतिज्ञा केली. मुंबईस परत आल्यावर आणखी आठ दहा दिवस त्याचे मालतीच्या भेटीवांचूनच गेले. असेच कांहीं दिवस दिनकरने घालीवले असते तर—

पण तेवढा मनोनिग्रह पाहिजे ना ? मनावर सत्ता चालवावयाची वाटते सोपे; पण ते तितके सोपे नाही. अगदी भुलक कारणामुळे देखील हा मनाचा निग्रह ढांसळतो, आणि दिनकरचेहि तसेच झाले. शेटजींनी त्याला जी एक स्वतंत्र ग्वोली दिली होती, त्या ग्वोलीत तो स्वस्थ बसलेला असतां शेटजींच्या मनुष्याने एक पत्र त्याच्या हाती आणून दिले. पत्रावरील आवरण पाहतांच ते मालतीचे पत्र आहे, हे त्याने हस्ताक्षरावरून तेव्हाच ओळखले. ते पत्र पाहतांच मोठ्या कष्टाने जे विचार दिनकरने इतक्या दिवसाच्या प्रयत्नाने थोपटून निर्जावले होते, ते पुन्हा जागृत होऊ लागले. जे आशेचे तनु तुटले होते, ते ते पत्र वाचून पाहण्याच्या आर्थाच पुन्हा गांठणीने सांभू लागले. यावेळीं मनोनिग्रहाची दिनकरला फार आवश्यकता होती; परंतु काव्यमय प्रेमाच्या कल्पना इतक्या वाढल्या की, त्याला त्या कल्पनांचे दास व्हावे लागले. कदाचित् त्या पत्रांत निराशेचा तडाखाहि असेल, अशी दिनकरला शका आली; पण एकंदरीत त्याने ते पत्र मोठ्या उत्सुकतेनेच फोडले.

मुंबई, शांतीसदन. तारीख—

श्रीयुत दिनकरराव यांस.

प्रेमपूर्वक सविनय सा. नमस्कार, आपली भेट नाही व निरोप वगैरेहि नाही यामुळे मोठी हुरहुर वाटते. आज जवळ जवळ बीस

दिवसांत तुमचे दर्शन नाही. एवढी अवकृपा कां? राष्ट्रदीप मासिक-पुस्तकांत माझ्या कविता प्रसिद्ध झाल्यापासून मला कवयित्रीचा मान मिळाल्या आहे आणि आतां दुसरे संपादक कविता लिहून पाठवाव्या छणून माझी विनवणी करूं लागले आहेत. त्या कवितेतल्या सगळ्या कल्पना दिनकरावांकडून उसन्या घेतल्या आहेत, हे जर त्यांना समजले तर—पण जाऊ या, मी त्या वाव-तांत मौनच धरलें आहे. आपले वधु दिवाकरपंत मुलांना फार चांगलें शिक्षितात; पण त्या व्यक्तिरिक्त ते येथे क्षणभरहि थांबत नाहीत. माझ्याशीं तर ते एक शब्दहि बोलत नाहीत. तुमच्या बोलण्यांत जी मधुरता, जे स्वारस्य आणि जिवाला चटका लागण्याची जी खुबो आहे. ती त्यांच्या बोलण्यांत नाही. तुमच्या याच गुणामुळें मला अगदीं चुकल्या चुकल्यासारखे होते. सवडीत सवड करून एकदां वा. तुमच्याशी मला पुकळ बोलावयाचें आहे. अधिको-त्तराबद्दल क्षमा असावी, ही विनंति.

मालती.

पत्रांतल्या हा गोड-अगदी गोड-मजकूर वाचून दिनकरची वृत्ति पुन्हां वावरल्यासारखी झाली. यापुढे कशा रीतीने वागावे याचा विचार न करतां हा वेळपर्यंत मालतीशीं अढी धरल्याबद्दल त्याला अनुताप वाटूं लागला. मुकुदशी तिचे जे वर्तन दिसून आले, त्याचा आपण अगदींच निगळा अर्थ केल्या होता; पण त्यांत तिचा बिलकुल वाईट हेतु नव्हता, अशी आतां दिनकरची समजूत झाली आणि तो पुन्हां मालतीच्या भेटीला गेला. त्या वेळीं व्यारिस्टर मुकुद कांही कामासाठीं बाहेर गांवी गेल्यामुळें त्या सात आठ दिवसांत मालतीच्या आणि दिनकरच्या पुन्हां पूर्वीसारख्या येथेच्छ गप्पागोष्टी झाल्या. मालतीच्या आग्रहावरून एकदां तो तिच्या बरोबर नाटकालाहि गेला. तसेच परभारें शेटजींच्या मोठारीतून मालतीला चार दोन वेळां हिंडावयास नेण्यासहि दिनकरने कमी केले नाही. हळू हळू दिनकरच्या मनांतलें सगळें क्लिप्त निघून जाऊन त्याने मालतीला पुन्हां हृदयसिंहासनावर जाणा दिली. परंतु त्यानंतर लवकरच मुकुदची स्वार

आली आणि पूर्वीप्रमाणे आतांही मालतीचे दिनकरकडे दुर्लक्ष होऊं लागलें. मालतीचा आणि मुकुंदचा विनोद पूर्वीप्रमाणे सुरू झाल्यावर दिनकरचें मन पुन्हां अस्वस्थ झालें आणि त्यानें मालतीकडे जाण्याचे बंद केलें. दिनकरचा हा निश्चयहि फारच थोडे दिवस टिकला. पूर्वीप्रमाणे मालतीचे गोड मजकुराचे पत्र येताच सर्व विसरून जाऊन दिनकर पुन्हां मालतीच्या घरीं जाऊन दाखल झाला. अशा रीतीने दिनकरने चार पांच वेळां आशा निराशेच्या थपडा खाल्ल्यावर त्याने योग्य बोध घेऊन सावध-गिरीने वागावयास पाहिजे होते; परंतु तसे न होतां त्याची मनस्थिति अधिक-च घोटाळ्याची झाली. मुकुंदविषयी त्याच्या मनांत विलक्षण मत्सर उत्पन्न झाला, आणि मालतीविषयी त्याच्या मनांत एक प्रकारची सहानु-भूति उत्पन्न झाली. मुकुंद वाईट मनाय असून मालतीला तो फसवीत आहे, तेव्हां त्याच्यापासून मालतीचे संरक्षण केलें पाहिजे, असा निराळाच विचार दिनकरच्या मनांत उत्पन्न झाला. या विचारांने पुढे सकल्पाचें स्वरूप धारण केले आणि त्यामुळेच दिनकरच्या सगळ्या आयुष्याचा रंग पालटला.

आतां मुकुंदच्या पुर्वतिहासाकडे दिनकरचें लक्ष गेले. मुकुंदचे सगळे चरित्र मिळवावयाचे आणि ते मालतीपुढे ठेवून तिच्या मनातील मुकुंद-विषयीचा आदर नाहीसा करावयाचा, असा वेत योजून दिनकर त्या उद्योगाला लागला. हळू हळू मुकुंदची वरीच माहिती दिनकरला मिळाली आणि त्यावरून मुकुंद हा एक लाकटा तरुण आहे, अशी त्याची खात्री झाली. आतां तर मालतीच्या संरक्षणाचा भार जणूं ईश्वरानेंच आपणावर सोपविला, असे दिनकरला वाटू लागले. यानंतर मुकुंदविषयी माहिती गोळा करित असतां दिनकरला एक अगदींच चमत्कारिक हकीकत समजली. इंग्लंडांत असतां एका हलकट युरोपियन मुलीबरोबर मुकुंदने सलग्गीनें वागण्याचा प्रयत्न केला. पुढे त्या मुलीनें कायद्याची मदत घेऊन मुकुंदला विवाहित पति ह्मणून ठरविले आणि आपली स्वतःची अन्नवस्त्राची व्यवस्था तिनें लावून घेतली. या संबंधांत मुकुंदच्या वडील भावानें सुमारे पंधरावीस हजार रुपये खर्चून मुकुंदची कशीबशी सुटका करून

घेतली होती. दिनकरलाहि या व शिवाय अन्य कांहीं चमत्कारिक गोष्टी समजल्या खऱ्या; पण ही माहिती इतकी अपुरी होती की, ती पुराव्यावांचून मालतीपुढे ठेवण्यास त्याचें मन मागे पुढे घेऊ लागले. याच संधीस मालतीसवधानेहि कांहीं माहिती दिनकरला समजली. बी. ए. झाल्या-वांचून तिचें लग्न करावयाचें नाहीं, विलायतेहून परत आलेल्या मुशिक्षित गृहस्थावरोवर तिचा विवाह करावयाचा आणि या दांपत्यास पाचहजार रुपये हुड्याच्या स्वरूपाने द्यावयाचे, असा वामनरावांचा विचार होता. साधल्यास शेटजींच्या बरोबर विलायतेस जावयाचे, असा इतके दिवस दिनकरचा विचार होता; परंतु विलायतेहून परत आलेल्या गृहस्थावरोवर मालती विवाह करणार आहे, हे समजल्याबरोबर दिनकरला विलायतेस जाण्याची अनिवार इच्छा होऊ लागली. आपले जग विलायतेस जाणें झाले, तर मुकुंदच्या चारित्र्याची खरी हकीकत सरकारी सहीशिक्षयानिशी मिळेल, हाहि विचार दिनकरच्या मनांत साहजिक उद्भवला. विलायतेस गेल्याबरोबर ही सर्व माहिती मालतीकडे पाठवून दिली. म्हणजे आपले सगळे काम होईल, या आशेमुळे विलायतेस जाण्याचे विचार दिनकरच्या मनांत पके होऊ लागले. पण दिनकर, घरी तुझी गृहदेवता आहे, हे तुझ्या लक्षात आहे ना ?

शेटजींचा विलायतेस जाण्याचा विचार होताच. त्यांत आणखी एका गोष्टीची भर पडून दिनकरला विलायतेस जाण्याला अधिकच मदत झाली. एका सस्थानिकाने तत्त्वज्ञानाच्या अभ्यासासाठीं तीन वर्षे एका विद्यार्थ्यास विलायतेस पाठविण्याचे ठरवून त्यासाठी उमेदवारांना सहा महिन्यांची मुदत देऊन कच्च्यापरीक्षेसाठीं स्वतःच्या सस्थानांत बोलाविले. एकदर अकरा विद्यार्थ्यांनी या परीक्षेसाठीं अर्ज केले होते. दिनकरहि अशीच एकादी संधि शोधित असल्यामुळे त्यानेहि अर्ज केला आणि तत्त्वज्ञानाचा तो अभ्यास करूं लागला. वामनरावांनीहि या बाबतीत त्याला चांगला उत्साह दिला होता. याच वेळीं दिवाकरची प्रकृति थोडी बिघडल्यामुळे त्या सात आठ दिवसांत मुलांना शिकविण्यासाठी दिनकरला वामनरावांच्या घरीं जावें लागले. तेथे मालतीची गाठ व्यावयाची नाहीं आणि पडली

तरी भाषण करावयाचे नाही, अशा निश्चयाने दिनकर तेथे जात होता व त्याप्रमाणे चार पांच दिवस त्या क्रमाने त्याचे गेलेहि; परंतु दिनकरची ही मूकवृत्ति मालतीला सहन झाली नाही. मुलांना शिकवून दिनकर घरी जाण्यास निघाला असतां मालतीनें मुद्दामच त्याची गाठ घेतली. ती हसत हसत म्हणाली, “स्टेट स्कॉलरशिप मिळाल्यावर आपण विलायतेस जाणार ना ? नाहीतर तुमचे जुन्यामताचे मित्र वेळेवर आडवे यावयाचे ?”

दिनकरचें मन पुन्हां विग्नळले. तो ह्मणाला, “माझा मित्रमंडळी अशी अनुदार मताची नाही. पूर्वीं मला स्वतःलाच विलायतेस जाण्याची इच्छा नव्हती; परंतु आतां दोन कारणासाठीं मी तिकडे जाण्याचें मुद्दाम ठरविल आहे.”

स्मित करून मालती म्हणाली, “अशीं कोणतीं दोन कारणे ती ?”

मालतीकडे खोचदार दृष्टीने पाहून दिनकर ह्मणाला, “ज्ञानविज्ञान विभूषिता सरस्वती देवीचे प्रत्यक्ष दर्शन घेऊन पावन व्हावे. ही एक इच्छा आणि—”

“आणि म्हणून थांबलांत कां ? दुसरी कोणती इच्छा ?”

“काहीं विलायतेस जाऊन आलेले तरुण इकडे आल्यावर जो धोपे-वाजीचा धंदा करीत असतात, त्यात कितपत तथ्य आहे, हेहि पाहण्याची माझी इच्छा आहे.”

असे म्हणून आपल्या शब्दाचा काय परिणाम झाला, हे पाहण्यासाठीं दिनकरनें आपली दृष्टि मालतीच्या मुखावर वळविली. हे शब्द मुकुदच्या सवधानेच वापरले आहेत, हे लक्षांत घेऊन मालतीचा चेहरा थोडा लाल झाल्यासारखा दिसला. दिनकर पुढे तेथे थांबलाच नाही. तो चटकन् घरीं निघून गेला. याचा परिणाम मालतीवर मात्र निराळाच झाला. तीन चार दिवस ती दिनकरशीं कांहीं बोललीच नाही. पुढे दिवाकर शिकविण्यास जाऊं लागल्यामुळे पंधरा वीस दिवसांत तिची आणि दिनकरची गांठहि पडली नाही. शेवटीं मालतीनें पुन्हां आपलें ते लेखणीचे हत्यार उचललें आणि पूर्वींसारखेंच गोड मजकुराचें पत्र दिनकरला लिहिलें. या पत्रानें दिनकरचें हृदयक्षत थोडें थोडें भरून येऊ लागलें. मालतीच्या आणि

त्याच्या पुन्हां पूर्वीसारख्या भेटी परत भेटी होऊ लागल्या. आणखी थोड्याच दिवसांनी दिनकराची तत्त्वज्ञानाची परीक्षा झाली. ही परीक्षा झाल्यानंतर उन्हाळ्यांत दिनकराचे शेटजी महाबळेश्वर निघून गेले आणि दिनकर दिवाकराला बरोबर घेऊन थोडे दिवस रामपुराच्या राहण्यासाठी आला. जाते वेळी मालतीची गांठ घेऊन जावे अशा विचाराने तो तिच्याकडे गेला होता; परंतु ती मुकुंदबरोबर कार्याची लेणी पहावयास गेली आहे, हा निगशेचा निरोप ऐकून त्या विचार्याला मुवई सोडावी लागली होती.

दिनकर रामपुराला येण्याच्या आधीच त्याचा विलायतेस जाण्याचा वेत घरांत सगळ्यांना समजला होता आणि त्यामुळे घरांतील वायकांना साहजिक वाईट वाटत होते. घरी गेल्यावर आपणास पुकळ बरे वाटेल, असे दिनकराला वाटत होते; परंतु मुकुंदबरोबर मालती कार्याला गेली आहे, हे ऐकून त्याच्या मुखावर उद्विग्नता पसरली होती, ती अद्यापीहि कायम होती. तो ज्या दिवशी रामपुराला पोहोचला होता, त्याच दिवशी त्याच्या वडील बहिणीने—यमुनेने—त्याला पहिला प्रश्न हाच केला. ती हसणाली, “दिनकर, पूर्वी घरी आलास म्हणजे तुझा चेहरा किती तरी आनंदी दिसत असे; पण या वेळी तसा कांहीं दिसत नाही. एवढी कसली काळजी तुझ्या मागे लागली आहे ?”

दिनकर हसत हसत हसणाला, “यमुताई, ही तुझी कल्पना. दुसरे काय ? इंग्लंडांत शेक्सपीयर या नांवाचा एक कवी होऊन गेला, तो हसणतो कवी आणि वेडे या दोघाना कल्पनासृष्टिशिवाय दुसरे काहीच दिसत नाही.”

यमुताई हसणाली, “दिनकर, ही तुझी विद्वत्तेची भाषणें आह्मां गेड्यापाड्यांतल्या लोकांना मुळीच समजावयाची नाहीतरे बाबा ! येथे कांहीं मालतीसारख्या विद्वान मुली नाहीत.”

दिनकर मुद्दामच हसणाला. “मालती ? ती कोण ?”

“आहाहा ! जसें कांहीं माहीतच नाही. अरे, ती तुझी शिष्यीण ! जिला तू मुवईस शिकवीत असतोस ती !”

“छे ! ती आतां माझी शिष्यीण नाही. ती स्वतःच आतां दुस-

च्यांना शिकवील इतकी हुशार झाली आहे, आणि तिच्या येथे आतां मी शिकवायला जात नाहीं. दिवाकर जात असतो. ”

“ आणि तू अगदीं त्या रस्त्याला देखील जात नाहींस ना ? आणि पत्रव्यवहार तर अगदींच बंद असेल ? ”

दिनकर चासल्यासारखे करून ह्मणाला, “ यमूताई, कसल्या या चमत्कारिक गोष्टी काढल्यास ? ”

“ या चमत्कारिक गोष्टीना ? तर मग याहून गोड गोष्टी रात्री ऐकावयाला मिळतील हो ! पण हें लक्षांत ठेव मात्र कीं, आज तुझाला अनेक गोष्टींचे जबाब द्यावे लागतील. आतांपासूनच प्रत्युत्तरांची तयारी करून ठेवा. ”

“ प्रश्नांची याद तुझीच करून दिली असेल ? ”

यमुना कांहीं बोलली नाही. ती तशीच घरांत निघून गेली. रात्रीचीं जेवणे झाल्यावर ओसरीवरच्या दिव्याजवळ एक पुस्तक वाचीत दिनकर बसला. दहा वाजून अकरा वाजण्याची वेळ आली, तरी दिनकरचें वाचन चाललेच होते. घरांतलीं बहुतेक मंडळी आपापली कामें आटोपून निजण्याच्या उद्योगास लागली होती. इतक्यात उमा बाहेर आली आणि ह्मणाली, “ भावोजी, हे काय ? अकरा वाजून गेले तरी निजावयाची वेळ नाही झाली का ? पूर्वीं घरीं आल्यां म्हणजे दिवे लागले न लागले तोंच तुमच्या डोळ्यांवर झोप येत होती ! ”

पुस्तक खाली ठेवून दिनकर तसाच उठला आणि ह्मणाला, “ वैनी, रात्र इतकी झाली असेल, हे माझ्या लक्षांतच आले नाहीं. पुस्तक मोठें गमतचें आहे. वाचूं लागले म्हणजे आनंद होतो. ”

“ आणि हा आनंद मनुष्याजवळ दोन हितगुजाच्या गोष्टी बोलत बसल्यानें होत नाही ना ? ”

“ हो. कां होणार नाहीं ? पण तसे मनुष्य असेल तर ? ”

“ मालतीसारखें. नाही ? ”

“ वैनी, तूंही त्या यमूचाच किता उचललास. ”

“ तें असो. तुझी अगोदर निजावयाला जा पाहूं. ”

दिनकर तसाच निजावयाच्या खोलींत गेला. तो येण्याच्या आधींच

लक्ष्मी येऊन पलंगावर निजली होती. पूर्वीं तो घरीं आला म्हणजे सध्या-काळचे जेवण होण्याबरोबर खोलीत जाऊन लक्ष्मीची वाट पहात बसलेला असे; परंतु आतां दिनकरचें चित्त इतके नीरस झाले होते कीं, त्याला बरीच रात्र झाली आहे. ही आठवण दुसऱ्याने करून द्यावी लागली. हळू हळू ती उन्हाळ्याची सुटी दिनकरने अगदी उदासीनतेनेच घालविली. आपल्या पतीचें मन नेहमी सुप्रसन्न असावे, अशा इच्छेने लक्ष्मी आपल्या शक्तीप्रमाणे व समजुतीप्रमाणे खटपट करीत होती; परंतु तिच्या प्रयत्नास यश आले नाही. पतीचें मन सुप्रसन्न राहण्यास स्त्रीच्या अर्गी जे गुण असाव्यास पाहिजेत, ते गुण आपल्या अर्गी नाहीत, असे वाटून लक्ष्मी अत्यंत निराश झाली. त्यात आणखी पतीची स्वारी लवकरच विलायतेस जाणार आहे, हे ऐकून तर तिच्या काळजाने ठाव सोडला होता. इकडे दिनकरचें मनहि हळू हळू निष्ठुर होऊ लागलें. त्यांतच आणखी ईर्ष्याची भर पडली. इकडे आल्यावर मालतीकडून एकादें तरी पत्र येईल अशी त्याला फार आशा होती; परंतु तिच्याकडून एकाहि पत्र न आल्यामुळे त्याला मोठे चमत्कारिक वाटू लागले. शेवटीं दिनकरनेच मालतीला एक पत्र लिहिले. त्यांतला सारांश असा:—“मुवईहून येताना आपल्या भेटीसाठीं आला होतो; पण आपले कार्यास जाणें झाल्यामुळे भेट झाली नाही. परीक्षेचा निकाल या चारदोन दिवसात लागणार आहे, तेव्हां तिकडे लक्ष ठेवून निकाल मला कळवाल, तर फार उपकार होतील.”

सुमारे सात आठ दिवसांनीं मालतीकडून या पत्राचें दिनकरला उत्तर आले, ते असे, “तत्त्वज्ञानाच्या परीक्षेत एकंदर तीन विद्यार्थी पास झाले. पहिला नंबर आपलाच येऊन स्टेट स्कॉलरशिप आपणासच मिळाली आहे. आतां विलायतेस जाण्यास कोणतीच हरकत दिसत नाही. आमची कार्याची सफर फारच आनंददायक झाली. प्राचीन कलाकौशल्य समजावून सांगण्यांतहि ब्यारिस्टर मुकुंद फार हुपार आहेत. त्यांनीं लेण्यासबधानें मला इतकी नवी नवी माहिती सांगितली कीं, त्यामुळे त्यांच्या अगाध ज्ञानाचें मला मोठे कौतुक वाटलें, वगैरे.” मुकुंदबद्दल दिनकरच्या मनांत मत्सर तर उत्पन्न झालाच होता; पण मालतीच्या या पत्रानें दिन-

करचा मत्सर द्विगुणित वाढला. तो चरित्रहीन तरुण मालतीला भुलवीत आहे आणि मालतीहि त्याच्या थापांवर विश्वास ठेवून फसत आहे, हें पाहून दिनकरनें मालतीला एक सावधगिरी वाळगण्यावदलचें पत्र लिहिले. “पत्रोत्तर मिळालें. पाहून फारच आनंद झाला. कारण उत्तर येईल अशी आशा नव्हती. आपण कान्यांचीं लेणी अगदीं नव्या दृष्टीनीं पाहिलीं हे फार चांगले केले; पण ब्यारिस्टर साहेबांवर इतका विश्वास टाकणे चांगले नव्हे, अशी मी आपणास वेळेवरच सूचना देत आहे. याचा आपण विपरीत अर्थ करू नये ही विनंति.” अशा अर्थाचा मजकूर दिनकरने त्या पत्रांत लिहिला होता. आपल्या या पत्राचा मालतीवर फार चांगला परिणाम होईल, अशी दिनकरला मोठी आशा होती; परंतु परिणाम अगदींच निराळा झाला. या पत्राचे मालतीकडून अगदीं निराळेंच उत्तर आले. “एका भल्यागृहस्थासवधाने आपण अशा प्रकारचे उद्गार काढाल अशी मला कल्पना नव्हती. त्यांची आपण पुढील पत्रांत क्षमा मागाल असा मला भरसा आहे. त्यांची क्षमा मागितल्यावांचून आपल्या कोणत्याहि पत्राचे मजकडून उत्तर मिळणार नाही.”

झाले! हा पत्रव्यवहार येथेच थांबला. ज्याच्यावर मनुष्यत्वाचा नुसता आळ आला होता अशा मुकुंदची क्षमा मागण्याविषयीं मालतीने लिहिलेले पाहून दिनकरला विलक्षण राग आला. आतां मुवईला जावे आणि त्याने विलायतेस कशी अनन्वित कृत्यें केलीं, याचा पाढा मालतीपुढे वाचावा, असे दिनकरला वाटूं लागले; पण यावदलचा प्रत्यक्ष असा पुरावा त्याच्याजवळ नसल्यामुळे तसे करणेंहि त्याला धोक्याचे वाटूं लागलें. परंतु इतक्यावरच हें प्रकरण सोडावयाचें नाहीं, असा मात्र दिनकरने पक्का निश्चय केला. विलायतेस जाऊन आलेले तरुण इकडे जो थापेबाजीचा धदा करतात त्यांतले रहस्य शोधण्यासाठीं आपण विलायतेस जाणार आहो, असे तो एकदां मालतीजवळ सहज म्हणाला होता. त्याची दिनकरला या वेळीं आठवण झाली व तत्त्वज्ञानाच्या अभ्यासाशिवाय या कारणासाठींहि त्याने विलायतेस जाण्याचें निश्चित केलें. इतके दिवस तो विलायतेस जाईल किंवा नाहीं, याची अनेकांना शंका होती. स्वतः दिनकरचे मन देखील

डळमळतच होतें; परंतु आतां मालतीपुढें पुराव्यानिशीं मुकुंदचे चरित्र ठेवावयाचें अशीच जेव्हां वेळ आली, तेव्हां दिनकरने विलायतेस जाण्याचा आपला निश्चय कायम केला. त्याच्या सर्व आतेप्रांनाहि तो आतां विलायतेस गेल्यावांचून रहात नाहीं, हें कळून चुकले. भास्कर व दिवाकर याना आपला वधु इंग्लंडास जात आहे, याबद्दल थोडा अभिमानच वाटला, पण यशोदा व लक्ष्मी या दोघांना मात्र काळजी उत्पन्न होऊन त्यांना फार वाईटहि वाटू लागले. कशावरून असेल ते असो; पण हे विलायतेस जाणे केवळ मालतीसाठीं आहे, अशी लक्ष्मीची समजूत झाली होती. उद्यां दिनकर मुवईस जाण्यासाठीं निघणार आणि तेथून मग विलायतेस जाणार, असें जेव्हां नक्की ठरले, तेव्हां त्या दिवशीं रात्री दिनकरला यांतले रहस्य विचारावयाचे असे लक्ष्मीनेहि नक्की ठरविले. पतीला अशा वायतीत विचारणे, यांत मोठेसे कठिण काय, असें गुकळांना वाटेले; परंतु लक्ष्मीला ते एक साहसच वाटले. रात्री दिनकर जेव्हां खोलीत येऊन पलंगावर बसला, तेव्हा लक्ष्मीचें हृदय कळवळून येऊन तिच्या डोळ्यांतून अश्रुधारा वाहू लागल्या. दिनकरलाहि या वेळीं राहवेना. त्याचेहि डोळे भरून आले. लक्ष्मीला जवळ घेऊन तो म्हणाला, “हे काय असे वेड्यासारखे !”

स्फुदत स्फुदत लक्ष्मी म्हणाली, “मी वेडी नसते, तर इकडे कशाला विलायतेस जाण्याचा विचार मुचला असता ? तुम्हाला आपल्याजवळ ठेवून ध्यावे असे माझ्या अर्गां कोणतेच गुण नाहीत. तुम्हांलाच माझी काहीं दया येऊन राहिलां तर राहिलां. तुम्हीच पायाने ढकलून दिल्यावर मी कशाच्या आधारावर दिवस कंठावयाचे ?”

तिला कुरवाळून दिनकर म्हणाला, “इतके दिवस गेले, तशींच आणखी तीन वर्षे घालवावयाचीं. तीन वर्षे म्हणजे काही फार नाहीत. आता बोलबोलतां जातील. त्या विलायतची तुला एवढी भीति कां वाटते ? तेथें काहीं राखस नाहीत. आपल्याचसारखीं माणसें आहेत. अलीकडे तर किती तरी विद्यार्थी विलायतेला जातात नी येतात.”

अश्रु पुशीत पुशीत लक्ष्मी म्हणाली, “तुमचें विलायतेस जाणें या इतर विद्यार्थ्यांसारखेंच असतें, तर मला एवढे वाईट वाटलें नसतें; पण

माझ्यापासून तुम्हांला सुख मिळाले नाही, म्हणून तुम्हीं विलायतेस जात आहां, यामुळे फार वाईट वाटते. आतांच आपण माझा एवढा तिरस्कार करता. विलायतेहून आल्यावर तर मी अधिक तिरस्काराला पात्र होईन. ”

लक्ष्मीचे हे शब्द ऐकून दिनकरचे चित्त साहजिक थरारले. सात कलुपात ठेवलेल्या रहस्याचा भेद झाल्याप्रमाणे त्याला वाटून त्याचा चेहराहि किंचित् उद्विग्न झाला. तो म्हणाला, “ तुम्हां सगळ्यांच्याच डोक्यांत हे काय वेड शिरले आहे, कोणास माहीत ! मी त्या मालतीसाठी विलायतेस जात आहे, ही अगदीं ग्योटी गोष्ट. तिच्याबरोबर विवाह करण्याची माझी इच्छा नाही आणि इच्छा असली, तरी तिचा माझा विवाह होणे शक्य नाही. ”

लक्ष्मी हलूच म्हणाली, “ कां ? ”

“ तिचे वडील सुधारक असून फार समजस गृहस्थ आहेत. एक बायको जिवंत असता दुसरी करण्याची सुधारक परवानगी देत नाहीत. तेव्हां मालतीचा आणि माझा विवाह होणे शक्य आहे की अशक्य आहे, याचा तूच विचार करून पहा. ”

दिनकरच्या या भाषणाने लक्ष्मी कांहीशीं प्रसन्न झाल्यासारखी दिसली. ती थोडा वेळ काहीच बोलली नाही, नंतर म्हणाली, “ तर विलायतेस झाल्याला मी तुम्हांला आनंदाने निरोप देते. तुमच्या सुखाचा एक मार्ग माझ्या हातीं आहे, हें मला आज समजले. परमेश्वर करो आणि त्या मालतीच्या सहवासाने तरी तुम्हाला सुख मिळो ! ”

लक्ष्मीचे हे शब्द ऐकून दिनकरच्या हृदयावर विलक्षण आघात झाला. लक्ष्मीची योग्य शब्दांनीं समजून घालावी असे त्याला फार वाटू लागले; परंतु काय बोलवे हे त्याला सुचेना. या वेळी पांडित्याची आवश्यकता नव्हती, तर अतःकरणांतल्या खऱ्या प्रेमाच्या चारच शब्दाची आवश्यकता होती. दिनकरनें आपले हृदयकपाट पुष्कळ धुडाळलें; पण त्याला ते चार शब्द कांहीं सापडले नाहीत. बराच वेळ तो मौन स्वीकारून बसला होता. नंतर त्याने उद्वेगाचा एक उसासा टाकला आणि आंथरुणावर तो स्वस्थ पडून राहिला. लक्ष्मीहि यानंतर कांहीं बोलली नाही. तीहि निजली या-

पैकीं निद्रादेवीच्या अंकावर कोण लोळत होतें आणि स्वप्नसृष्टींत कोण वावरत होतें, तें ज्याचे त्याला माहीत.

दुसऱ्या दिवशीं सगळ्यांचा निरोप घेऊन दिनकर मुंबईस निघून गेला. तेथें विलायतेस जाण्याची तयारी करण्यासाठीं तो चार आठ दिवस होता; पण त्या अवधीत त्यानें मालतीची गांठ घेण्याचा मुळींच प्रयत्न केला नाही. दिनकर विलायतेस जात आहे, हे पाहून त्याच्या शेटजीनेहि याच वेळा विलायतेस जाण्याचे ठरविले. दोघांची तयारी होतांच शेटजीसह दिनकर 'मदिना' नांवाच्या मेलब्रोटीने विलायतेस निघून गेला.

प्रकरण तेरावें.

वामनरावांच्या बंगल्यांतल्या मुख्य दिवाणखान्यांत भिसेस कमळाबाई व मिस मालती या दोघी सचित वसलेल्या असून जवळच डॉ. निळकंठरावहि दुर्मुखून वसले होते. मालतीचा चेहरा विशेष दुःखी दिसत असून तिचे डोळेहि पाण्यानें भरून आलेले दिसत होते. या तिघांत थोडा वेळ अगदीं निस्तब्ध अशा स्थितींत गेल्यावर कमळाबाई एक लाव उसास्र टाकून झणाल्या, “ माले, त्यांना जाऊन एक महिना झाला. हा माहे- न्याचा हिशोब पाहून माझ्या तर पोटांत धडकी भरली आहे. पुढें कसें चालणार ते परमेश्वराला माहीत. तुझें ठीक आहे, तूं उद्यां लग्न झालें म्हणजे नवऱ्याकडे जाऊन राहशील; पण माझ्या पोरानांचा अजून विद्याभ्यास व्हावयाचा आहे. ”

असे झणून कमळाबाई स्तब्ध राहिल्या. कमळाबाईने मालतीपुढें ही जी प्रस्तावना केली, त्याचे उत्तर मिळण्यापूर्वीं थोडीशी हकीकत वाचकांना कळविली पाहिजे. दिनकर विलायतेस निघून गेल्यावर सहा महिन्यांनीं वामनराव अजारी पडले आणि वरील डॉ० निळकंठराव यांची औषध योजना झाल्यावर दहाबारा दिवसांच्या अवधींत वामनरावांनीं इहलोकचा निरोप घेतला. वामनरावांच्या पश्चात मालतीचा कांटा कमळाबाईला

विशेष सल्लू लागला. सल्ला मसलतीला पुष्कळ दिवसांच्या परिचयाचे डॉक्टर असल्यामुळे या वावतीत तिला मोठासा विचार करावा लागला नाही. बोलून चालून सवतीची मुलगी आणि त्यांतहि ती आजपर्यंत मनाविरुद्ध वागत आलेली; तेव्हां तिला दूर करणे हे कमळाबाईला व डॉक्टरला आपले पहिले कर्तव्य वाटावे यांत कांहीं नवल नाही. लोकलजेस्तव दोघांनीं एक महिना दम काढला, हेंच त्यांचें मोठें औदार्य. कमळाबाईनें आतां केलेली प्रस्तावना आणि घरांत या महिन्यांत झालेल्या कुरकुरी यामुळे मालतीच्या डोळ्यापुढें पुढील भेसूर चित्र उभें राहून ती भयाकुल झाली. वामनरावांनीं या पूर्वीच जर आपले लग्न करून दिलें असतें, तर फार बरे झालें असतें, असें तिला वाटूं लागले; पण आतां तसे वाटून उपयोग काय ? मी बी. ए. झाल्यावर लग्न करणार आणि तेहि स्वतःच्या मतानें करणार, असे जे मालतीनें ठरविले होते, त्याबद्दल तिला आतां कांहींसा अनुताप होऊं लागला. मालती स्तब्ध उभी आहे, असे पाहून डॉक्टर गंभीरतेने म्हणाले, “ मालतीबाई, असे स्तब्ध राहून कसें चालेल. तुम्ही सुशिक्षित आहां. कमळाबाईपेक्षांहि तुम्ही समजूतदार आहां; तेव्हां तुम्हीच आतां कांहीं तरी तोड काढली पाहिजे. ”

असें ह्मणून डॉक्टर मालती काय म्हणते, याची वाट पाहू लागले. मालती अजूनपर्यंत स्तब्धच उभी होती. डॉक्टर पुन्हा ह्मणाले, “ मालतीबाई, कमळाबाईची काय इच्छा आहे, ते आतां तुम्हाला कळवितां. दोन्ही मुलांना घेऊन एकाद्या चाळींतल्या खोलींत जाऊन रहावयाचें आणि हा वंगला भाड्यानें घ्यावयाचा, असें त्यांनीं ठरविले आहे. या बगल्याला भाडेकरीहि मिळाला आहे. परवांपासून तो रहावयाला येणार असून त्यानें साठ रुपये भाडे देण्याचें कबूल केलें आहे. तेवढ्यांत कमळाबाईचा आणि दोघां मुलांचा कसा तरी निर्वाह होईल. तेव्हां तुम्ही आपली स्वतंत्र व्यवस्था पाहणें भाग झालें आहे. मला वाटतें तुम्ही कॉलेज क्वार्टर्समध्ये जाऊन रहावें हें बरें. व्याकेंत तुमच्या नांवानें कांहीं पैसे आहेतच. ”

डॉक्टर आणि कमळाबाई हीं दोघेहि किती क्षुद्र बुद्धीचीं आहेत, हें आतां मालतीच्या चांगलें लक्षांत आलें आणि त्यामुळे ती साहजिक उद्विग्न

होऊन त्या दोघांचा तिला रागहि आल्या. ती ह्मणाली, “तुझाला जसें सोयीचें पडेल, तसें तुझी करा. माझ्या संबंधानें तुझाला काळजी नको. परमेश्वर मला आतां जो मार्ग दाखवील तो मी पत्करिन.”

डॉक्टर सहानुभूति दर्शवून म्हणाले, “परमेश्वरावर तुमचा एवढा विश्वास आहे, हे फार चांगलें. तुमचा सांभाळ करावयाला कमळाबाईंना कांहीं हरकत नव्हती, पण एक तर त्यांची पैशाची अडचण आणि दुसरें तुझी आतां जाणत्या झाल्यामुळें तुमच्या सगोपनाची आवश्यकताहि नाही. तुझाला आतां जे काय करावयाचे असेल, तें मात्र लवकर करा. कारण तीनचार दिवसांत या घरात भाडेकरी येणार आहे.”

“होय. ते मला आतांच समजले आहे. मजवर असा प्रसंग येईल, अशी मला कल्पना नसल्यामुळे पुढील मार्ग शोधण्याचा मी विचारच केला नाहीं. आतां पुढें काय करावयाचे, तें मी एकदोन दिवसांतच ठरविते.”

“त्यांत एवढी काळजी करण्यासारखें काय आहे? तुझी एकादी स्वतंत्र जागा पाहून तीत रहा आणि स्वतःच्या विवाहाच्या उद्योगाला लागा. आपणा सुधारकांतले अनेक तरुण विवाहास योग्य असे आहेत.”

मालती किंचित् रागानें ह्मणाली, “ती सद्धा आपण मला दाखवयाला नको. पुढें काय करावयाचे, ते माझे मर्च ठरवीन.”

डॉक्टर म्हणाले, “तुझी अशा रागावतां कां? मीं कांहीं तुझाला वाईट सद्धा दिली नाहीं. तुमच्या वडिलांचा एक मित्र या नात्यानें मला जें सांगणें इष्ट वाटले तें मीं तुझाला सांगितलें.” असें ह्मणून डॉक्टर तेथून निघून गेले. कमळाबाईंहि संचित वसल्या होत्या. आपल्या सावत्र आईला थोडी विनंति करावी, असें मालतीच्या मनांत आले; पण आईकडून काय जबाब मिळणार, हे मालतीला चांगलें माहित असल्यामुळे मालती तशीच तेथून निघाली आणि आपल्या खोलीत जाऊन अश्रु दाळीत बसली. घरदार सर्व कांहीं असून बापाच्या आकस्मिक मृत्युमुळें आज आपणांस बसण्यासाठीं सत्तेची अशी दोन हात जागाहि कोठें नाहीं, हें जेव्हां तिच्या लक्षांत आलें; तेव्हां आश्रयहीनतेचें भेसूर चित्र तिच्या डोळ्यापुढें दिसूं

लागलें आणि व्यवहारापासून अगदींच अलिप्त असलेली मालती त्यामुळें भयाकुल व शोकाकुल झाली. स्वतःच्या नांवावर व्यांकेंत पैसे आहेत, हें तिला माहीत होतें; परंतु पैसा हें कांहीं ग्वरें आश्रयस्थान नव्हे, हें तिच्या लक्षांत आल्यावांचून राहिलें नाहीं. आपल्यासारख्या तरुण मुलीनें एकाकी राहणें, हेंच तिला मोठें कठिण वाटूं लागलें. या काळजीनें मालती किती त्रस्त झाली असेल, याची कल्पनाच केली पाहिजे. ती अशा दुःखांत असतां तिच्या मुदैवानें कीं दुदैवाने तें कोणास माहीत; पण तेथे एका-एका व्यारिस्टर मुकुंद यांची स्वारी आली. मुकुंदला समोर पाहतांच मालतीला अधिकच रुं कोसळलें आणि इकडे मुकुंदनेहि डोळ्याला हात रुमाल लावून स्वतःचे अंतःकरण कळवळून आल्याचें दाखविलें. तो शोकार्त स्वरानें ह्मणाला, “ मालती, मी वाहेर गांवीं गेल्यामुळे मला तुझ्याकडे इतके दिवस येतां आलें नाहीं; याबद्दल मला क्षमा कर ! वामनरावांची मृत्युवार्ता ऐकल्यापासून मला अगदी चैन पडेनासे झाले आहे. आह्मां सुधारक मंडळीचा एक मोठा आधारस्तंभ आणि मार्गदर्शक गेल्या. आह्मां त्रयस्तांना जर इतकें वाईट वाटतें, तर तुझ्यावर तर आकाशच कोसळलें आहे. पण याला कोणाचा उपाय आहे ? ” असे ह्मणून मुकुंदनें आपला शोक प्रदर्शित केला. नंतर त्यानें एकवार मालतीकडे दृष्टि वळविली. मालतीचे अश्रू तिच्या गालांवरून पडतांना पाहून तो मनांत ह्मणाला, “ या अश्रूंमुळें हिचें सौंदर्य किती तरी अधिक खुलतें.” नंतर तो गंभीर स्वरानें सहानुभूतिपूर्वक ह्मणाला, “ मालती, तूं सूत्र आहेस; तेव्हां असा शोक करणें बरें नव्हे. जगाकडे पाहून आपलें दुःख गिळलें पाहिजे.”

मालती आर्त स्वरानें ह्मणाली, “ मुकुंद, तुम्ही ह्मणतां ते सगळे खरे; पण माझ्या दुर्दशेची हकीकत तुम्हाला जर समजली, तर रडण्याला हा नुकताच मीं कोठें आरंभ केला आहे, असें दिसून येईल. मला आतां प्रत्यहीं असेंच रडाययाचें आहे. रडण्यासाठींच मला देवानें जन्मास घातलें आहे ! ”

“ तूं हें काय म्हणतेस ? मला कांहींच समजलें नाहीं. मालती, सांग; सांग. तूं कोणत्या संकटांत आहेस, हें मला स्पष्टपणें सांग. मी वाटेल तो प्रयत्न करून तुझी ही दुर्दशा दूर करीन. ”

स्फुंदत स्फुंदत मालती ह्मणाली, “बाबांच्या मृलूमुळें मी नुसती पितृहीन झाले नाहीं, तर आश्रयहीनहि झालें आहे. घर वगैरे सर्व संपत्ति माझी सावत्र आई कमळाबाई यांच्या नांवाने आहे. त्यांनीं आजच मला हे घर सोडून जाण्यास सांगितलें आहे. अर्थात् माझी स्थिति भिकाऱ्या-पेशांही शोचनीय झाली आहे.”

मुकुंद ह्मणाला, “अरेरे ! कमळाबाईंच्या अतःकरणांत एवढी देखील दयामाया नाही ? ”

“असेलहि कदाचित्; पण त्यांना सह्यामसलत देणारे ते डॉक्टर नीलकंठराव आहेत ना ? त्यांच्या डोळ्यांत तर मी शल्यासारखी सलते.”

मुकुंद थोडा वेळ स्तब्ध राहून नंतर सहानुभूतीने गंभीर स्वरांत ह्मणाला, “मालती, एक गोष्ट तुझ्याजवळ बोलावी म्हणून पुष्कळ दिवस मनांत आहे, पण कांहीं कारणांमुळे बोलण्याचे धैर्यच झाले नाहीं. माझ्या-विषयीं तुझ्या मनात किती आदर आहे, हे मला अर्थातच सांगतां येणार नाहीं; पण तुझ्याविषयी ह्मणशील, तर माझ्या मनांत पूर्ण आदर आहे. तुला ज्या दिवशी प्रथम पाहिले, त्याच दिवशी मीं तुला आपल्या अतःकरणांत उच्चस्थानीं जागा दिली आहे. मजविषयीं जर तुझ्या अतःकरणांत थोडे फार प्रेम असेल, तर तुजवरोवर विवाह करावा, अशी माझी इच्छा आहे. तुझ्यासारख्या सद्गुणी स्त्रीचा लाभ झाल्यानें मला तर धन्यता वाटेल्च; पण माझे वडील बंधु आणि त्यांची स्त्री यांनाहि आनंद झाल्यावांचून राहणार नाहीं. तुमची इच्छा असेल, तर तुमचे स्वतःचे असं जे काय सामान असेल, तें घ्या आणि आतांच माझ्यावरोवर चला. माझी गाडी दाराशींच उभी आहे.”

मुकुंदचे हे गोड शब्द ऐकून आणि मुख्यतः मालती प्रसंगांत असल्यामुळे मुकुंद आपणास पदरांत घेत आहे, हे मालतीला त्याचे मोठे उपकार वाटले. ती एका सुधारकाची तरुण मुलगी असून मुकुंदच्या पूर्वीच ओळखीची झालेली होती खरी; तरी या विचारानें तिच्या चेहऱ्यावर लजेची अशी कांहीं चमत्कारिक छाया पसरली कीं, त्यामुळे ती मुकुंदला विशेष सुंदर दिसून आपल्या म्हणण्यास संमतीच दर्शवीत आहे, असं मुकुंदला

वाटलें. मालती इतकी धीट होती हें खरें; पण या वेळीं लजेनें तिला कांहीं बोलवले नाहीं. मुकुंदकडे चोरच्या नजरेनें पाहून ती किंचित् हंसली मात्र. झाले ! हीच या विवाहाची मान्यता. यानंतर दोघेहि थोडा वेळ स्तब्ध होती. भगमुकुद ह्मणाला, “तुझाला बरोबर काय काय घ्याय्याचें आहे ?”

मालती कांहींच बोलली नाही; पण ती आंत गेली आणि आपलीं पुस्तके व कपडे आणून तिनें दोन पेठ्या भरून तयार केल्या. या कातड्याच्या पेठ्या भरावयाच्या वेळेस तेथे कमळाबाई हजर होत्या, आणि त्यांनीं या वायतींत मालतीला कांहीं हरकतहि केली नाही. मालतीनें कमळाबाईंचा जेव्हां निरोप घेतला, तेव्हां तिला फार वाईट वाटलें. आपल्या बापाच्या घरांतून आपण आतां कायमचेंच बाहेर पडत आहां, हा विचार जेव्हां तिच्या मनांत आला, तेव्हां डोळे भरून येऊन तिनें मोठ्या कष्टानें मुकुंदच्या गाडींत पाय ठेवला. आणखी चार आठ दिवस गेल्यावर मालतीचा मुकुंदबरोबर मोठ्या थाटाने सुधारकांच्या पद्धतीप्रमाणे विवाह झाला आणि त्याच दिवसांपासून मुकुंद मालतीसह वधूपासून निराळा राहूं लागला.

आतां या पुढे न शिकतां सवरता दांपत्यसुखाचा स्वाद यथेच्छ घ्यावयाचा या उद्देशाने मोठ्या आशेने मालती आपला संसार थाटवीत होती. हाताखालीं गडीमाणसे असून शिवाय मधून मधून तिची वडील जाऊहि येऊन तिला संसाराची मांडणी करण्यास मदत करीत असे. मुकुंदची वागणुक पूर्ण साहेबी थाटाची असल्यामुळे मालतीनें हि त्याच दृष्टीनें आपला संसार थाटला होता. आपले दिवस या पुढे अत्यंत सुखाने जातील, अशी मालतीला फार आशा होती; आणि सुखाचा शोध करीत असतां आपणास योग्य असा मार्ग सांपडला अशी तिची समजूत झाली होती; परंतु विवाह होऊन चार दोन महिने झाले नाहीत, तोंच तिची आशा हळू हळू ढांसळूं लागली आणि पुन्हां तिला निराशेचे भेसूर चित्र दिसूं लागले. यांत मुकुंदचा कांहीं दोष होता असें नाही. तो तरी काय करणार ? तो नवीनच ब्यारिस्टर झाल्यामुळे जुन्या ब्यारिस्टरांना मागे ढकलून पुढें येण्यासाठीं त्याला नाना युक्त्या योजाव्या लागत व त्यामुळे पुष्कळ ठिकाणीं त्याला जावें यावें लागे. सकाळीं उठल्यावर त्याला आफिसांत तार गेलें पाहिजे १२

नाहीं गेलें तर कसें चालेल ? दहा वाजतां जेवण होतें न होतें ताें हायकोर्टांत जाण्याची घाई. काम असो वा नसो; पण रोज कोर्टांत तर जाऊन वसले पाहिजे ? मुकुदचें हें म्हणणें मालतीला रास्त वाटे व ती विचारी कशेदा किंवा लिहिणे अथवा पियानो वाजविण्यांत दुपारचा कसा तरी वेळ घालवी. पण हायकोर्टाचे दरवाजे बंद झाल्यावर तर मुकुदने घरीं यावें कीं नाहीं ? कोर्टांतलें काम-काज आटोपल्यावरहि पतीबरोबर दोन हितगुजाच्या गोष्टी सांगण्यास मिळू नयेत, याचें मालतीला फार वाईट वाटे. परंतु मुकुद तरी काय करणार ? त्याच्यासारख्या मुशिक्षिताचे लक्ष घराच्या संसारापेक्षां राष्ट्राच्या संसाराकडे असणें साहजिक होय. विलायतेहून परत आलेल्या गृहस्थांनीं राष्ट्रोन्नतीसाठीं एक क्लव स्थापन केला होता. त्या क्लवांत हायकोर्टांतून निघाल्याबरोबर दिनकरला जाणें भाग पडे. तेथे अनेक विषयांची चर्चा होतां होतां गत्रीचे अकरा सहज वाजत. येथले राष्ट्रकार्य, समाजसेवा वगैरे संपल्यावर मग मात्र बारा एकाच्या सुमारास मुकुद आपल्या घरीं परत येई. असेल ! कदाचित् ही राष्ट्रकार्याची आणि समाजसेवेची सबबहि खरी असेल ! पण पतीची स्वारी घरांत आल्यावर अशी झुलते कां ? आणि त्यांच्या तोडाला अशी आंबूस घाण कशाची येते ? या गोष्टीचा विचार करतां करतां मालतीची छाती दुभंग होऊन जाई, आणि तिच्या डोळ्यांतून अश्रूंचा पूर वाहू लागे. मालती, 'तुला कांहीं आपल्या दैवासंबंधानें रडण्याचा अधिकार नाही. तू प्रौढ, समजूतदार, मुशिक्षित व पतीची निवड तूं स्वतः केलेली; तेव्हां मी अल्पवयाची असतां असे झालें, अथवा मी अज्ञान असल्यामुळे किंवा माझ्या आईबापांच्या चुकीमुळे मजवर ही आपत्ति आली, असें तुला सुळींच ह्मणतां येणार नाहीं. तुझें सुख ह्मणजे ऐश्वर्य लालसा ! याच मार्गानें गेले असतां सुखाचा शोध लागेल, अशी तुझी समजूत होती; परंतु या बाह्य देखाव्याच्या पडद्याआड असलेलें रहस्य पाहून सुखाचा शोध करित असतां कशी फसवणूक झाली, याचें तुझें तुलाच आश्चर्य वाटेल. पण मालती, पतीच्या तोडाला जर आंबुस घाण आली, तर त्याचा एवढा विषाद वाटावयाला नको. तें एक पाश्चात्य

संस्कृतीचें अनुकरण आहे. मद्यपानांत एवढा दोष नाही. अतिरिक्त मद्यपान करणें हें मात्र दोषास्पद समजतात; तेव्हां आली आंबूस घाण तर आली ! वास येणार नाही, इतक्या लांबून पतीवरोबर हंसलें बोललें ह्मणजे झालें. हें कांहीं मनाचें खरें समाधान नव्हतें, तरी अशा स्थितीतहि समाधान मानून मालती चार आठ दिवस काढते न काढते, तोंच एके रात्री लाल डोळे करून मुकुंदची स्वारी डोलत डोलत घरांत शिरली. समोर मालतीला पाहून तो मोठ्याने हसला. नंतर ‘ बाल ’ नाचाप्रमाणें आपल्या तंगड्या उडवून “ ड्यान्स माय मेरी, किस् मी स्वीट ” हे वाक्य इंग्रजी गाण्याच्या पद्धतीने वारवार ह्मणूं लागला. हा प्रकार पाहून मालतीची स्थिति वेड्यासारखी झाली. इकडे मुकुंद तर अगदीं तल्लीन झाला होता. तो मालतीजवळ जाऊन ह्मणाला, “ Oh my love--my sweetest, dearest loveliest love my mary smith ! Are you Miss smith ? Kiss me--kiss me miss ! ” ही मिस मेरी स्मिथ कोठून आली आणि ही आहे काय भानगड ? मालती तर या प्रकारानें विलक्षण उद्बिग्न झाली. तिचे डोळे पाण्याने भरून आले आणि ती लहान मुलीप्रमाणें रडूं लागली. पण असें रडून रडून रडणार तरी किती ? तिने शेवटीं धैर्य करून मुकुंदला धरलें आणि त्याला चिछान्यावर नेऊन निजविलें. मालतीहि न जेवतां तशीच निजून राहिली. मालती निजली खरी; पण तिची ती उद्बिग्नता कांहीं केल्या दूर होईना. या विवाहानें आपण स्वर्गमुखापेक्षांहि रम्य अशा मुखाचा उपभोग घेऊं, अशी तिला फार आशा होती; पण या आशेवर विरजण पडून उलट मुखाऐवजीं दुःखाने मात्र तिची पाठ पुरविली. अशा वेळीं कोणाची तरी योग्य सल्ला मिळवावी असे कोणासहि साहजिक वाटतें. त्याप्रमाणें मालतीने कांही मैत्रिणींना आपल्या घरीं चहा-साठीं बोलावून आपली कहाणी त्यांना निवेदन केली. या आतां आपणास कांहीं तरी चांगली सल्ला देतील असें मालतीला वाटलें; पण आश्चर्य हें कीं, प्रत्येकीनें आपलीहि तशीच दुःखद कहाणी सांगून मालतीला नुसती सहानुभूति दर्शविली. एकीनें ह्मटले, ‘ आमच्या येथेंहि असेंच आहे. ’ तर दुसरी ह्मणाली, ‘ हें तरी बरें; पण आमच्या येथें तर त्या नादांत मला

मारतात देखील.' तिसरी एकजण हणाली, 'आमच्या इकडे मारीत काहीं नाहीत; पण पंधरा पंधरा दिवसांत घरी येत नाहीत. मध्येंतर त्या भामिनी वाईनाच बरोबर घेऊन माथेरानला गेले आणि शेंदोनशें रुपयांची नुसती राख केली.' विचारी मालती हें सर्व मुकाब्याने ऐकत होती. आमचा हिंदूसमाज अगदीं विस्कळित आहे, तेव्हां समाजांत कांही तरी सुधारणा केली पाहिजे, हणून आह्मी सुधारक समाज व्यवस्थित करूं लागलो, तर आह्मी स्वतःच अव्यवस्थेच्या फेऱ्यांत पडलो, हा विचार मालतीच्या मनांत आल्यामुळें तिला फारच वाईट वाटलें. खावें, प्यावें आणि चार दिवस पशुप्रमाणें वागून चैन करावी, या सुधारकी विचारापासून मालती पुष्कळ दूर होती. समाजांत खरोखरच सुव्यवस्था व्हावी, अशी तिची इच्छा होती आणि हणून पाश्चात्य संस्कृतीनें अलंकृत झालेल्या मुकुंदाच्या गळ्यांत तिनें वरमाळ घातली होती. आपणा उभयतांकडून समाजाची खरी सेवा व्हावी, अशी तिची फार इच्छा होती; परंतु पतीने आपलें खरें स्वरूप जेव्हां प्रगट केले, तेव्हां ती अर्थातच काळजीनें वेडी होऊन गेली. आलेल्या मैत्रिणींनींहि तिला निरुत्साहच केले. इतकेच नव्हें, तर एकीला धोरण न राहून ती हणाली, "आणि त्या भामिनीवाईची ती मुलगी विमला, तिला घेऊन ब्यारिस्टर मुकुंद खुशाल रस्त्यानें देग्वील हिंडतात. आपल्या मंडळींतच यासवधानें किती तरी टीका होते; पण तिला त्याची लाजच नाही. "

आं! इतका वेळ मिस मेरी स्मिथच्या नांवानें मालती बोटें मोडीत होती, तो ही आणखी विमला मध्यें कोटून आली? विचाऱ्या मालतीचा जीव अगदीं सुकून गेला. आलेल्या मैत्रिणींना चहा देऊन त्यांची कशी तरी तिनें खानगी केली आणि ती पुन्हां अश्रू गाळीत बसली. या गोष्टीस चार आठ दिवस झाले नाहीत तोच पतीची स्वारी मद्यपानानें विशेष रंगल्यामुळें त्या रात्रीहि पुन्हां तें मिस मेरीचे गाणे व नृत्य यांची आवृत्ति मुकुंदनें मालतीपुढें केली. मुकुंदच्या या अशा कृतीनें मालती संसारसुखासंबंधानें तर पूर्ण निराश झालीच; पण पुढें कशा रीतीनें वागावें हेंहि तिला न सुचून तिची अवस्था वेड्यासारखी झाली. आतां तिला दिनकर

मास्तरची आठवण झाली. त्याने आपणास मुकुंदसंबंधाने पूर्वीच बजावले होते; परंतु त्या वेळीं आपण दिनकरलाच दोष देऊन मुकुंदची माफी मागण्याविषयी त्याला लिहिले होते, याचीहि तिला त्याबरोबरच आठवण झाली. एक वेळ तिला वाटे दिनकरला पत्र पाठवून ही सर्व कहाणी त्याला कळवावी आणि त्याची सल्ला विचारावी; परंतु ज्या लेखणीने दिनकरला माफी मागण्यास लिहिले त्याच लेखणीने आतां दिनकरला शरण जाणें तिला फार अनुचित वाटूं लागले. अशा विचारांत तिचे चार दोन दिवस जातात न जातात तों दिनकरचेच पत्र तिच्या हातीं पडले. विलायतेहून आलेले ते लांबलचक व मोठे थोरले पाकीट पाहून मालतीला साहजिकच आश्चर्य वाटले. तिनें ते पाकीट फोडून त्यांतले कागद काढून प्रथम पत्र वाचण्यास आरंभ केला. “ थोड्या दिवसांपूर्वी व्यारिस्टर मुकुंद यांच्यासंबंधाने आपणास सावधगिरी बाळगण्याविषयी मी लिहिले होते; परंतु त्यावेळीं याचा आपणास राग येऊन मला त्यांची क्षमा मागण्याविषयी लिहिले होते. त्यांची क्षमा मागण्याची साधने त्या वेळीं माझ्या हातीं नसल्यामुळे आपली आज्ञा मला मोडावी लागली. आतां ती साधने माझ्या हातीं आल्यामुळे आपण सांगाल त्या शब्दांनी व्यारिस्टरसाहेबांची क्षमा मागण्याची माझी तयारी आहे. ही साधने कोणतीं, ते सोबतच्या कागदांवरून समजेलच.” पत्र वाचीत असतां त्यांतली ही पांच सहा वाक्ये जेव्हां मालतीने वाचलीं, तेव्हां तिचे हृदय गहिवरून येऊन त्या एकांतांत ती मोकळ्या कठानें रडूं लागली. या पत्रामुळे पूर्वीच्या अनेक गोष्टींची स्मृति तिला झाली आणि डोळ्यापुढे त्या सर्व गोष्टी दिसू लागल्यानें तिच्या जीवाची तळमळ अधिक वाढली. रडून रडून हृदयावरील दुःखाचा भार कांहींसा कमी झाल्यावर पत्रासोबतचे कागदपत्र पाहण्यास मालतीने आरंभ केला. हे सर्व कागदपत्र लंडनच्या कोर्टाच्या सहीशिक्याचे होते. दारू विक्रीच्या दुकानांत नौकरीस असलेल्या मिस मेरी स्मिथ नांवाच्या हलकट मुलीबरोबर मुकुंदने लग्न करून नंतर या मिसेस मुकुंदचे व मुकुंदचे बिनसल्यामुळे कोर्टानें दरमहा पंधरा पौंड मेरी स्मिथला देण्याविषयी मुकुंदवर हुकुमनामा दिला होता. एका सभ्य स्त्रीशीं चावटपणा केल्याबद्दल मुकुंदला दोन

आठवड्याची साध्या कैदेची शिक्षा झाली होती, त्या हुकमाची नकल आणि एकदां रस्त्यांत दारू पिऊन दंगा केल्याबद्दल झालेल्या दंडाच्या हुकुमाची नकल; असे तीन कागद पाहिल्यावर मालतीच्या डोळ्यापुढें काळाकुट्ट अंधार दिसूं लागला आणि त्या अंधारांत आपण खोल खोल चाललों आहों, असे तिला वाटूं लागलें.

मालतीने दिनकरला कांहींच पत्रोत्तर पाठविले नाही. काय पाठविणार विचारी ! मुकुंदविपर्यी मात्र तिच्या मनांत अधिकच तिरस्कार उत्पन्न झाला. कसाहि असो, आपला पति आहे, हे विचार अशिक्षित स्त्रीच्या मनात आले असते; पण मालती मुशिक्षित असल्यामुळे तिला मुकुंदच्या सहवासांत दिवस घालविणें असह्य झालें. इकडे मुकुंदचे व्यसन हळूहळू अधिकच वाढून मालतीला तो वारंवार शिव्या देऊं लागला. यामुळे मालतीचे विचारहि हळू हळू अगदी निराळे असे होऊं लागले. सुख तर नाहींच नाहीं; पण प्रत्येक दिवस तिचा दुःख, हाल आणि कष्ट यांत जाऊ लागला. या अशा उद्वेगजनक स्थितीची तिला कल्पनाहि नव्हती; उलट आपली ससारयात्रा इतरापेक्षा अधिक सुखदायक होणार; असा तिला भरंवसा होता. अशा स्थितींत मालतीला हा निराशेचा आघात अर्थातच सहन झाला नाही. एके रात्री तर मुकुंदचे वेडेचार पाहून तिला जगांत तोंड दागवू नये असे वाटू लागले. दुसऱ्या दिवशी मुकुंद शुद्धीवर आल्यावर मालती त्याच्यासमोर उभी राहून अश्रू गाळीत; पण रागाने झणाली, “ मला तुझी खरोखर फसविलेत ! तुमच्या त्या गोड गोड शब्दांवर विश्वास ठेवून मी फसले. माझ्या सगळ्या आयुष्याची तुमच्या या अशा कृतीने दुर्दशा झाली. ”

मुकुंद निर्लज्जपणें झणाला; “ यांत कसली दुर्दशा ? मद्य पिण्यांत दोष तो कसला ? कोटाच्या कामानें मेंदूला जो शीण होतो, तो घालविण्यासाठीं दारूशिवाय दुसरे चांगले औषध नाहीं, झणून मी दारूपितों. केव्हां केव्हां ऋवांत मोठमोठ्या लोकांनीं आग्रह केला, तर जास्त पितो. त्यांत एवढें बिघडलें कोठें ? ”

इतके दिवस मालतीनें हें सगळें मुकाट्याने सहन केलें होतें; पण

आज तिचा सांचलेला राग सगळा बाहेर पडला. ती त्वेपानें ह्मणाली, “अहो, दररोज ज्या पेयाने मनुष्यत्वाला मुकून पशूपेक्षां पशू होतां, त्यांत काहीच विषडलें नाहीं, असें तुझाला वाटते तरी कसें ? इंग्लंडांत त्या मेरी स्मिथची भानगड करून ठेवलीच आहे आणि येथेंहि त्या विमलेला बरोबर घेऊन हिंडतां. तिने तर लाजच सोडली आहे; पण तुझाला कांहीं मानापमान आहे कीं नाहीं ? ”

मुकुंद विद्रुप स्वरांनं ह्मणाला, “आणि तूं कशाला एवढे नाकानें कांदे सोलतेस ? तो दिनकर तुझ्याकडे कशासाठी येत जाते होता, हे मला माहीत नाहीं, असे कांहीं नाहीं ! ”

“केल इतकें पाप पुरे न वाटून आतां त्या भल्या गृहस्थाच्या नांवाला काळें लावायला निघाला वाटतें ? दिनकररावांच्या पायधुळीइतकी देग्वील तुमची योग्यता नाहीं. त्यांनी केव्हां माझ्याकडे पापदृष्टीने पाहिलें देखील नाहीं ! ”

“मालती, कोणत्या स्थितींत मीं तुला आश्रय दिला आहे, हे लक्षांत ठेवून तूं बोलत आहेस ना ? कमळावाड्दनीं तुझी अवस्था भिकाऱ्या-पेक्षांहि शोचनीय केली होती, अशा वेळीं तुझ्याबरोबर विवाह करून तुला वैभवशाली मीं केले आहे. ”

“पण हा आश्रय न स्वीकारतां त्या वेळीं जर भिक्षा मागून राहिलें असतें तर आज मी अशी विडंबना न भोगतां पुणकळ मुखांत असतें. असले पाशविक वैभव भोगणें ह्मणजे मनुष्यत्वाला तिलांजलि देणें होय. असल्या वैभवाचा आपण खुशाल उपभोग घ्या. मला त्यांत मुळीं सौख्य नाहीं, मान नाहीं आणि आशाहि नाहीं. तुमचे अलंकार आणि वस्त्रे हीं सगळीं मीं काढून ठेविलीं आहेत; आणि ज्या वस्त्राने तुमच्या घरांत आलें त्याच वस्त्रानें तुमचा मी निरोप घेतें. ”

असें म्हणून मालती खरोखरच घराच्या बाहेर पडली आणि वाट फुटेला तिकडे चालू लागली. इकडे या प्रकारानें मुकुंद दगडाच्या पुतळ्याप्रमाणें थोडा वेळ स्तब्ध उभा होता.

प्रकरण चवदावें.

इकडे रामपुरला लक्ष्मीची प्रकृति हळू हळू विघडत चालली होती. तिचा वर्ण फिकट पडत चालला होता, अगाने ती कृप होत चालली होती, आणि तिला कांहींसा अन्नद्वेषहि झाला होता. ज्याची पहिली बायको आहे, अशा नवरदेवास सुधारक आपल्या मुली देत नाहीत, हे लक्ष्मीला यापूर्वीच समजले होते; परंतु दिनकर विलायतेस जाते वेळीं ते शब्द लक्ष्मीजवळ जेव्हां बोलला; तेव्हां त्याचा भावार्थ लक्ष्मीच्या मनावर निराळाच उमटला. 'माझे मालतीबरोबर लग्न व्हावें अशी माझी फार इच्छा आहे; पण तूं जिवंत आहेस, तोपर्यंत कांहीं ती आशा नाही.' असे कांहीं दिनकर म्हणाला नव्हता; परंतु त्याने चार दोन शब्द उच्चारते वेळीं जो भाव दर्शविला होता, त्यावरून हाच अर्थ उत्पन्न झाल्यामुळे लक्ष्मीसारख्या निर्मळ व कोंवळ्या मनाच्या स्त्रीवर त्याचा अर्थीतच अनिष्ट परिणाम झाला होता. लक्ष्मीची प्रकृति अशा रीतीनें विघडल्यामुळे एका चांगल्या डॉक्टरला दाखवून भास्करने तिला औपधहि मुरू केलें होतें; परंतु चिंतेसारख्या रोगावर कोणत्या धन्वतरीचें औपध लागू पडणार ?

एक वर्षभर निरनिराळ्या डॉक्टर वैद्यांचे औपधोपचार करूनहि लक्ष्मीची प्रकृति मुळींच सुधारली नाही. उलट दिवसेंदिवस ती अधिक अशक्त होत चालली आहे, असे सगळ्यांना स्पष्ट दिसू लागले. शेवटीं क्षयरोगाचीं सर्व लक्षणे लक्ष्मीच्या अगावर दिसून आल्यामुळे सगळ्यांनाच फार काळजी उत्पन्न झाली. लक्ष्मीनें आपल्या गोड स्वभावामुळे आणि निर्मळ व साध्या वागणुकीनें जो विसूकाकांच्या घरांत लौकिक संपादन केला होता, त्यामुळे लक्ष्मीवर प्रत्येकांची विलक्षण ममता बसली होती. विशेषतः दिनकरवरच्या एकनिष्ठ प्रेमांमुळे लक्ष्मी अशी सुकत चालली आहे, हे सर्वांच्या लक्षांत असल्यामुळे लक्ष्मीची ती अवस्था पाहून प्रत्येकाचें अंतःकरण कळवळून येत असे. मुलीला आज बरें वाटेल, अमक्याच्या औपधानें गुण येईल, असें केलें म्हणजे तिला आराम पडेल, वगैरे सगळे प्रयत्न करूनहि

रोगाचें पाऊल जेव्हां मागें पडेना, तेव्हां विसूकाकांच्या घरांतील सर्वांच्याच डोळ्यांतून वेळीं अवेळीं अश्रु वाहूं लागले. आणखी दोन वर्षें तिचा जीव जगवून दिनकरची आणि तिची गांठ पडली म्हणजे मिळविली, असें सगळ्यांना वाटत होतें.

लक्ष्मीची शुश्रूषा अशी कोणास करावी लागत नव्हती. कारण लक्ष्मीलाच कोणी आपली सेवा करावी हें पसंत नव्हतें. ती आपले सगळे व्यवहार आपल्या हातानेच करित असे. तथापि लक्ष्मीची काळजी उमा-वैनी विशेष खबरदारीने घेत असे. तिच्या मनाला बरे वाटावें म्हणून ती तिला अनेक धीराच्या गोष्टी सांगत असे. एके दिवशी दुपागच्या वेळीं जवळ दुसरे कोणी नाहीं, असे पाहून उमा म्हणाली, “लक्ष्मी, झालें तें झालें. आतां कसलीही काळजी करूं नको म्हणून आम्ही सगळे सांगत असतां, तूं कोणाचेंच ऐकत नाहीस, हें काय ? आम्हा सगळ्यांना दुःखांत लोटून जायचा विचार आहे ना ? ”

हे शब्द उच्चारतां उच्चारतांच उमाचे डोळे पाण्याने भरून आले. लक्ष्मीच्या डोळ्यांतहि अश्रु चमकूं लागले. ती म्हणाली, “उमाताई, तुम्ही असे माझ्यासाठीं डोळ्यांतून पाणी काढीत जाऊं नका. त्यांच्यापासून मला जें सुख मिळाले, तें पुष्कळ मिळाले; पण माझ्यापासून मात्र त्यांना सुख मिळालें नाहीं. तेव्हां त्यांच्या सुखाच्या मार्गांत मी कशाचा कंटाळ होऊन राहूं. माझें मरण, हेंच माझें आतां सुख. ”

लक्ष्मीला आपल्याजवळ घेऊन आणि तिचे डोळे पुसून उमा म्हणाली, “लक्ष्मी, तुला सगळें समजतें. तूं अशी निराश कां होतीस ? भावोर्जीचें विलायतेहून येणें होऊ दे, म्हणजे मग पहा ? तुझ्यासाठीं ते कसे वेडे होतील. ”

“माझ्यासाठीं वेडे होतील तेव्हां होतील; पण आज तर त्या मालतीसाठीं ते वेडे झाले आहेत. हा विलायतेस जाण्याचा खटाटोप केवळ तिच्यासाठीं; तेव्हां त्यांना ज्यामुळें सुख होईल, तीच गोष्ट आतां परमेश्वरानें केली पाहिजे. मी मरण्यांत मलाहि सुख आहे, त्यांचाहि सुखाचा मार्ग मोकळा होणार आहे. ”

“ वेडे, असें धैर्य सोडून कसें चालेल. भारत-रामायणांतल्या सीता, दमयंती, शकुंतला यांच्या कथा तूं वाचल्या नाहीस का ? त्यांनीं धैर्यानें सकटें सोसलीं, तेव्हां त्यांना पुन्हा सुखाचे दिवस दिसले. ”

“ उमाताई, तुम्ही म्हणतां तें खरें; पण त्या देवता होत्या, आणि मी तर दुर्बल मनाची लहान पोर आहें, आणि मी वाचण्यानें त्यांना सुख होण्याचा संभव असता, तर मीहि जगण्यांतच सुख मानले असतें; परंतु माझ्या मरण्यांतच जर त्यांचे सुख समावलेलें आहे, तर मी मृत्यूच्या दाराशीं जाऊन कां उभी राहूं नको. ”

यावर उमा तरी काय सांगणार ! तिनें प्रत्यही लक्ष्मीला दोन सम-जुतीच्या गोष्टी सांगून तिला धैर्य द्यावे, परंतु या वरील ठरलेल्या मुद्याशिवाय लक्ष्मीकडून दुसरें तिसरें कांहीं ऐकावयाला मिळत नसे. लक्ष्मीची प्रकृति वरीच विघडल्यावर तिला माहेरीं पाठवावे असें भास्करनें ठरवून तिच्या आईवापांना बोलाविलें; परंतु लक्ष्मीने आपली सत्तेची जागा सोडण्याचें साफ नाकारले. यापूर्वीहि तिच्या आईने तिला दोन तीन वेळां माहेरीं नेण्याचा प्रयत्न करून पाहिला; पण तो साधला नाही. जन्मगांवीं जाऊन राहिल्यानं श्वययोग बरा होतो, असा डॉक्टरनें या वेळीं लक्ष्मीला सल्ला दिली होती आणि त्यासाठीं तिच्या आईनेहि पराकाष्ठा केली; परंतु लक्ष्मीने आपला हट्ट सोडला नाही. तिची जी निजावयाची खोली होती, त्या खोलींत आईला नेऊन ती म्हणाली, “ आई, तुझ्या मी पायां पडतें. मला येथून नेऊ नकोस. ही खोली म्हणजे मला देवघराप्रमाणें पूज्य वाटते. या आरामखुर्चीवर ते पुस्तक वाचीत बसत असत आणि या पलंगावर ते झोंपत असत. कित्येक वेळेला माझ्याबरोबर सुखदुःखाच्या गोष्टी बोळून त्यांनीं व मीं रात्रीच्या रात्री येथें जाणून काढल्या आहेत. आई, असल्या या देवमंदिरांतून मला दुसरीकडे नेऊं नकोस. माझे जें कांहीं बरें वाईट व्हावयाचें असेल, ते आतां येथेंच होऊं दे. ”

तिची आई तरी यावर काय उत्तर देणार ! मुलीचे हे शब्द ऐकून आईचें हृदय फाटून गेलें. अश्रु ढाळून तिनें मुलीच्या डोक्यावर जणूं अभिषेक केला; आणि शेवटीं मुलीचें तें म्हणणें तिला मान्य करावें लागलें.

मुलीचीं चिन्हें बरीं दिसत नाहींत असें पाहून तीहि तेथेंच राहिली. आणखी तीन चार महिने गेल्यावर तर हिंडण्या फिरण्यासहि लक्ष्मीला शक्ति न राहून तिला आंथरूण धरावें लागलें. ज्या दिवशीं तिनें आंथरूण धरलें, त्या दिवशीं ती उमावैनीला ह्मणाली, “ उमाताई, माझे एक काम आहे. कोणाला न सांगता केले पाहिजे. ”

उमा तिच्या अंगावरून प्रेमानें हात फिरवून ह्मणाली, “ लक्ष्मी, तुझें काम मी ऐकणार नाहीं, असें केव्हां तरी होईल का ? सांग सांग. ”

लक्ष्मी कांहींसें लाजल्या सारखे करून ह्मणाली, “ त्या लहानशा कपाटांत एक फोटो आहे, तेवढा—”

लक्ष्मी पुढें कांहीं बोलणार त्याच्या आर्धाच उमा ह्मणाली, “समजले. दिनकर भावोजींचा फोटो तुझ्या जवळ आणून देवावयाचा एवढेंच ना तुझें काम ? ” असे ह्मणून उमा उठली आणि तिने लक्ष्मीचें कपाट उघडले. पाहते तो आंत दिनकराचा फोटो व्यवस्थेने ठेवलेला असून त्याला फुलांची माळ घातलेली होती. तेथील एकंदर स्वरूपावरून त्या फोटोला लक्ष्मीकडून दररोज सुवासिक फुलांची माळ वाहिली जात होती, हे उमाच्या लक्षांत आल्यावांचून राहिले नाहीं. लक्ष्मीच्या या आचरणामुळे उमाचें अंतःकरण साहजिक गहिवरून आलें. तो फोटो घेऊन ती लक्ष्मी जवळ आली आणि लक्ष्मीच्या हातीं तो फोटो देऊन ती ह्मणाली, “ लक्ष्मी, भावोजींना खरोखर रत्न लाभले होते; पण त्यांनीं तुला ओळखलें नाहीं. ”

त्या फोटोला बंदन करून लक्ष्मी ह्मणाली, “ उमाताई, दोष त्यांचा नाहीं, दोष माझ्या नशीबाचा. मला वेडी ह्मणा, गुळी ह्मणा; पण माझे देवाधिदेव हेच. हातपाय चालले, तोंवर त्यांची वेडीवाकडी पूजा केली; पण आतां मानसपूजेवरच समाधान मानलें पाहिजे. उमाताई, मला अक्षय दिसेल, अशा ठिकाणीं हा फोटो लावा. ”

लक्ष्मीच्या या कृतीनें उमाच्या डोळ्यांतून सारखे अश्रू गळत होते. तिनें लक्ष्मीच्या समोरच्याच भित्तविर तो फोटो लावला. रोज सकाळीं कोणाला नकळत फुलांची माळ करून ती तिनें लक्ष्मीला द्यावी आणि फोटो तिच्या जवळ नेऊन ती लक्ष्मीनें फोटोला वाहिली कीं, पुन्हां

पूर्ववत् फोटो भिंतीला टांगावा, असा क्रम चार महिने चालला होता. एकेक दिवसानें लक्ष्मीची प्रकृति विघडत जाऊन तिची स्थिति काळजी करण्यासारखी झाली होती. पुढें पुढें तर तिच्याने फोटोला माळ घालावयाचेंहि होईना. अशा स्थितींत लक्ष्मी आयुष्याचा एकेक दिवस मोजीत असतां, एके दिवशीं तिची प्रकृति फारच विघडली आणि आज लक्ष्मी वांचत नाहीं, असें सगळ्यांना कळून चुकले. अर्थात् आज लक्ष्मीच्या खोलींत सगळेच मधुन मधुन येऊन बसत होते. इतरांच्या दृष्टीने तिची प्रकृति इतकी विघडली आहे, असें दिसत नव्हते; पण डॉक्टरनें भास्कराच्या कानांत ती गोष्ट हळूच सुचविली होती. अशुभ गोष्टीचा तेव्हांच प्रसार होतो, या न्यायाने हीहि घरांतील बहतेकांस कळली होती. लक्ष्मीच्या पलंगाजवळ उमा, लक्ष्मीची आई आणि यमुना अशा तिघी बसलेल्या असता लक्ष्मी शीर्ष स्वरांनें ह्मणाली, “ उमाताई, कांहीं सांगावयाचें आहे. तुम्ही अशा रडूं नका. ” असे म्हणून लक्ष्मीने एकवार आईकडे आणि एकवार यमुनाकडे पाहिले. दोघांनीं बाहेर उठून जावे, असाच भाव तिच्या त्या पाहण्यांत होता. परंतु उमाला इतक्या एकांताची अवश्यकता वाटली नाहीं. ती ह्मणाली, “ लक्ष्मी, त्या का कोणी परक्या आहेत, सांग खुशाल सांग काय सांगावयाचें असेल तें ! लक्ष्मी, तू अशी निराश होऊं नकोस. डॉक्टर आतांच ह्मणाले, कांहीं भीति नाहीं म्हणून. ”

“ उमाताई, मी निराशहि झालें नाहीं आणि मी भीतिहि नाहीं. माझी आशा आज पूर्ण होणार. मरणाची मला सुळीच भीति वाटत नाहीं. मी तर त्याची उत्कंठेने वाट पहात आहे; पण उमाताई, एक आशा माझी तशीच राहिली. ”

लक्ष्मीचे हे शब्द ऐकून सगळ्या डोळे पुसूं लागल्या. शोकांत स्वरांनें उमा ह्मणाली, “ कोणती ती आशा लक्ष्मी ? ”

“ त्यांना एकवार डोळ्यांनीं पाहण्याची इच्छा होती. समजून न समजून मीं त्यांचे अनंत अपराध केले आहेत, त्याची क्षमा मागावयाची होती. उमाताई, ते परत आल्यावर माझी एवढी इच्छा त्यांना कळवा; मग ते क्षमा करोत वा न करोत ! ”

उमा स्फुंदत स्फुंदत झणाली, “ लक्ष्मी, हां हां झणतां अडीच वर्षे तर झालीं. आणग्वी सहा महिने झाले, कीं, ते परत येतील. मग ग्नुशाल त्यांच्याशींच काय बोलावयाचे. तें बोल. ”

“ नाही ! मी तितकी भाग्यवान् नाहीं. उमाताई, माझी ही एवढी इच्छा तुम्ही पुरी करा. त्यांचा फोटो तेवढा आणा आणि तो माझ्या हृदयावर ठेवा. मला त्यांचें दर्शन घेऊ द्या. ” लक्ष्मीची ही इच्छा उमाने लागलीच पुरी केली; परंतु लक्ष्मीचे हात इतके शिथिल झाले होते कीं, तो फोटो तिला स्वतःला धरतां येईना. तेव्हां ती म्हणाली, “ उमाताई, फोटो माझ्या समोर धरा. मला धरतां येत नाहीं—अगदीं माझ्या डोळ्याजवळ आणा—काय झणतां डोळ्याजवळ आणला ? मग मला दिसत कसा नाहीं ?— माझ्या डोळ्यांतली दृष्टिशक्ति गेली वाटतें— उमाताई, फोटो माझ्या हृदयावर ठेवा आणि त्यावर माझे दोन्ही हात उचलून ठेवा. आई, मला सगळीकडे अंधारच दिसूं लागला, तूं कोठें आहेस ? उमाताई कोठें आहेत ? ”

लक्ष्मीची शेवटची घटका जवळ जवळ येत चालली आहे, असें सगळ्यांना कळून चुकले. लक्ष्मीची आई तर या दुःखानें वेडीच झाली होती. उमाचा कंठ भरून आला होता. ती झणाली, “ लक्ष्मी, आम्ही सगळ्या तुझ्या जवळच आहों. भिऊं नकोस. ”

“ आणि सासूबाई कोठे आहेत ? ”

“ त्याहि तुझ्याजवळच आहेत. ”

“ सासूबाई, जातें मी आतां. चुकल्यामुकल्याची क्षमा करा. ”

लक्ष्मीचे शेवटचे शब्द असे हेंच, यानंतर तिनें कांहीं शब्द उच्चारले; पण ते सर्व अस्पष्ट व विसंगत असे होते. तिनें आपला प्राण फारच शांतपणें आणि कष्ट न सोसतां सोडला. तिचें प्राणोत्क्रमण होतांच इतका वेळ दुःख गिळून बसलेल्या सगळ्या जणींनीं मोठ्यानीं आक्रोश करण्यास आरंभ केला. विसूकाकांच्या घरांतली गृहदेवता गेली असें गांवांतल्या सगळ्यांना वाटलें. घरांतल्या माणसांना तर जें दुःख झालें, त्याची कल्पनाहि करणें अशक्य होय. यशोदाबाईंचा शोक पाहून पाषाणासहि पाझर फुटला असेल;

लक्ष्मीने प्राण सोडतांच त्या दिनकरवर चरफडून रडत रडत झपाळ्या, “कारख्या, घरांतले रत्न गमावून कशाला रे सातासमुद्राच्या पलकडे गेलास ? दिनकर, पोरा, घर बुडविलेंस, आज आमच्या घरांतली लक्ष्मी गेली ! घराचा घरपणा गेला !” यशोदाबाईचा हा पहिला हुंदका सपतो न सपतो तोच त्यांना दुसरा हुंदका आला. लक्ष्मीच्या प्रेताला कवटाळून त्या झपाळ्या, “दिनकर परत आल्यावर माझी लक्ष्मी कोठे म्हणून मला विचारील, तेव्हां मी त्याला काय सांगूं ? काळाने चोरून नेलेली त्याची वस्तु त्याला कोठून परत देऊं ? मुनेला पुढे करून मागे राहिलेली मी झायतारी, हे काळे तोड लोकांना कसे दाखवूं ?”

शिव शिव ! त्या वेळीं उमा, यमुना, सत्यभामा, यशोदा, लक्ष्मीची आई, तिचा बाप, भास्कर आणि दिवाकर यांनीं लक्ष्मीसाठीं जो शोक केला, तो वर्णन करण्यास लेखकाची लेखणी असमर्थ आहे. स्मशानांत चितेवर जेव्हां भास्करनें प्रेत ठेवले, तेव्हां तो मोठ्यानें आकंदून झपाळ्या, “हाय ! आज आमच्या घरांतले रत्न स्वस्थानीं परत गेलें. आह्मां आभाग्यांना तें लाभले नाहीं. जा लक्ष्मी, त्या आपल्या देवलोकी जा. तेथे तरी तुझ्या दुःखाचे परिमार्जन होऊन तुला खरे सुख मिळो !”

प्रकरण पंधरावे.

मुकुंदचा निरोप घेण्यापूर्वीच मालतीने आपली व्यवस्था करून टेवली होती. उमरावतीच्या मुलींच्या शाळेला एक व्यवस्थापक व शिक्षक अशा दुहेरी नात्याच्या एका इसमाची जरूर होती. होतां होईल तो या जागेसाठीं एकादी सुशिक्षित स्त्री मिळाल्यास फार चांगलें, असेंहि जाहारातीत म्हटलें होतें. कर्मधर्मसंयोगानें शाळेच्या चालकांनीं मालतीचाच अर्ज मंजूर केला व अशा रीतीने पोटाचा प्रश्न सुटल्यावर मालतीने मुकुंदच्या घराचा त्याग केला होता. उमरावतीस या शाळेच्या इमारतींतच बोर्डिंग असल्यामुळें मालतीची जेवण्याची आणि राहण्याची सोयहि फार चांगली

झाली होती. मालती उमरावतीस येऊन या नव्या परिस्थितीत तिचे कांही दिवस गेल्यावर तिच्या डोळ्यापुढे दिनकरची ती रम्य व मनोहर मूर्ति वारंवार दिसू लागली. इतके दिवस ती दिनकर संबंधाने उदासीनच होती. त्याच्याविषयी तिच्या मनांत बरा वाईट असा कोणताच विचार येत नसे; परंतु स्वतः तिच्या नवय्यानेच जेव्हां दिनकरविषयी तिच्यावर वाईट आरोप केला, तेव्हां दिनकरची वागणूक लोकांना संशय यावा अशा प्रकारची होती कीं काय ? याचा तिलाच संशय येऊ लागला, आणि त्या चमत्कारिक विचारामुळे तिचे मन दिनकरच्या रम्यतेकडे ओढ घेऊ लागले. खरोखरच दिनकरचें आपणावर प्रेम असेल कां ? असा प्रश्न आतां दिवसांतून कितीतरी वेळां तिच्या मनांत उद्भवू लागला. 'पण प्रेम असलें, तरी उपयोग काय ? मी विवाहित. तेहि विवाहित; तेव्हां त्यांचें माझ्यावर प्रेम असलें काय किंवा माझे त्यांच्यावर असले काय, त्याचा उपयोग कांहींच नाही. ईश्वराच्या कृपेनें आम्ही दोघेहि अविवाहित असतांच जर तसा योगायोग घडून आला असतां, तर आज दोघेहि सुखी असतो. जाऊं द्या. तें आतां माझ्या नशिबीं नाहीं आणि असल्या निवृष्ट प्रेमाचे विचारहि मनांत न येवो. प्रेम करण्यास माझ्या बहुभगिनी, माझ्या विद्यार्थिनी, माझ्या स्वदेश, वगैरे अनेक गोष्टी असतां आतां त्या भिकार प्रेमाचे विचार मनांत न आणणें हेंच चांगलें.' अशा प्रकारचा निग्रह मालतीच्या मनांत उत्पन्न होऊन पाशविक प्रेमाविषयी तिला पूर्ण तिरस्कार वाटू लागला. तिचें मन जेव्हां इतकें खंवीर झाले, तेव्हां भवितव्यतेनें तिला जरी अगदीं निराळ्या स्थितींत नेऊन टाकलें होतें. तरी ती त्या स्थितींतहि समाधानानें राहू लागली.

उमरावतीस जेथें हें मालतीचें कन्याविद्यालय होतें, तेथें जवळच एक लहानसा बंगला असून त्यांत एक वकील रहात होते. या वकीलाच्या स्त्राचें नांव चंद्रभागाबाई असें होतें. चंद्रभागाबाईची सगळ्यांत वडील मुलगी पार्वती, या कन्या शाळेंत जात असल्यामुळे आणि बंगला अगदीं शाळेच्या जवळ असल्यामुळे मालतीची आणि चंद्रभागाबाईची थोड्याच दिवसांत दाट ओळख झाली होती. चार दोन दिवसांनीं मालती त्यांच्या

चरीं फुरसतीच्या वेळीं बसावयाला जात असे. एके दिवशीं मालती त्यांच्या. कडे नेहमींप्रमाणें जाऊन बसली असतां वकीलसाहेबांची स्वारी कोर्टातून आली. आल्याबरोबर त्यांनीं एक पत्र पार्वतीजवळ देऊन तें आपल्या सौभाग्यवतीस देण्यास सांगितलें. मुलीनें तें पत्र आईच्या हातीं देतांच चंद्रभागाआईंनीं तें उघडलें आणि मालती तेथे असतांच त्यांनीं तें पत्र मनांतल्या मनांत वाचण्यास आरंभ केला. पत्र वाचीत असतां चंद्रभागा-आईचा चेहरा केव्हां खिन्न होत होता, तर केव्हां प्रसन्नहि दिसे. विशेषतः खिन्नत्वाचीच झांक त्यांत अधिक होती. पत्र वाचून होतांच मालती ह्मणाली, “कोणाचे तें पत्र ? ते वाचून पाहून तुमच्या मनावर बराच परिणाम झाल्यासारखा दिसतो ?”

चंद्रभागा ह्मणाली, “इकडच्या स्नेह्यांचें विलायतेहून पत्र आलें आहे. स्नेही कसले ! दोघांना बंधु बंधु म्हटलें तरी हरकत नाही. पत्रांत कांहीं सुखाचा मजकूर आहे, कांही दुःखाचाहि आहे. हें पत्र वाचून पहा. तुझाला तें दाखवावयाला काहीं हरकत नाही.”

असे म्हणून चंद्रभागानें ते पत्र मालतीच्या हातीं दिलें. वर वर पत्र पाहून ते मालती तसेच परत करणार होती; पण पत्र उघडून दिनकरचें हस्ताक्षर दिसतांच तिची उदासीनता नाहीशी होऊन तेथें प्रवळ जिज्ञासा उत्पन्न झाली. त्या पत्रांत खाली लिहिलेला मजकूर होता.

लंडन. ब्रन्सविकस्ट्रीट. ता—

मित्रोत्तम पांडुरंगराव यांस:—

सा. न. वि. वि. तत्त्वज्ञानाच्या परीक्षेंत मी नापास झालों. हें वर्तमान आपणास अगोदरच समजलें असेल, आणि त्यामुळें आपणास फार वाईट वाटत असेल; परंतु विलायतेस येण्याचा माझा उद्देशच जर निराळा होता, तर मी पास तरी कोटून होणार ? मालतीला पाठविण्यासाठीं जे कागदपत्र मला पाहिजे होते, ते मिळविण्यांतच माझे बरेच दिवस मोडले. आणि इतका प्रयत्न करूनहि मालतीचें मुकुंदबरोबर लग्न झाल्याचें जेव्हां आपणाकडून समजलें; तेव्हां तर मी फारच निराश झालों. तेव्हांपासून अभ्यासाकडे लक्ष

लागेनासैं झालें आणि मनाला कशानें हणून समाधान वाटेनासैं झालें. माझ्या मनाच्या दुर्बळ स्थितीवद्दल आपण मला दोष द्याल; पण मी तरी काय करूं ! माझें मन इतकें दुर्बळ आहे—आतां होते असें म्हटलें पाहिजे— हें मी कबूल करतो. माझें मन दुर्बळ खरेंच; परंतु इन्टेलेक्चुअल प्रेमाला मर्यादा आहे, हें त्यामुळें मला दिसून आल्यानें माझें मन पुन्हां खंबीर होऊं लागलें आहे. थोड्या दिवसांपूर्वी दिवाकराकडून घरचें पत्र आलें होतें; परंतु त्यानें घरची काहीं सगळी हकीकत मला कळविली नाहीं. मातोश्री अजारी असून माझ्या वाटेकडे त्यांचे डोळे लागले आहेत, असें त्यानें पत्रांत लिहिलें आहे. माझ्या या निष्ठुर वर्तनाचीं फळे कोणा कोणाला चांग्वावीं लागणार आहेत, ते परमेश्वरास माहीत. आपण एकदां घरची सगळी हकीकत कळविल्यास फार उपकार होतील.

आपला, नम्र मित्र— दिनकर.

मालतीनें हें पत्र कसे वसें वाचलें खरें, पण ते वाचून होतांच मालतीच्या मुखावर विलक्षण काळिमा पसरून तिच्या हाताला कंप सुटला आणि पत्र तिच्या हातांतून गळून पडलें. हे पाहून चंद्रभागा अर्थातच घाबरून झणाली, “मालतीबाई, तुम्ही असें काय करतां ?”

या प्रश्नानें मालती जणू शुद्धविर आली. ती झणाली, “थोड्या दिवसां पूर्वी मी फार अजारी होतें, तेव्हां पासून केव्हां केव्हां मला असें होते. जातें मी आतां—थोडा वेळ स्वस्थ पडले, झणजे बरे वाटते.” असें हणून मालती आपल्या बिन्हाडीं गेली. घरीं येऊन ती अंथरुणावर गवोग्वरच निजली आणि अश्रू टाळूं लागली. दिनकरनें आपल्यासाठीं केवढा स्वार्थ-त्याग केला, किती कष्ट सोसले आणि स्वतःचा कसा मानभंग करून घेतला, हें आज त्या पत्रानें मालतीच्या चांगलें लक्षांत आल्यामुळें तिचें अंतःकरण दिनकरविषयीं तिळ तिळ तुटूं लागतें. चार सहा दिवस गेल्यावर मालती पुन्हां चंद्रभागाकडे गेली आणि सहज बोलतां बोलतां झणाली, “चंद्रभागाबाई, तुमच्या त्या विलायतच्या स्नेह्यांना पत्रोत्तर पाठविलें कीं काहीं ?”

“नाहीं अजून. त्यांना काय लिहावें, हेंच आमच्या इकडे सुचेनासें झालें आहे. मालतीबाई, तुझाला त्या दिनकरांवाची माहिती नाही. किती थोर आणि उदार अतःकरणाचा गृहस्थ; पण भलताच नाद डोक्यांत घेऊन सगळ्या आयुष्याची माती केली. आमच्या इकडे त्यांच्यासाठीं फार वाईट वाटते. डोक्यांतून पाणी देखील काढावयाचें होते. मला देखील त्यांच्यासाठीं फार वाईट वाटते, पण काय करणार ?”

‘तुझाला दिनकरांवाची माहिती नाही,’ हे चंद्रभागाचे शब्द ऐकून तशा तापदायक मनःस्थितींतहि मालतीला हंसूं आलें. ते हंसूं तसेच दावून मालती, हणाली, “त्यांचा आणि तुमच्या इकडच्यांचा जर इतका स्नेह असेल, तर त्यांना चांगले सणसणीत पत्र पाठवून उत्साहित कां करीत नाही ? तत्त्वज्ञानाची परीक्षा नापास झाली, तर झाली. सिद्धिहलसर्द्धिसची किंवा ब्यारिस्टरची परीक्षा देऊन ते कां येत नाहीत? एवीतेवी ते विलायतेस गेले आहेतच. मग त्यांनीं रिकाम्या हाताने कां परत यावे ?”

मालतीची ही सल्ला चंद्रभागाला फारच आवडली. ती हणाली, “थांबा मालतीबाई, त्यांनीं आजच पत्राचा मसुदा तयार करून ठेवला होता वाटते. पाहूया त्यांत त्यांनीं काय लिहिलें आहे ते.” असें हणून चंद्रभागा बाहेर गेली आणि पांडुरंगानें पेनसिलीने एक पत्र खरडून ठेवले होतें, तें घेऊन आली. पांडुरंगाने घाईघाईने हा मसुदा तयार केल्या होता; पण त्याचें अक्षर चंद्रभागाच्या परिचयाचे असल्यामुळें तिने ते मालतीला चांगल्या रीतीने वाचून दाखविले.

उमराती. ता.—

मित्रोत्तम दिनकरराव यांस,

सा. न. वि. वि. आपलें पत्र मिळालें. पाहून फार खेद झाला. तत्त्वज्ञानाच्या परिक्षेत आपण पास झालां असता, तर मला आणि आपल्या सर्व मित्र मंडळींस फार आनंद झाल्या असता. परंतु मानसिक प्रेमाचें खूळ आपल्या डोक्यांत शिरल्यामुळें सगळ्यांची निराशा झाली. तत्त्वज्ञानाची परीक्षा पास झाल्यानें आपणांस मोठ्या हुद्याची नौकरी मिळाली असती, असें काहीं नाहीं; परंतु त्यामुळें

आपला सन्मान अधिक झाला असता. सिव्हिलसर्व्हिची परीक्षा पुष्कळ देतात, ब्यारिस्टरहि पुष्कळ होतात; पण आतां या दोहों-पैकीं एकादी परीक्षा देऊन मग स्वदेशीं यावें, अशी आह्मा सर्वांची इच्छा आहे. आतां पुन्हा आपण प्रेमविज्ञान शास्त्राचा सूक्ष्म-सूक्ष्म विचार करण्याच्या भानगडींत पडूं नये अशी माझी व आपल्या सर्व आत्मस्वकीयांची आपणास विनंति आहे. त्या रामपुरांत आपल्या घरांत मद प्रकाश देणारी प्रेम जोत लुकलुक करीत आहे, हे आपण त्या विलास नगरांत विसरू नये. या खेड्यांतल्या गृहदेवतेच्या दिव्यांतलें तेल सपले नाहीं, तोच आपलें येणें व्हावें, अशी सगळ्यांची इच्छा आहे. आपल्या मातोश्रीची प्रकृति बरी आहे. मी व आपली वैनी आणि मुलेंबाळें सुखरूप आहेत. पत्रोत्तर लवकर पाठवावें ही विनंति.

आपला नम्र मित्र पांडुरंग

हें पत्र वाचून होतांच मालती ह्मणाली, “मी ह्मणत होतें, तेंच या पत्रांत लिहिलें आहे. या पत्राचे काय उत्तर येते तेहि मला दाखवा हो!” असें ह्मणून मालती थोड्या वेळाने आपल्या घरीं गेली. हे पत्र पांडुरंगांने नीट लिहून पाठविलें त्यावेळीं दिनकरची स्त्री लक्ष्मी बरीच आजारी होती आणि ह्मणून दिनकरच्या लक्षांत न येईल, अशा रीतीने ती गोष्ट त्यानें पत्रांत नमूद केली होती. मालतीला हा सगळा पत्रव्यवहार पाहण्याची किती उत्कंठा होती, हे निराळें सांगावयाला नको. तिची आणि चंद्रभागाची चांगली ओळख झाल्यामुळें हीं सर्व पत्रे तिला पहावयाला मिळत होती. थोड्याच दिवसांनीं दिनकरकडून बरील पत्राचें उत्तर आलें आणि तें मालतीला पहावयालाहि मिळाले.

लंडन. ब्रन्सविकस्ट्रीट ता—

मित्रोत्तम पांडुरंगराव यांस,

कृ. सा न. वि. वि. आपलें कृपापत्र मिळालें. पत्रोत्तर पाठविण्यास पुष्कळ विलंब झाला, याबद्दल क्षमा असावी. आपलें उत्साहपूर्ण पत्र वाचून मला खरोखरच फार आनंद झाला. मित्रप्रे-

मासबंधाने माझ्यासारखा भाग्यवान् कोणी नाही, ही गोष्ट आपल्या या पत्राने माझ्या चांगली लक्षांत आली आणि त्यामुळे मला कल्पनातीत आनंद झाला. इंग्लंडांतल्या युनव्हरसिटींत आणि हिंदुस्थानांतल्या युनव्हरसिटींत कांहीं कांहीं बाबतींत पुष्कळ फरक आहे. मी परीक्षेंत नापास झालों हें खरें; पण केंब्रिज युनव्हरसिटीने माझे एकंदर निबंध पाहून मला पी. एच. डी. ची पदवी दिली. व्यारिस्टर होण्याची मला प्रथमपासूनच इच्छा नाही. वकिलीचा धंदा प्रामाणिक पणाचा आहे, अशी साक्ष देण्यास वकिलाशिवाय दुसरा कोणीहि साक्षिदार मिळावयाचा नाही. तेव्हां असल्या धंद्यासंबधानें माझ्या मनांत जी तेढ आहे, त्याबद्दल मला आपण क्षमा करा. पी. एच. डी. झाल्याने पोटाचा प्रश्न सुटवयाचा नाही, हें मला अगोदरच दिसत होतें आणि ह्मणून मी येथें आल्याबरोबर सिव्हिल सर्व्हिसच्या परीक्षेस बसण्याचेंहि ठरविलें. माझ्या संबधानें जे कांहीं दागले पाहिजे होते, ते माझ्या जवळ नसल्यामुळे प्रथम हे दाखले हिंदुस्थानांतून आणवावे लागले आणि नंतर माझा अभ्यास सुरू झाला. ही गोष्ट मी तिकडे मुद्दामच कळविली नाही. आणखी सहा महिन्यांनी परीक्षा आहे. पास होईन असें वाटते. घाड्यावर चांगलें बसतां येणें, हाहि या परीक्षेंतला विषय आहे. हल्लीं रोज संध्याकाळी मी हा अभ्यास करीत असतां. लंडनसारख्या शहरांत ही बरीच खर्चाची बाब आहे; परंतु एका धनिक हिंदुगृहस्थाने मला या बाबतींत चांगली मदत केली आहे. येथे मला माझ्यासारखे बाणेदार वृत्तीचे खेही मिळाले आहेत. आपल्या पद्धतीचें खाणें, मला येथें मिळतें. थोडे हात मात्र शिणवावे लागतात. येथें आल्यापासून चहाला मी शिवलो देखील नाही. मला या बद्दल सगळे हसतात. एक दिवस तर मी धोतर नेसून आणि लालभडक दक्षिणी जोडा घालून लंडनशहरांतल्या प्रसिद्ध हाइडपार्क मधून हिंडून आलों. लोकांना ती एक गम्मतच वाटली. एका श्रीमान गृहस्थानें घरांत विछायतीवर घालण्यासाठीं ह्मणून असला लाल जोडा हिंदुस्थानां-

तून आणावेण्यास मला विनंति केली आहे. मातोश्रीची प्रकृती बरी आहे, हें वाचून फार आनंद झाला. माझा तो मिण मिण जळणारा धुद्र दीप मी येईपर्यंत विझणार नाहीं, अशी तुझी सगळेजण काळजी घ्या. मी तेथें आल्यावर तो धुद्र दीप लखलखीत झाल्या-वांचून राहणार नाहीं. आपल्या मुलांना आशीर्वाद. वैनाना माझे साष्टांग नमस्कार कळवा. सोवळें नेसून आणि पाटावर वसून जेवण्याची माझी संवय अजून मोडली नाही, हें मी उमरावतीस आल्यावर कळेलच.

आपला, नम्र मित्र—दिनकर.

हा धुद्र दीप आपण रामपुरास आल्यावर लखलखीत प्रकाश देईल, अशी दिनकरने आपल्या हृदयांत आशा बाळगली होती; आणि तां पर्यंत तो मिण मिण करणारा दिवा, मालवला जाऊं नये ह्मणून दिनकरने आपल्या आत्मस्वकीयांना विनंतीहि केली होती; पण अभाग्या, तो पवित्र दीप केव्हांच मालवून ती ज्योत स्वर्गीं लखलख करीत होती. दिनकर, तू शुद्धीवर आलास खरा; पण फार उशीरां आलास. दिनकरचे हें पत्र येण्याच्या थोडेच दिवस अगोदर लक्ष्मीने जगाचा अखेरचा निरोप घेतला होता. अजून पांडुरंगाला ही हकीकत कळली देखील नव्हती. दिनकर आतां चार सहा महिन्यांच्या आंत विलायतेहून येणार या विचारानें तो आणि त्याची स्त्री या दोघांनाहि विलक्षण आनंद झाला होता; परंतु इतक्यांत लक्ष्मीच्या स्वर्गवासाची बातमी जेव्हां त्यांना कळली, तेव्हां त्या दोघांच्या निराशेला सीमा उरली नाही. मंदमंद जळणारा तो दीप दिनकरच्या हृदय कपाटांतला अंधार पळवून तेथें स्थानापन्न झाला आहे, हें दिनकरच्या पत्रावरून मालतीला दिसून आल्यामुळें तिला देखील आनंद झाला होता आणि आज आपण एका पापांतून मुक्त झालों, असे तिला वाटत होतें; परंतु तिच्या कानावर जेव्हां ती अशुभ वार्ता गेली, तेव्हां मालतीचें मर्मस्थान शतधा विदीर्ण होऊन तिला कल्पनातीत दुःख झालें. कधींहि न पाहिलेल्या लक्ष्मी-साठीं रडून रडून तिनें आपले डोळे कोरडे ठणठणीत करून घेतले. या

सगळ्या अनर्थाच्या मुळाशीं आपण आहों, हें आतां मालतीच्या लक्षांत आल्यामुळें स्वतःचा धिःकार किती करावा हें तिचें तिलाच समजेनासं झालें.

प्रकरण सोळावें.

नुकतीच संध्याकाळ झाली होती. पश्चिमाकाश तांबडे लाल झालें असून पूर्वेच्या वाजुला एकादी तारका लुकलुक करतांनाहि दिसत होती. अशा वळी विमुकाकांच्या घरांतून पदराखालीं बारा लागू नये ह्मणून दिवा घेऊन उमा घराच्या बाहेर पडली आणि बागेतल्या विट्ठल मंदिरांत जाऊन तिने देवा-जयळचे दिवे लावले. सगळ्या दिव्यांना भरपूर तेल वगैरे घातल्यावर रोजच्याप्रमाणें देवाच्या पायां पडून तिने प्रार्थना केली आणि पुन्हां मंदिराचे दार लावून ती घरांत जाण्यासाठीं परतली. तितक्यांत बागेच्या फाटकांतून कोणी आंत येत आहे, असे पाहून तिने ‘कोण?’ ह्मणून प्रश्न केला.

या वेळीं दागेंत दिनकर प्रवेश करीत होता. विलायतेहून मुबईस उतरल्यावर दुसऱ्या दिवशीं त्याला लक्ष्मीसंबंधाने सशयित अशी कांहीं गुणगुण समजली. तेव्हां बरोबर सामान वगैरे न घेतां तो तसाच सडा रामपुराला जाण्यास निवाल्या. उमरावतीच्या स्टेशनावर उतरल्यावर तो कोणाला न भेटतां पायीपायींच रामपुराला गेला. पांच कोस पायीं चालल्यामुळे त्याचे पाय धुळीने भरून नेसते धोतर व अगावरील कपडेहि धुळवटून गेले होते. चेहरा उद्विग्न, म्लान व खिन्न झाला होता आणि या वेळीं अकस्मात् दिनकर येईल, अशी कल्पना नसल्यामुळें उमानें अर्थातच त्याला ओळखलें नाहीं. उमाच्या प्रश्नाला दिनकरनेहि कांहीं उत्तर दिलें नाहीं. तो दहा पांच पावले आणखी आंत आल्यावर उमा पुन्हां ह्मणाली, “कोण?”

“मी दिनकर.” भरून आलेल्या कडाने दिनकरनें एवढे शब्द

उच्चारतांच उमानें एकदम टाहो फोडला. “ भावोजी, आपल्या गृहांतली गृहदेवता गेली. तुमची वाट पाहून पाहून बिचारीनें प्राण सोडला. ”

उमाचा हा आर्तनाद ऐकून दिनकरहि मोठ्याने रडूं लागला. या रडण्यानें घरांत सगळ्यांच्या छातींत धस्स झालें आणि सगळ्याजणी बाहेर आल्या. भास्कर आणि दिवाकर हे दोघेहि बाहेर गांवांच होते. दिनकरला पाहतांच त्याच्या आईने त्याला कडकडून मिठी मारली आणि ती मोठ्यानें रडूं लागली. “ दिनकर, माझ्याजवळ ठेवायला दिलेली ठेव मी गमावली. मी आतां तुझी वस्तु तुला कोटून देऊं ? पहा ! हें घर पहा ! सगळ्या घराची शोभा गेली. देवाने आम्हांला खरी खरी लक्ष्मी दिली होती; पण आमच्या कर्मानें ती आमच्याजवळून नेली ! ”

दिनकरची स्थिति या वेळी कल्पनेच्या बाहेर करुणाजनक झाली होती. विसुकाकांच्या घरांत एकाएकीं रडारड सुरू झाल्याचें पाहून शेजारचे लोक साहजिक घाबरून धांवत आले; पण दिनकरला पाहतांच त्यांना या रडण्याचें कारण समजलें. विशेष परिचित अशा गृहस्थांनीं दिनकरला सहानुभूति दर्शवून हातीं धरलें आणि आंत ओसरीवर आणून बसविलें. दिनकरनें पहिल्यानेच जो टाहो फोडला तेवढाच. मग त्याला रडूं येईनासें झालें आणि त्याच्या डोळ्यांतून अश्रूहि पडेनातसे झाले. हळू हळू घरांतल्या हा रडण्याचा ओव वराच थांबला. आलेल्या गृहस्थांनीं दिनकरला व त्याच्या आईला चार सातवनाच्या गोष्टी सांगून व थोडा वेळ दिनकर जवळ बसून ते निघून गेले. दिनकरच्या आईने त्याला आंघोळ घालून मोकळा करून घेतले आणि दोन घास खाण्याविषयीहि त्याला आग्रह केला. आईच्या आग्रहास्तव दिनकरनें पानावर बसल्यासारखें केलें आणि पुन्हां तो ओसरीवर येऊन बसला. थोड्या वेळानें उमावैनीहि तेथें आली. उमावैनीला पाहतांच दिनकरचा कठ भरून आला. तो ह्मणाला, “ वैनी ? ”

उमाचेंहि हृदय भडभडून आलें. ती ह्मणाली, “ काय भावोजी ? ”

डोळ्यांतून अश्रूच्या धारा वहात असतां दिनकर ह्मणाला, “ तिनें कोणत्या जागेवर देहत्याग केला ? ”

आंतून दिवा लावून आणून उमा ह्मणाली, “ या, माझ्यामागे या. ”

आहे, असें ती उमाजवळ ह्मणाली. आणि पांडुरंग, प्राणोत्क्रमणाच्या वेळीं ' त्यांना ह्मणावें मालतीबरोबर विवाह करून सुखी व्हा ' असें ती ह्मणाली. पांडुरंग, सांग, आतां मी तिच्यासाठीं कां रडूं नको ? ”

दिनकरची ही शोकविह्वल स्थिति पाहून पांडुरंगाचें अंतःकरण कळवळून आले. दिनकरला आपल्या हृदयाशीं धरून तोहि रडूं लागला. खोलीच्या बाहेर चंद्रभागा उभी होती, तिचेहि डोळे भरून आले. थोडा वेळ स्तब्ध राहून दिनकर ह्मणाला, “ पांडुरंग, माझ्या काल्पनिक सुखासाठीं जिने आनंदाने देह विसर्जन केला, शेवटच्या उत्त्वासापर्यंत जिनें माझें कल्याण चिंतिले आणि अशा रीतीने जिने आपले निस्सीम प्रेम प्रगट केलें, तिच्यावर मनुष्यत्वाचा केवळ आरोप आला होता. ती खरोखर देवता होती. पांडुरंग, तिचे जे माझ्यावर प्रेम होतें, ते खरे प्रेम. आध्यात्मिक प्रेम तें तेंच. तुला नाहीं तसे वाटत ? पांडुरंग, इतके दिवस झालें तें झालें. आतां मीहि याच प्रेमाची कास धरली आहे. मी आतां सगळ्या विश्वावर प्रेम करणार आहे आणि अशा रीतीने त्या हृदयदेवतेची गांठ घेण्याचा मी निश्चय केला आहे. ”

या नंतर दोघेहि थोडा वेळ स्तब्ध बसले होते. चंद्रभागा तितक्यांत पुढें होऊन ह्मणाली, “ भावोजी, आंधोळीला पाणी दिलें आहे. आतां चार आठ दिवस कांहीं मी येथून जाऊं देणार नाहीं. ”

चंद्रभागाला पाहतांच दिनकरचे हृदय पुन्हां भडभडून आलें. डोळे पुशीत पुशीत तो ह्मणाला, “ वेंनी, तुमच्या बहिणीला मी गमाविले म्हणून माझ्यावर रागावलां नाहींना ? ”—

चंद्रभागा सद्बोधित होऊन ह्मणाली, “ भावोजी, आतां पुन्हां असें डोळ्यांना पाणी आणूं नका. तुम्ही आतां लहान कां आहां ? ”

आंधोळ करून दिनकरनें पांडुरंगाबरोबर जेवण उरकून घेतलें आणि पांडुरंग कोर्टांत गेल्यावर तो त्याच खोलींत कांहीं आध्यात्म विषयांचीं पुस्तके वाचीत पडला. दुपारीं तीन चार वाजण्याच्या सुमारास चंद्रभागा पुन्हां खोलींत आली आणि ह्मणाली, “ भावोजी, येथल्या मुलींच्या शाळेची मास्तरणी तुहांला भेटावयाला आली आहे. ” चंद्रभागाच्या या

शब्दांचा दिनकरवर परिणाम होण्यापूर्वीच तेथें मालती येऊन उभी झिली. दिनकर वाचनांत तल्लीन असल्यामुळें आणि मालतीच्या पहिल्या स्थितींत पुष्कळ फरक पडल्यामुळें त्यानें तिला चटकन् ओळखलें नाहीं. तिच्या कडे पाहून तो ह्मणाला, “ कोण आपण ? ”

मालतीचे डोळे अश्रूंनीं भरून आले. ती ह्मणाली, “ मी मालती.” जणूं विजेचा धक्का बसावा त्या प्रमाणें मालती हें नांव ऐकून दिनकरची स्थिति झाली. आरामखुर्चीवरून उठून बसून तो ह्मणाला, “ तुझाला मी ओळखलेंच नाहीं. तुमच्या कपाळीं कुंकू कां नाहीं ? ”

अतिरिक्त मद्यपानामुळें ब्यारिस्टर मुकुंद यांचा थोड्या दिवसांपूर्वी अंत झाला. त्यांच्या बरोबर विवाह झाला नसता; पण कमळाबाईंनीं मला एक वस्त्रानिशीं घराच्या बाहेर पडण्यास सांगितल्यामुळें अनन्योपाय होऊन मला त्या विवाहास संमति दर्शवावी लागली.

“ आतां माझी भेट घेण्याचा तुमचा उद्देश काय ? ”

“ आपल्या सर्व सुखावर मी पाणी ओतले. मी आपली अनंत अपराधिनी आहे. आपली क्षमा मागावी म्हणून मी आलें आहे. ”

“ मालतीबाई, असें कांहीं आपण मनांत देखील आणूं नका. व्यंग्ने हामुळें कल्पनाविवश होऊन मीच उलट तुमचे अपराध केले. आहेत मलाच आपण क्षमा करा, आणि माझ्यावर एवढी दया करा की, यासंबंधानें आतां एक अक्षरहि बोलू नका. ”

“ पण माझे अपराध पदरांत घेतल्यावांचून मी येथून जाणार नाहीं.

“ मालतीबाई, तुमचा कांहीं अपराधच नाहीं, आणि तुमची जर तशें समजूत असेल, तर मी तुम्हांला तुमच्या अपराधांची क्षमा करतो. ”

मालती यावर कांहीं बोलली नाहीं. कांहींशी संतोष पावूनच ती परगेली. दिनकर चार पांच दिवस पांडुरंगाकडे राहिला होता. नंतर गांव जाऊन तेथें त्यानें प्रवासाची सर्व तयारी केल्यावर सगळ्यांचे निरोप घेतले आणि तो हिमालयांत आध्यात्म विद्येच्या अभ्यासासाठीं निघून गेला. हिमालयांत जाऊन त्याने काय साध्य केलें आणि तेथे तरी त्याला सुखाचा शोध लागला कीं नाहीं, तें परमेश्वराला माहीत !

